

THAKAZHI SIVASANKARA
PILLAI

RUNGS OF THE LADDER

(ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ)

ਪੇੜੀ ਦੇ ਡੱਡੇ

ਅੰਤਰ-ਭਾਰਤੀ ਪੁਸਤਕ-ਮਾਲਾ

ਪੇੜੀ ਦੇ ਡੱਡੇ

ਤਕਸ਼ੀ ਸਿਵਸਿਕਰ ਪਿੱਲੈ

ਅਨੁਵਾਦ ਕ

ਡਾ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਬਾਗੀ'

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

1992 (ਜੱਕ ਸੰਮਤ 1914)

ਮੂਲ © ਤਕਸ਼ੀ ਸਿਵਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ, 1964

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ © ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ।

ISBN 81-237-0005-9

ਮੁੱਲ : 71.00

Original Title : Enippadikal (Malayalam)

Translation : Pouri De Dande (Punjabi)

**ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਏ-5, ਗਰੀਨ ਪਾਰਕ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016 ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।**

ਭੂਮਿਕਾ

ਫਾਵਲ ਦਾ ਆਚੰਭ ਮੱਦ ਵਟਗ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਵਰਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੱਧ ਵਟਗ ਦੀ ਉੱਨੱਤੀ, ਅੱਧੋਗਤੀ, ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਉਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਾਇ ਰੂਪੀ ਫਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਪੁਰਾਣੇ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਰਬਕ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਉੱਥੇ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਚਮਾਨੇ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸਾਹ, ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਇਆ। ਰਾਬਿਨਸਨਕਰੂਸੇ, ਡੋਨਕਿਵਰਸੋਡ, ਪਿਕਵਿਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਮਲਿਆਲਮ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਕੰਦਲਤਾ' (1887) ਵਿਚ ਇਕ ਅਦਭੂਤ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਛਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕੇਰਲਾ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਦਿਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਲਿੰਗਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਟੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਲਿੰਗਾ, ਬੰਗਾਲ ਜਾਂ ਮਾਲਾਬਾਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਘਟੀ ਹੋਵੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਘਜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ 'ਕੰਦਲਤਾ' ਮਲਿਆਲਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਜਿਹਾ ਨਾਵਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਇੰਦੁਲੇਖਾ' (1889) ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਲੋਪ ਬੀਕੰਸ ਫੀਲਡ ਦੇ ਨਾਵਲ (ਹੈਨਰੀਟਾਟੇਬਿਲ) ਤੋਂ ਚੰਤ੍ਰ ਮੇਨੋਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਇੰਦੁਲੇਖ'

ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਕੇਰਲੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਤਰ-ਪ੍ਰਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੁਲੀਨ ਨਈਅਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਪੁਰਲਤ ਇਕ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ (ਰਿਵਾਜ) ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਨਈਅਰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦਾ ਨਪੁੱਤਰੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਅਕਸਥ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਵੇਦਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਿੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਹੈ ਇੰਦੂਲੇਖਾ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਕਤ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਪਿੱਛੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ 'ਇੰਦੂਲੇਖਾ' ਨੂੰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਰੁੱਚੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤਿੰਨ ਚੰਥਾਈ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ, ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਨੇ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪਿਆਨੇ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ ਤੋਂ ਵੀਣਾ ਹੀ ਵਜਵਾਦਾ ਹੈ। ਧਾਰੇ ਦੀ ਸਿੱਲ ਅਤੇ ਇਲਾਚੀ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ 'ਇੰਦੂਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਸਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਡਾਰਵਨ ਅਤੇ ਟੈਂਮਸਹੈਂਟਰੀਅਕਿਸੱਲੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ।

ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਵੀ, ਰਾਮਨ ਪਿੱਲੇ (1858-1922) ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਨ। ਸੀ. ਵੀ. ਚੰਤੂ ਮੇਨੋਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵੀਰ-ਪੂਜਕ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੀ. ਵੀ. ਰਾਮਨ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਤੀਜੇ-ਨੇਤਰ'

ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਣਗੇ। ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ—‘ਆਲ ਸੀਓਇੰਗ ਆਈ।’

ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਹੌਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਸੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤਿਰੂਵਿਤਾਂਕੂਰ ਦੇ ਘਟਨਾ ਪੁਰਵਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੀ. ਵੀ. ਰਾਮਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ ਸਮਾਇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੀਤਿਆ ਸਮਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਚ ਕਲਾ ਨਾਲ ਨਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹੈਰਾਨੀ—ਜਨਕ ਗੱਲਾਂ ਹਨ! ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਉਗਰ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਸ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ। ਮਲਿਆਲਮ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੈਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ. ਵੀ. ਰਾਮਨ ਦੀ ਸੈਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਸੀ. ਵੀ. ਰਾਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ ('ਮਾਰਤੰਡਵਰਮਾ', 'ਪਰਮਰਾਜਾ', 'ਰਾਮਰਾਜਬਹਾਦੁਰ') ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਕਾਇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਗਮਗਾ ਕੇ ਚਲਦੇ ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਪਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਖਿੰਡੇਣਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਪੱਨ ਤੰਪੁਰਾਨ, ਕੇ. ਐਮ, ਪਣੀਕਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਸੀ. ਵੀ. ਰਾਮਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। 1930 ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਦਿ ਨਵੀਆਂ ਸੈਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਐਮ. ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਲੋਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਝ ਗਏ। ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਰਚਨਾ ਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪਤਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤਕਸ਼ੀ ਸਿਵਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਦੇਵ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੋਟਟੇਕੱਟ ਅਤੇ ਬਸੀਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨਾ ਰੁਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਿਟ ਹੀ ਲਿਖੇ। ਤਕਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ‘ਪਿੱਤਿਰ ਪੰਕਜਮ’ ਅਤੇ ‘ਤਿਆਗਤਿੰਤੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲਮ’ (ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ) ਆਦਿ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਤਾ, ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ-ਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਿਆ। ਸਮਰਥਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿੰਦਕ ਵੀ ਸਨ। ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਿਰਫ਼ ਤਕਸ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੇਵ ਅਤੇ ਬਸੀਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ

ਗਰੀਬੀ, ਬੁਰਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਮਨੋਹਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਫਲਾਬਾਰ, ਹਿਯੁਗੋ ਅਤੇ ਜੋਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਤਿਕਬਨੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਦੌਸੇ ਗਏ ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਕਬਾ-ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਵਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗਾ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ। 1945 ਤਕ ਲੱਗੱਡਗ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਰਹੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵਕਤ 'ਉਟਿਅਲਨਿਨ੍ਹੁ' (ਨਾਲੀ ਤੋਂ) 'ਇੰਡੀਟੰਡਸੀ' (ਦੋ ਸੇਰ ਧਾਨ) 'ਤੋਟਿਊਟੇਮਕਨ' (ਤੰਗੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) 'ਬਾਲਕਾਲਸਖੀ' 'ਵਿਸ਼ਕੰਨਿਆਂ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਕਸੇ ਵਾਲਾ, ਭੰਗੀ, ਕੁਟਨਾਟਨ ਪੁੱਲਜਨ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਏ। ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਪਿਆਸੇ ਅਤੇ ਅਤਿਪੂਰਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। (ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ) 'ਇੰਦੁਲੇਖਾ' ਤੋਂ 'ਇੰਡੀਟੰਡਸੀ' ਤਕ ਦੀ ਦੂਰੀ ਮਾਟੇਪੀ ਨਈਅਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਦੀ ਦੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਰੋਲੇਤਾਰੀਅਨ ਜੀਵਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸਿਰ ਭਾਰ ਉਲਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਤਰ ਪਾਤਰ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਕ ਤੁਪ ਨਾਲ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਕੁਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਤਕਸੀ, ਪੋਟੇਕਾਟ, ਉਰੂਬ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸਾਵਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਸਮੁਹਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਸੀ ਮਛੇਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ 'ਚੇਮੀਨ,' ਉਰੂਬ ਮਲਾਬਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ 'ਉਮਾਂਚੁ' ਪੋਟੇਕਾਟ ਕਾਲੀਕਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ 'ਤੇਰੂਵਿੰਟੇ ਕਬਾ' ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੌਸੇ ਗਏ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਣਗੇ। ਤਕਸੀ ਦਾ 'ਚੇਮੀਨ' ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕੋਈ

ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਚਿਹਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਤਕਸ਼ੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਚੇਮੀਨ' ਮਛੇਰਿਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ। ਮੈਂ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਾਂਗਾ। ਉਰੂਬ ਦੀ "ਸੁੰਦਰੀ ਕਲੁਮ ਸੁੰਦਰਮਾਰੂਮ" ਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸੁਭਾਅ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੈ। ਮਲਾਬਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਅੰਦੇਲਨ ਦੀ ਪਿੱਠੜ੍ਹਮੀ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦਾ ਜਨਜੀਵਨ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਰੂਬ ਨੇ ਰਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਂਝੇ ਜਾਂ ਜੋੜੇ ਬਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਮਧੁਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਰੂਬ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਸਰੋਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਹਲ ਸਾਹਿਤ ਅਗਾਦਮੀ ਨੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਨੇਮਾ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ "ਸਟਾਰ ਵੈਲਯੂ" ਵਾਲੇ ਹਨ। ਐਮ. ਟੀ. ਵਾਸੁਦੇਵਨ ਨਾਇਰ, ਪਾਰੱਪੁਰਮ (ਮੱਤਾਈ) ਕੇ. ਸੁਰੇਦਰਨ, ਮਲਿਆਟੂਰ ਰਾਮਕੁਸ਼ਨ, ਵਿਲਾਸਿਨੀ (ਐਮ. ਕੇ. ਮੇਨੋਨ) ਜੀ. ਵਿਵੇਕਾਨੰਦਨ, ਓ. ਵੀ. ਵਿਜਯਨ, ਕਾਕਨਾਟਨ, ਮੁਕੁੰਦਨ—ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਲਿਆਲਮ ਦੇ ਵੀਂ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੰਗਾ ਖਾਸਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਇੰਦੁਲੇਖਾ' ਮਗਰੋਂ ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨਮੋਲ ਨਾਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਛੱਜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੇਨਿਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਾਵਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕ ਨੰਦਨਾਰ, ਕੋਵਿਲਨ ਅਤੇ ਪਾਰੱਪੁਰਮ ਹਨ। ਕੋਵਿਲਨ ਅਤੇ ਨੰਦਨਾਰ ਨੇ ਤੀਖਣ ਸ਼ੇਲੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਾਰੱਪੁਰਮ ਨੇ ਕੁਝ ਲੱਛੇਦਾਰ ਸਰਲ ਸ਼ੇਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਕੀ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਝੱਗਦਾਰ 'ਬੀਅਰ' ਵਾਂਗ—। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੜਾਅ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਦਰਦ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ, ਦਰਦ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ

ਸੈਨਿਕ, ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਮੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਸਤਿਕਾਰ, ਦੀਨਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਸਨੇਹ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਯਾਰੀ ਹਨ। ਪਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ, ਪੇਂਡੂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘੁੱਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਰੱਪੁਰਮ ਦਾ ਸਰਵ ਸੁਸਟ ਨਾਵਲ 'ਅਰਨਾਸ਼ਕਨੇਰਮ' ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਕੀਰਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੌੜ ਕੇ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਪਤਿੱਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹਨ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਟੀ. ਵਾਸੁਦੇਵਨ ਨਾਇਰ। ਹੱਥ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰ ਵਾਂਗ ਐਮ. ਟੀ. ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਰਪਨ ਦੀਆਂ ਅਸਹਿ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰੂਪਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਐਮ. ਟੀ. ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਧਿਰਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹਿੰਮਤੀ ਨੌਜਵਾਨ, ਅਧਿਕਤਰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਐਮ. ਟੀ. ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੋਣਗੇ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵੱਲ, ਫਿਲਮੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵੱਲ ਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਐਮ. ਟੀ. ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। (ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾਂ-ਨਾਲੁਕੇਟੂ, ਅਸੁਰਵਿਤਰ, ਮਾਉ, ਕਾਲਮ) ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਤਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਕੇ, ਸੁਰੋਂਦਰਨ ਹਨ। ਸਮੂਹ, ਪਿਆਰ, ਵਿਆਹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਚਰਚਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੋਂਦਰਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਕਬਾਂ ਪਾਤਰ, ਅਤੇ ਉਦੇਗਜਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਜੀ. ਵਿਵੇਕਾਨੰਦਨ ਅਤੇ ਮਲਿਆਟਰ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਰਵ ਸੰਮਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ। ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿੱਤਰਣ ਵਿਚ ਜੀ. ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। 'ਕੁਲਕ' ਅਤੇ 'ਕਲਿਚੇਮਾ' ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਤੇ 'ਸਪਾਟ ਲਾਈਟ' ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਸ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਅਭਾਗੇ ਪਿੰਡ, ਪੁੰਦਰਲੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਹਾਸ ਰਸ, ਵਰਗ-ਚਿਤਰ, ਜਾਸੂਸੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਲਾਸਨੀ (ਐਮ. ਕੇ. ਮੇਮੋਨ) ਇਕ ਮਲੇਸ਼ੀਆਈ ਮਲਿਆਲਮੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਤੋਂ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਸ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਓ, ਵੀ. ਵਿਜਯਨ ਨੇ 'ਖਸ਼ਕਿੰਟੇ ਇਤਿਹਾਸਤ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਅਜੇਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਲਿਆਲਮ ਨਾਵਲ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਵੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉ. ਵੀ. ਵਿਜਯਨ ਹਨ । ਪ੍ਰਤੱਖ, 'ਚੋਂ ਅਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੁੰਵਰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਇਕ ਨੈਜਵਾਨ ਦੀ ਅਵੇਸ਼ ਭਰੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹਾਰਡੀ ਦੇ 'ਵੈਸੇਕਸ' ਵਾਂਗ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਖਸਾਕ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੱਗਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪਾਤਮਕ ਰੋਜ਼-ਮਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ।

ਕੋਈ ਵਕਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਲਿਆਲਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਾਖਾ ਸੀ । ਅੱਜ ਇਹ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

'ਚੇਮੀਨ' (19:6) ਨਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਤਕਸੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਟਾਸਟ੍ਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਗਈ । ਇਕ ਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਕਸੀ ਨੇ ਕਾਵਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । 'ਏਣਿਪਟਿਕਰ' (1964) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ । ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਕੇ ਤਕਸੀ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ ਇਸ ਵੇਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਵੀ ਤਕਸੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਇਸ ਵਿਚ ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚਿੱਤਰ ਸਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਪੇਣਗੇ । ਈਰਖਾ, ਹੰਕਾਰ, ਸੇਵਾ, ਧੋਬੇਬਾਜੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਇਹ । ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੇਂਡੂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਥੀ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਛੈ ਕੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ । ਹਰ ਇਕ ਔਕੜ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਹਟਾਈ । ਕੁਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉੱਨੱਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਗਿਆ । ਵਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਸ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੁਮਚਾਰੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ । ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪੌੜੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੋਲੀ ਹੈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਆਏ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ । ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਤਨੀ, ਪ੍ਰੰਮਿਕਾ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸਾਬੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਲਈ ਉਪਕਰਨ ਮਾਤਰ ਸਨ । ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਯੰਤਰ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਮੁਟਿਆਰ ਕਾਤਰਯਾਨੀ—ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਲੋਕਿਕ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿ ਨਾਲ ਉਹ ਘੁਲਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਮਨੋਹਰ ਸਥਾਨੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਕਾਤਰਯਾਨੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਸਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਟਾਲਸਟਾਈ ਸਰਲਤਾ ਹੈ।

'ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ' ਦੀ ਕਥਾ ਵਸੂਲੂ ਇਕੋ ਵਕਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਹੈ। ਤਿਰੂਵਿਤਾਕੂਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਚੌਥਾਈ ਸਤਾਬਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ, ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਚੌਥਾਈ ਸਤਾਬਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਕਸ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਤਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਕਟੀ ਬਾਈਂ ਲੇਖਕ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅੱਛਾਈ ਹੈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰੀਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਕਸ਼ੀ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਰੀਖਕ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀਆਂ ਦਾ—ਸ਼ਾਸਨ ਮੰਡਲ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਰੱਬ-ਚੱਕਰ ਵਾਂਗ ਨਿਰਦੈਤਾ ਨਾਲ ਲੁੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕੁਜਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮੰਕਾ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਅੰਕੜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੋਗੋਲ ਦੇ 'ਡੇਡ ਸੋਲਜ' ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਆਹ, ਰੂਸ ਕਿੰਨਾ ਅਭਾਗਾ ਹੈ।” “ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ” ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਗੇ।

ਤਕਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਕਥਾ ਪਾਤਰ ਨੂੰ “ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ” ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਣ ਸਿਸਟੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਪੇਂਦੇ ਹਨ। ਖਿਮਾ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮਸ਼ੀਲ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ ਆਂਦ੍ਰੂਪਤ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਤਕੰਮਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਹਿਣਾ ਅਸੀਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਨਿਰਦੈਤਾ ਭਰੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਜਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕੇਵਲ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉਪਰ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਗੂੰਝ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ

ਉਦੀਪਤ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਛੁੱਟ ਕੇ ਵਹਿ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੇਰੂਏ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਜਪ-
ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧ ਗਈ—ਇਕ
ਸੁਭਾਵਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ! ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ-ਤਕਸੀ ਅੱਜ ਵੀ ਲੇਖਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹਨ।
ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਨਾਵਲ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹੋ
ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਏ।

—ਐਸ. ਗੁਪਤਨ ਨਾਇਰ

ਮਾਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਹੋਈ, ਫਾਟਕ ਲੰਘ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਚਬੂਤਰੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੰਜਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਜੀ ਰਸੋਈ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਗਵਾਂਛਣ ਨਾਣੀ ਰੋਜ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ। ਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ? ਅਜੇਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ:

“ਤਾਰ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਮਾਂ? ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਇਦ ਮਾਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਮਾਂ ਨੇ ਅਨਜਾਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ: “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਂ।”

ਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ। ਜੀਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ।

ਮੰਜਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਕੱਲ੍ਹੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੇਵਕੂਫ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ, ਆਖਰ ਦਰਖਾਸਤ ਦੇ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾਏ ਬਗੈਰ ਹੀ ਤੁਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ: “ਤਾਂ ਕੀ ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੋਗੇ?”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੁੰਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਇੱਥੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤੀਹ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੂਰਤ 'ਚ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਭੇਣ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ (ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ) ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਬਰਾਤੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ?”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ : "ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸ ਸਕੇਗਾ ?"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : "ਬੇਟਾ ! ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਲਿਆਉਣਾ । ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਦਿਨ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਵਿਆਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਰਸਮ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ।"

ਪੱਧੂ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ : "ਬਰਾਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਨਾਲ ਕਿਰਾਇਆ-ਭਾੜਾ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਇਹ ਲਈ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ।"

ਪੱਧੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖਾਣੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਮੰਗਲ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਸੰਤਰੇ ਲਿਆਉਣੇ ਹਨ । ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਵਿਚ ਸੰਤਰੇ ਚੰਗੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਨਾਲੇ ਦੋ ਕਿਲੋ ਤੰਬਾਕੂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਮਾਂ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਟੋਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ : "ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਣਗੇ । ਸਿਰਫ ਪੰਦਰਾ ਰੂਪੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਹੈ ।"

"ਉਸ ਲਈ ਜਰੂਰਤ ਗੋਚਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਬੁੱਤ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ । ਪਿਤਾ ਚਾਵਲ ਦਾ ਦਲੀਆ ਖਾਣ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਂ ਪਰੋਸਣ ਲਈ ।

ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਵਿਚ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਰੈਵੇਨਿਯੂ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਲਰਕ ਤਕਮਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਜੀਜੀ ਗੌਰੀ ਨੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ : "ਕੀ ਤੂ ਮੰਜਨ ਕਰ ਲਿਆ ?" ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਕਿਹਾ : "ਨਹੀਂ, ।

"ਤਾਂ ਮੰਜਨ ਕਰ ਕੇ ਦਲੀਆ ਖਾ ਲੇ ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਕਢ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ । "ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।" ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ । ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਹਠੀਲੀ ਨਾਂਹ ਸੀ ।

ਗੌਰੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ— "ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਬਣਾ ਚੇਦੀ ਹਾਂ ।"

"ਨਹੀਂ—ਨਹੀਂ, ਮੈਂ, ਇਸੇ ਵਕਤ ਜਾਣਾ ਹੈ ।"

ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ— "ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ।" ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੀ ਘੁੜਾ ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਘੁੜਾ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ? ਉਹ ਬੀ. ਐ. ਪਾਸ ਹੈ । ਮਾਂ, ਬਾਪ, ਜੀਜੀ ਭਣੋਈਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜਿਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਦੇ

ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਚੁਗੁਰ ਹੀ ਲੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਗੌਰੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦਲੀਆ ਪਰੋਸ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਦਲੀਆ ਖਾਣ ਲਈ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

"ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਦਲੀਆ ਖਾਏ ਹੋ ਗਏ? ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਲੀਆ ਤੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਰੋਸ ਸਕੀ?"

ਮਾਂ ਦੇ ਇੰਜ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਦਲੀਆ ਖਾਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਲੀਆ ਖਾਂਦੇ ਵਕਤ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਫਿਰ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਇਹ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਭਰਾ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੈ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਿੰਨਤ-ਤਰਲਾ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਵਚਨ ਲੈ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਤੋੜੀਏ? ਜੀਜੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੈ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਹੀ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲੇਗਾ।"

ਭਰੀਆ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਕੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ—“ਬਹੁਤ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੂੰ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਲੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ ਬੇਟੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਤੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਚਾਵਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।"

ਮਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਦਲੀਆ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਲੀਆ ਖਾ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਗੌਰੀ ਅੰਮਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੱਕ ਦੱਸਿਆ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਮਾਂ ਨੇ ਬੇਟੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ “ਉਹ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰੇਗਾ?” ਬੇਟੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਗੈਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਕੁਝ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ—“ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ।”

ਗੌਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਦੀ ਸੰਕਾ ਦ੍ਰੀੜ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ।

“ਹੁਣ ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਥੇ ਕਦੇ ਆਏਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕੀ ।

“ਜੇ ਉਹ ਆ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਟੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਉਸ ਸਰਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੋਣਾ ਨਾ ?”

ਗੌਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਧੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ । ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆਇਆ ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਪਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੇਠੀ ਸੀ । ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੋਲੀ—“ਆਹ; ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਲਓ ਪੁੱਤਰ ਰੁੱਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਸਤੰਬ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ—“ਕੀ ਰੁੱਠ ਗਿਆ ?”

“ਹਾਂ ਰੁੱਠ ਕੇ ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ ਚਲੇ ਗਿਆ ।”

ਪਤੀ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ : “ਜਦ ਛੋਟਾ ਸੀ ਤਦ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸੀ ! ਹੁਣ ਬੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਕਰੇਗਾ । ਸਾਡੀ ਕਿਉਂ ਸੁਣੇਗਾ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਕਿਹਾ ਸੀ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਝੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ !”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਵੀ ਖੁਬ ਰਹੀ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : “ਕੀ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਹੈ ?”

“ਬੰਟਾ ਰੁੱਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ।”

“ਕਿਉਂ ?”

“ਵਿਆਹ ਲਈ ਬਚਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਸੀ ਨਾ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਆਣ ਢੱਗੀ ।

“ਕੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ?”

“ਅਜੇਹਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਬਗੋਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਜਾਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਦੇਣਾ । ਪਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਧੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ । ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ।”

“ਤੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ? ਕਦੋਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ?”

ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਝੁੜਲਾ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਈ ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੌਰੀ ਨੂੰ ਬੁੱਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਗੌਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਕ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬੇਟੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—“ਉਹ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਗਿਆ ਏ, ਕਦੋਂ ਆਏਗਾ ?”

ਗੌਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ।”

“ਕੀ ਤੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ?”

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਅੱਗ ਬਗੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

“ਮਾਂ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਬੇਟੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਟਾ ਵੀ । ਅਹਿਸਾਨਫਰਾਮੇਸ ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋਸ ਆ ਗਿਆ, ਬੋਲੀ—“ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਖੂਬ ਰਹੀ ਇਹ ਵੀ । ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੰਜਾਹ ਕੰਮ ਨੇ । ਕੀ ਕੀ ਦੇਖਾ । ਮੇਰਾ ਇਸ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ । ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਟੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲੈਣੀ ਸੀ । ਇਹ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਉਲਟੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਸੋਟੀ ਉਠਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ : “ਮੈਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨਿ ?”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ—“ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਬੁੱਲਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਸੀ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ?”

ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਸੁਣਣ ਕਾਰਨ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚੀਕ ਪਿਆ—“ਉਸ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਸਲਾਹ ਲਵਾਂ ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ—ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਗਤੇ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—“ਮੁਰਖ ਕਿਤੇ ਦੀ । ਤੇਰਾ ਜਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਕਹਿ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰੋ ।”

ਹੁਣ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੁੱਦਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ।

ਉਹ ਪੇਟ ਪਲੋਸਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਾ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ।

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—“ਕੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਵੇਗਾ ਨੀ ?”

ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਉਹ ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਕੀ ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ?”

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰੇ ਬਗੂਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਦੋਂ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਥੋਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਫਿਰ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ, ਅਜੇਹਾ ਨਿਸਚਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗੀ । ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ । ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਵੀਂ । ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖੀਂ । ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਲਲਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਚਾਨਕ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵੱਧ ਸਕੇ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਾਰਦਨ ਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੌਜ਼ਿਆ ਸੀ । ਨਹੀਂ, ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ।

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਹਮ ਉਮਰ ਸਾਬੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਉਮ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਮਿਲਿਆ । ਖੁਲ੍ਹਦਿਲਾ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ ।

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : “ਕਦੋਂ ਆਏ ਪੁੱਤਰ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਹੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ :

“ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ । ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

“ਨੇਟੜਾਟ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਨੇ ?”

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਗਿਆ । ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ—“ਇਹ ਵਿਆਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ ਬੇਟੇ । ਅਵੱਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ । ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਪੰਜ ਮਹਾਯੋਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੇ । ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਸੁਖ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਖੁਦ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ । ਅਜੇਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਨਮ-ਪੱਤਰੀ ਹੈ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ! ਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਹਨ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ।”

ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਨਮ-ਪੱਤਰੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉੱਠੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਪੱਤਰੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ; ਸੰਤੋਸ਼ ਹੈ, ਅਨੰਦ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਵੀ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਖੁਦ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੌਹ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜੇਕਰ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਕੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ । ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ :

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਪਰ ਜੇਤਿਸ਼ ਸਹੀ ਹੈ ।”

ਫਿਰ ਮੌਹ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਆਨੰਦਮਈ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।”

ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ, ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੁਸਫੂਸਾਇਆ, “ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁਸ਼ਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਕੁਰੂਮਾਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ?”

“ਹਾਂ ।”

“ਅੱਛਾ ਜਾਓ ਉਨੱਤੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਹੂਰਤ ਹੈ । ਅਠਾਈ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਤੋਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਭ ਕਰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਖਰਚ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇੱਕ ਗੱਲ ਨਾ ਭੁਲਾਵੀਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਰਿਸਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਬਸ ।”

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ।

“ਉਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਗਾ ਹੈ ।” ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਈ । ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਕੂਨ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉੱਨੱਤੀ ਸੰਬਵ ਹੋ ਸਕੇਗੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਨੱਤੀ ਦੀ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ । ਸਕੂਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਭਾਗਭਰੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਤੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਨੱਤੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ।”

ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਮਟੱ-ਤਿਨ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਛਾਟਕ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੇਸੂ ਬੇਟਾ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ? ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਆਏ ਸੀ, ਹੁਣੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪਏ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਨਾਵਟੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।”

ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ । ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਵਾਲ

ਸੁਣੋ ਈ ਨਹੀਂ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਵਿਆਹ ਤੇਅ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਭ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਨਦੀ ਦੇ ਘਾਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਕਿਸਤੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਕਿਸਤੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ।

ਕਿਸਤੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਵਾਂਗ ਰੀਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਸਫਰ ਹੋਵੇ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਖੇਤ, ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਗਾ। ਕਿਸਤੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਤੀ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਤੇ ਲਗਵਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਤਰ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਕਰ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ? ਅਨੇਕਾਂ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਗਰੱਸਿਆ ਉਹ ਕਿਸ ਫਿਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਾਲਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫਿਕਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦਾ।

ਕਿਸਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹਮ-ਮੁਸਾਫਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਛੱਤ ਤੇ ਤਾਸ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਯਾਤਰੀ ਦੂਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੱਧੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਢੂਘਾਈ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਹੱਸਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ! ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਵਜਾਹ ਕੀ ਹੈ?

ਇਕੱਲੇ ਬੈਠੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੇਟੇ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਤਾਸ ਖੇਡਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਆਉਂਦੀ ਹੈ"

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤਾਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ?"

"ਮੇਰਾ, ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?"

ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਹੈ।" ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਬਲੀ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਨ ਦਾ ਬੀਤਾ, ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚਾਕੂ, ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਅਠੱਨੀਆਂ ਸਨ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬਾਬਾ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?"

"ਕੋਲਮ"

"ਕਿਸ ਕੰਮ ਲਈ?"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਸੁਪਾਰੀ ਕੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।”

ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੀਬਰ ਹੋਈ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

“ਮੇਰਾ ਇੱਕਲੇਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਪਾਨ ਸੁਪਾਰੀ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤੰਬਾਕੂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਕੱਟ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ ਲਿਆ। ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਪੁੱਤਰ ਪੈਸਾ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ?”

ਉਹ ਪੱਛਮਣਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚਾਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛੋ। ਪਰ ਉਸ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈਆਂ।

“ਪੁੱਤਰ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਰੁਪਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਲੱਭ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੈ।” ਬੁੱਚੇ ਨੇ ਪੁੜੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈ। ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ।

“ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੁਦ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਉਹ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।”

ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ।

ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਰੁਪਿਆਂ ਪੈਸਾ ਨਾ ਦੇਂਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੈ?”

ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ, “ਹੈ ਵੀ, ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ, ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਘੁੰਮ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਰ੍ਗਿਆ ਮਗਰੋਂ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਿੱਕੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਫਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਛਿਲਮ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਹਟੀ ।

ਬਜੁਰਗ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਕੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈ ?”

ਬੁਢੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ਉਹੋ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬਣ ਗਿਆ ।

“ਪਿਆਰ ਦੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ—ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ।”

ਕਿਸਤੀ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : “ਤੋਟੂ ਪਿੱਲੀ, ਤੋਟੂ ਪਿੱਲੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਤਰਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਕਹਿ ਗਿਆ—“ਹੈ ।”

ਕਿਸਤੀ ਕਿਨਾਰੇ ਲੱਗ ਗਈ ।

ਬਜੁਰਗ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੇਟਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਤਰਨਾ ਹੈ ?”

“ਹਾਂ ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲਮ ਤਕ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਿਆ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਟੂ ਪਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਤਰ ਗਿਆ ।

2

ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸਕਲਾਂ ਸਹਿ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਖੁਦ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਵੇਚ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੜਕਾਏ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਸਿਫਾਰਸ਼ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਛਿਲਪ ਨੇ ਰਿਸਵਟ ਲੈ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਨ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਰਾਘਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਅਬਦੂਲਾ ਨੇ ਬੀ. ਐਲ. ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਂਗ

ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਲਿਨਾਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਲਈ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਨੰਤਰਕੋਟ ਦੇ ਗੰਢੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅੰਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਸਿਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੋਟਲ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਿਉਂਕ ਬਾਧੀ ਅੰਬ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਫੱਟੇ ਨੂੰ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਪੋਚ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਸਿਵਮਯਮ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ”। ਉਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਟਯਮ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਦੋ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਟਿਊਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਡੇਰੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਇੰਜ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬੀ ਕਾਫੀ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣੀ ਪਈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੇਨੋਨ ਦੀ ਦੱਸਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸਵੇਰ-ਸ਼ਾਮ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : “ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ ਰਹੋ ਬੇਟੇ, ਮੇਨੋਨ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਹਨ, ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ। ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਬੱਖੂ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਕਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

“ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਨੋਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗਾ।”

ਤੀਸਰਾ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਸਖਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰਾ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਇਥੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਰੱਵਈਆ ਛੱਡ ਦੇ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ “ਹਾਂ ? ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ?”

ਜਵਾਬ ਇਕ ਫਿਕਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਫਿਕਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਨਿਹਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜੀਭ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਜਥਾਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਥਾਨ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ। “ਮੈਂ ਭੁੱਖਾਂ ਹਾਂ, ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਹਾਂ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰ ਤੋਂ ਚੋਟੀ ਤਕ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ?”

ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—

“ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ ?”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੇਨੋਨ ਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ “ਹੂੰ” ਆਖਿਆ ਤੇ ਕਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੇਨੋਨ ਨੇ ਕਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰੋਜ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਈ ਤਦ ਤੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਜੋਕਰ ਇਸ ਫਾਟਕ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ—ਤਾਂ—ਹੂੰ ! ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਜਵਾਨ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੇ ? ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਫਿਰ ਇਸ ਫਾਟਕ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। “ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ” ਇਹੋ ਜੁਆਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਰੂਪੇ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਦੇ ਤੇਰ ਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਹਣ ਉਹ ਰੋਵੇਨਿਊ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਘਰੋਂ ਪੰਡੀ ਰੂਪੇ ਮੰਗਵਾਏ। ਨਵੀਂ ਕਮੀਚ ਤੇ ਨਵੀਂ ਤਹਿਮਤ ਖਰੀਦੀ। ਤੰਪਾਨੂਰ ਦੇ ਇਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇੰਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।

ਰੈਵੇਨਿਊ ਵਿਡਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਪਰਨਟੋਡੈਂਟ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਲਤਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਹਰੀਹਰ ਅਥਰ ਸੀ। ਬੁਧੀਵਾਨ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅੱਧਰੜ੍ਹੂ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਹਮਣ। ਦੂਸਰਾ ਕਲਰਕ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਅਤੇ ਮਾਤਯੂ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਕੁਮਾਰੀ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਥੀ। ਏ. ਪਾਸ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਫਿਲਪ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉੱਥੇ ਦਿਖਾਈ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੋਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਸਿਕੋੜ ਕੇ ਹੱਸ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਨਵੀਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕੌਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਘੁੜਾ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਸਿਕੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ : “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਬੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੋਲਿਆ :

‘ਤੂ—ਕੀ ਹੈ?’

ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਏ?” ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫਾਸੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਾ ਲਈ।”

ਫਿਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ :

“ਤੂ ਕਿਉਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦਾ ਏ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : “ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਦੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਣ ਵੇਚ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਦੁਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ?”

“ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਨਾ।” ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। “ਹੁਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੋਕ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪੈ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਸੁਭਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ—ਇਹੋ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਪੇਸ਼ਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਫਸਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਗੇਰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤੇ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜਰ ਗਏ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਸਿਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰੀਹਰ ਆਯਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਕਲ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਏਂ, ਜੇਕਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਸਿਖ ਲਏਂ ਤਾਂ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ।”

ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੀਰਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਕਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਵਿਆਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੇ ਲਈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ।

ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਕਫੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਗੈਰ ਦੇਖੋ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖੋ ਹੋਏ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਡਰਾਫਟ ਹੈ ?”

ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਵਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਕਲ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਨ ਪਸੀਨੋ-ਪਸੀਨੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਜਾਹ !”

ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮਾਲਕ ਦਾ ਇਹ ਸਖਤ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੋਇਆ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਪੀ ਸੋਧ ਕੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਵਲੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਅਨੁਭਵੀ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਉਹ ਸੋਧ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਾਰੇ ਕਲਰਕਾਂ ਨੇ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ।

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਪੜ੍ਹੋ! ਫਿਰ ਦੱਸੋ।”

ਸੋਧ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਿਰ ਮਾਤਜੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਹੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਖਿਡ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਏਨਾ ਜਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋਸੋ।”

ਉਦੋਂ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਸਾਹਿਬ ! ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਜਣਾ। ਜਾਣ ਦਿਓ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਣ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭੇਜ ਦਿਓ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ? ਮੈਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ਜਾਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਹੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਕਰੋ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ। ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ

ਸਾਡੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਗਲਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੌਲੰਜ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਢੁਖ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਗਲਤੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਮੈਂ ਵਿਆਕਰਨ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—“ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਨਾ ਬੋਲੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸੋਧਨ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਸੰਸੋਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਂ ਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਇਸਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਂਟ ਸੁਣ ਲਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। “ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਂਟ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਕਿਉਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?”

ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਇਰ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਵਾਕ ਦੀ ਗਲਤੀ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੰਸੋਧਨ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਂਟ ਤੋਂ ਵਾਕ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੰਸ਼ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਪੱਖ ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੈ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਨਕਲ ਅਤੇ ਸੰਸੋਧਤ ਨਕਲ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਈ। ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਂਟ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨਕਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਲਾ ਅਰਥ, ਦੇਹਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ: “ਸਾਹਬ। ਕੀ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਾਹਬ? ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਜੋ ਚਾਹੁੰਣ ਤਾਂ...”

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਣ ਤੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਨ, ਨਿਯਮ ਸਭਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ ਨਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ। "ਤਦ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਸਾਹਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਫਾਈਲ ਖੁਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਖੋ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰੱਖੋ।"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਸੋਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਭ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਨੇ। ਗਲਤੀ ਦਿਖਾਣ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਪੁੱਛ ਬੈਠਣ 'ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ?' ਸਾਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇਕਰ ਇਹ ਡਰਾਫਟ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣ ਦੇਂਤੁ।" ਪਰ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਦੀ ਜਾਲਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇਖੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਨਾਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੁਸਕਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਇਮ ਨੂੰ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਆਇਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਸੀਟ ਦਾ ਕੰਮ ਤਕੰਮਾ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਕੰਮ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਫਤਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਤਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਰਤਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਗਹਿਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸਕਲ ਜਾਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲ ਲਈ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ

ਕਿਉਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਹੁਣ ਤਕੰਮਾ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੁੱਛਦੀ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦਵਾਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮੁਸ਼ਕਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਦਾ :

“ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਚ ਗੋਬਰ ਭਰਿਆ ਏ ?”

ਤਦ ਉਹ ਮੂੰਹ ਫੁਲਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੀ : ਓਹ ! ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ?”

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ?”

ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਡੱਡਿਆ ਨਹੀਂ, “ਕਿਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ ?”

“ਮੈਨੂੰ ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਕੰਮਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਨਾ ਬੋਲੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇਂ ?”

“ਹਾਂ, ਨਰਾਜ਼ ਹਾਂ ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਤਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹਾਂ ।” ਅਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਫੁਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਸੁਪਰਨਟੈਕਾਈ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵੈਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾ ਆਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਣਵਿਆਹੇ ਹਨ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਮ-ਉਮਰ ਵੀਂਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਗੇਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਤਦ ਦੂਸਰੇ ਕੌਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

“ਅਣਵਿਆਹੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ ਦੇਖਿਆ ਸਾਹਬ !”

ਸਾਹਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੱਚੇ ਨੇ ਨਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇਵੇ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਅਨੰਦ ਕਿੱਥੇ, ਕਿਉਂ ਤਕੰਮਾ ?”

ਸਾਹਬ ਨੇ ਖੀਸੇ ਫਰੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰਹੋ, ਸੁਖ-ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਵਧੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਨਾਲ ਘਰ ਭਰੋ ।” ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਸਰਮਾ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਸਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਦਾ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਗਏ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਤਕੰਮਾ ? ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ਕੀ ਤੂੰ ਸਹਿਮਤ ਏਂ ?”

ਤਕੰਮਾ ਬਗੈਰ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ।

ਵਿਆਹ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਵਰ-ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ।

ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਤੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ । ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦਿਓ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਵੇਰ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਏ—ਸੁਣਿਆ ?”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਮ ਆ ਜਾਂਦੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ । ਜਦੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਦੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤਕੰਮਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ।

ਇਕ ਵੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ “ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਏ ?” ਕਹਿਣ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ?”

ਇਕ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ?”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਤਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਏ ਨਾ ?”

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਚਪੜਾਸੀ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉੱਠੀਆਂ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਏਂ ਨਾ ?”

ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੂ ਤਕੰਮਾ ਰੋਜ਼ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਦੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਮੈਂ ਠੀਕ ਵਕਤ ਸਿਰ ਦਫਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ?”

ਇਕ ਕੂਠੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋ।” ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ।” ਫਿਰ ਇਕ ਅਰਥ ਭਰੀ ਤੱਕਣੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ।

ਮੁਆਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੱਲ੍ਹੂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਚਪੜਾਸੀ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਲੜਕੀ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਆ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਬ ! ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕੀ ਹੈ ?”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ?”

ਮਾਤੇਵਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਚਿੱਤੀ :

“ਇਹ ਦਫਤਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਨਾਨਾਥ ਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਇੰਜ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਜਲਦੀ ਆ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਚਾਚਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਦਿਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਹੀ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਆਵੇਸ਼ ਹੈ—ਇਹ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਇਸ ਆਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੀ ਪਿਆਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਸਾਇਦ ਅੱਗੋਂ ਕਦੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਤਕੰਮਾ ਇਸ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਵਕਤ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕੰਮਾ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕਸਮ ਖੁਆ ਕੇ ਜੁਆਬ ਮੰਗੇਗੀ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਚਨ ਦੇਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ, ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ?

3

ਕਿਸਤੀ ਤੋਂ ਤੋਟਪਿੱਲੀ ਉਤਰ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਰੁਮਾਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕੋਲਮ ਤੋਂ ਆਲਪੁਸਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸਤੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨੱਤੀ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਆਏਗਾ। “ਸਰਮ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ।” ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਿਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਛੁੱਟੀ ਬਕਾਇਆ। ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੋ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮਨ ਵੀ ਕੁਝ ਅਸਾਤ ਸੀ। ਹਰਿਹਰ ਆਯਤ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘਰ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ।”

ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਵਾਲ ਹੋਰ ਫੇਰ ਪਾ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤੇਸ਼ਜਨਕ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਾ।

ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੋਟਿਸ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵੀ ਬਗੈਰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਉਸ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਘਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਤਾਰ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕਾਨ ਝੂਠਾ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਵਾਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ, ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਓ।

ਸੁਪਰਨਟੈਂਟ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਸਮਾਲ੍ਹਗ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੁਆਬ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਸਾਰਾਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਘਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛੇਗੀ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਉਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੇਗੀ। ਜਾਨਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, “ਘਰ ਦਾ ਕੀ ਖਾਸ ਸਮਾਚਾਰ ਹੈ ?” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ।”

“ਫਿਰ ਤਾਰ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ?”

“ਉਹ ਮਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਸੀ।”

“ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਕਹੋ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਸ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸੋ ! ਇਥੇ ਜੋ ਉਤਰ ਤੁਸੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਉਂ ?”

“ਜਤਾ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖੋ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਏ ! ਇਸ ਵਕਤ ਕੰਮ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇਖੋ।”

“ਤੇਰੇ ਲਈ ਨਕਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਨਹੋਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ? ਠੀਕ ਹੈ, ਨਾ ਦੱਸੋ ?”

“ਨਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ, ਦੱਸਾਂਗਾ।”

ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਉਹੋ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ :

“ਘਰ ਵਿਚ ਕੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਸੀ ?”

“ਕਿਹਾ ਨਾ, ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਦੇਖ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਧਰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।”

“ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ

ਘਰ ਵਿਚ ?"

"ਕਹਿ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੱਸਾਂਗਾ ।"

"ਜਿਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਮਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ, ਉਹ ਝੂਠ ਹੈ ਨਾ ?"

ਉਹ ਉੱਤਰ ਝੂਠ ਹੈ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ । ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਹੈ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਤਦੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਭ ਕਹਿਲਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਹ ਸਵਾਲ ਛੇ ਸੰਤ ਵਾਰ ਦਹੂਰਾਇਆ । ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਖਿੱਝ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ?"

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੁਰਝਾ ਗਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰੋ ਪਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਜੋ ਦਿੱਤਾ ।"

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ । ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਵਾਂਗਾ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਲਿਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ, ਚੰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।"

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਮੂਰਖ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਹੈ ।"

ਮੈਂ ਕਹਿ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—"ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਧੀਵਾਨ ਏਂ ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਆਵਾਂਗੀ ।

ਇਹ ਇਕ ਬੁਲਾਵਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ । ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਲਦੀ ਆਉਣ ਦੀ ਮੰਗ । "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਾਂਗਾ ।" ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਜੁਆਬ ਖੋਜ ਕੱਢ੍ਹਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾ ਤੱਕਿਆ ।

ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਤਜਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਇੰਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । "ਕੱਲ੍ਹ ਜਲਦੀ ਆਵਾਂਗੀ" ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਜ਼ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਹੈ । ਕੁਝ ਮਸਕਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਆਵਾਂਗਾ ।'

ਉਸ ਵਕਤ ਜੇ ਉਹ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ "ਘਰ ਦਾ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਾਰ" ਹੈ ਦੁਹਰਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ? ਸ਼ਾਇਦ ਕਹਿ ਵੀ ਦੇਂਦਾ । ਅਜੇਹਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਲ ਸੀ ਉਹ । ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ

ਪਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਜੋ ਮੂਰਖ ਬਣਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ ਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ । ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਸ ਤੋਟਪੱਲੀ ਉਤਰ ਕੇ, ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ 'ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਆਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਜਿਹੜੀ ਫਟਕਾਰ ਉਹ ਪਾਉਂਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਘੁੜਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ । ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਆਵੇਸ਼ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ! ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ—? ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਜੇ ਸਕਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਵਾਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਤੀ ਮੂਕ ਸਹਿਮਤੀ ਕਿਉਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ?

ਨਰਾਜ ਹੋ ਕੇ ਮੂੰਹ ਫੁਲਾਈ ਖੜ੍ਹੀ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਿਸਦੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਆਸ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਅੱਜ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਕੀ ਸਮਾਚਾਰ ਹੈ' ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਪੁੱਛਿਆ । ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ? ਜੁਰੂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਦੀ ਰਹੇਗੀ ।

"ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ," ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗੀ । ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ । ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖੁੱਲ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਜੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੇਗੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਬਗੈਰ ਦਰਦ ਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ । ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ । ਇਕ ਬੁੰਦ ਹੰਝੂ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹੋਂਚ ਧੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਉਣ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਜੁਰੂਰ ਆਏਗੀ । ਕਟੱਨਾਡ ਦੀ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਵਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਕਿਉਂ

ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੀ ਹੈ—ਮਹਾਂ-ਭਗਵਤੀ ਹੈ ! ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਵਰਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਪੇਸਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪੈ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਕੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਫਿਲਪ ਦਾ ਪਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪਦ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਵਹਚ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਤੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਮਲ ਹਾਸਾ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤਦ ਤੋਂ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਬਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਵਸ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ ਵਸ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਕੁੜੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੋਏ ਪੈਂਦੇ ਹੋਣ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮੋਹਤ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਮੋਹਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਦਾ ? ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸੁਣੇਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲੇਗਾ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ? ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ? ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ ? ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਗੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ। ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ

ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਅਜੇਹਾ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ 'ਤੇ ਤਾਂ ਵਾਅਦਾ ਤੋਤਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਕਲੰਕਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ? ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਦਵਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਇਆ ? "ਘਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ ਕੀ ਹੈ ?" ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਨੀਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇਗਾ । ਸੋਚੜੇ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ । ਜੇ ਉਹ ਸਭ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਤਾਂ ਸਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਪਰ ਛੁਪਾਣ ਤੋਂ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਗੱਲ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਹੋਰ ਵੱਧ ਕੇ ਉਲੱਭਣ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਅਜੇਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ । ਅੱਜ ਸੈਕਟਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕੱਲ੍ਹੂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਹਾਮੀਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਉਸਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਮਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਹੀ ਉਹ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ । ਉਸਨੇ ਉੱਥੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ । ਅਜੇਹਾ ਹੋਇਆ ਵੀ । ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਫਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ । ਤਕੰਮਾ ਉਦਾਸ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸੁਨਾਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਗਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਵਕੀਲ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ।

ਅਜੇਹਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ! ਉਹ ਤਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਝੂਠ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਪਣਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕੀਤਾ ।

ਉਸ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਤਕੰਮਾ ਦਿਕ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਤ ਰਹੀ ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਨਰਾਜ ਏ?”

“ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਰਾਜ ਹੋਵਾਂਗੀ? ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ ਨਾ ਹੋਵੀਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕੰਮਾ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਆਉਣਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਡੀ ਅਲਮਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਤਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਛੱਤਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਠਿਆ, ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ।

ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ, ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਵਿਚ ਖਿਤਦੇ ਕਮਲ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਖੁੱਲੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਟ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕਮਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੱਥੇ ਤੇ ਸੱਟੀਆਂ ਲਟਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਲੰਬੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਕਿਨਾਰੀ ਦੀ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਜੈਪਰ ਪਹਿਨ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਜੇ ਉਹ ਪੂਰਾ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਸੰਧੂਰ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਜੈਪਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੱਪੜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਧੱਪ ਵਿਚ ਚਲਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲਾਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਹੱਣੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਉਹ ਇਕ ਟੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ‘‘ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਉਗੇ’’ ਜਾਂ ‘‘ਮੈਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ’’। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਦੇ ਦਿੱਤਾ—ਇਕ ਚੁਮਣ। ਉਸ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਇੰਨੀ ਹੀ ਵਕਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਡੀ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਕਲਰਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੂਸਰੇ ਕਲਰਕ ਵੀ ਆ ਗਏ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਕੋਠੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੇਟਕੱਲਗਰੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਜੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਚਰਮਰਾ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਿਧਰੇ ਉਹ

ਕਿਸੇ ਢੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਜਾਵੇ । ਦੁਪਹਿਰੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਲੰਚ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਡ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਠੀਕ ਵਕਤ ਸੀ ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਫੁਸਫੁਸ ਕੀਤੀ :

"ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ, ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਸਭ ਗਲਤ ਹੈ ।" ਫਿਰ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚੁਮਣ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਤਾਂ ਫਿਰ ਚੁਮਣ ਕਿਉਂ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਾਂਹ ਵਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ ਲਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤੀਂ ਮਿਲਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ?"

"ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ ?" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਪ ਰੇ ! ਇਹ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ...ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ।" ਉਸ ਨੇ ਇੰਜ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੇ । ਮੂਕ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਆਇਆ, "ਤੂੰ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋ ?"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ । ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਹਟ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਤੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ । ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੰਜ਼ਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ?"

"ਉੱਜ ਹੀ ।"

ਦਿਲ ਛੋਟਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ । ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੱਸ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਡੱਜ ਨਾ ਜਾਵੇ । ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਕੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ?"

"ਹੁੰਦੀ...ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ?"

ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ ਇਹ । ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਕਿ 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?' ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ

ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਕੇ ਤਕਮਾ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ? ਕਸਮ ਖਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਨਾ? ਤਕਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਹੋ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਸਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚੁੰਮਣ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਗਲਵਕੜੀ ਦੀ ਕੱਸ ਢਿੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਤਪਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਘਰ ਦਾ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਜੁਾਬ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। “ਮਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਕਹਾਂ?”

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਤਾਰ ਕਿਉਂ ਆਈ ਸੀ?”

ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, “ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।”

“ਉਸ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?”

ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤੀਹ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤਕਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਲੱਗਦੇ ਹੋ।”

ਤਕਮਾ ਦਾ ਹਿਹਾ ਠੀਕ ਮਨ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ।”

ਅਚਾਨਕ ਉਦਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਰਹਿਣ ਦੇਉ। ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਮੌਕੂ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।”

“ਬਈ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ?”

ਤਦ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ। ਨਹੀਂ। ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ, “ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਉੱਠੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ?"

ਹੁਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਕਲੀ। "ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਹੱਠ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਮਾ ਮੈਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਚਿਠਾ ਕੇ ਅਕਸਰ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂ ਇਹ ਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚੀ: ਪੇ ਗਿਆ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਹ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ।

ਤਕੰਮਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਹਾਂ ਫਿਰ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਇਨ ਵਕਤ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਲਿਖਵਾ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ?"

ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਪਰਾ ਵਾਲੀ ਤੈਨੂੰ ਜਾਂ ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਦੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਪਰਾਗਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇਗਾ।"

ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਖਿੜਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ—“ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

"ਹਾਂ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੀ ਹੋਇਆ।

"ਤੀਹ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਿਨ ਮੌਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਉਸ ਗੁਪਤ ਬਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਉਲੜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਖੂਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਖੂਨ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਸਮਾਦ ਠੰਦਾ ਪੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਕੀ ?"

"ਹੁੰ। ਕੀ ਹੈ ?"

"ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗਾ? ਤੇਰੀ ਕੀਰਤੀ।"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀਰਤੀ। ਅਜੇਹਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸਦੀ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗਿਆ : ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰਦਾ ਹੈ।

4

ਉਨੱਤੀ ਅਤੇ ਤੀਹ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਛੁਟੀ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਛੁਟੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਛੁਟੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਛੁਟੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਰਸਤਾ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਵੇਖਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਬੀ. ਐ. ਪਾਸ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਬੀ. ਐ. ਪਾਸ ਵਿਅਕਤੀ। ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਹੀ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪਦ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਅੱਜ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੇਖਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁਧੀ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪੂਰੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਉਹ ਕੰਮ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅੱਜ ਪੰਜ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਘਰ, ਫਿਰ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤਕ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ ਪਹਿਨੀ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਾਈ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦਾ ਫਾਟਕ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਫਤਰੀ ਲੇਖ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਵੇਖਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਸਕੱਤਰੇਤ 'ਚ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵੇਖਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਸ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਰੂਪੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸੀਮਾ

ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਧੂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਪੈਸਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਿਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੇ ਰੁਪਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਅੱਜ ਤਕ ਵੈਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਇਲਜਾਮ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣਾ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਾਭ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ । ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ ਹਿਸਾਬ ਦੱਸਣਾ ਗਲਤ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਲਗਣ ਤੇ ਵੈਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੈ । ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਵੈਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਸੁਭਾਮਨੀਆ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸੀ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗੜਬੜੀ ਦੇ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੜਬੜ । ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗਣ ਦਾ ਇਹਨਾਦਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾਵਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਇਹੋ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ । ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਲਿਖਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਈ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਦਸ ਰੂਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਏ ਹੋਰ ਮੰਗ ਲਏ । ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਕਾਢੀ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਸੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਹੇਚਿਆ । ਕਾਢੀ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਸੱਕਰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ । ਇੰਜ ਉਹ 29 ਅਤੇ 30 ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ, ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਲਈ ਦਸ ਰੂਪਏ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠਾਈ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਘਰ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਿਵਿਖ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਆਉਣਾ ਹੈ । ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅਖੀਰ ਹੈ । ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਏ ਭੇਜਣ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਜਾਣਾ ਵੀ ਹੈ । ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ । "ਵਸੀਅਤ ਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲਈ ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੂਪਏ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ?" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ।" ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ—ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ—ਇਹ ਇਲਜਾਮ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਆਕਤੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਰੂਪਏ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਉਹ ਨਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ।

ਜਦੋਂ ਪੱਧੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ

ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ! ਕਿਉਂ ?"

ਗੋਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਸੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਰ ਗੈਰਹਜ਼ਰ ਰਹੇਗਾ ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਉਚਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ।"

ਇਕ ਗੱਲੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਰਮਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੋਨੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰੁਪਏ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਖਰ ਖੇਤ ਵਟਾਈ ਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਛੈਸਲਾ ਕੀਤਾ : ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ? ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਸੱਣਾ ਪਿਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੈ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੈਟੇ, ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਆਵੇਗਾ ਬੇਟਾ, ਪੈਸਾ ਕਿਥੋਂ ਆਵੇਗਾ। ਪਿਤਾ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਜਮੀਨ ਵਟਾਈ ਤੇ ਚੁੜਾ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੈ ਅਤੇ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ, ਇੰਨੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿ ਰਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਕੁਤੀ ਦੀ ਕੁੰਡਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਕੁੰਡਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਮਾੜਾ ਭਵਿੱਖ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਾਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ।

ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮਹੂਰਤ ਦਾ ਕੋਚੁਨਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ, ਅਜੇਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਉਹ ਵੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਨ-ਸੁਪਾਰੀ ਆਇ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

ਅਜੇ ਤਕ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਅਧੀ ਰਾਤ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਤ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੀ ਸਨ। ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਭਗਵਤ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਜਵਾਨ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਕੌਫੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕੌਫੀ ਮਗਰੋਂ ਜੰਝ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੈ। ਜੰਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਹੁਟੀ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਉਣ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਜੰਝ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਜ਼ੁਹਾਗ ਲੋਕ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, "ਕੇਸ਼ਵ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?" ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਉੱਥੇ ਸ਼ੇਰ ਮਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੋਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਫਿਰ ਬਤਬੁਤ ਕੀਤਾ, "ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਇੱਥੇ ਸੀ, ਕਿੱਧਰ ਚਲਾ ਗਿਆ?" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਖੇਤ ਉਲੰਘ ਕੇ ਇਕ ਰੁੱਖ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਗੁੰਮਿਆ ਬੈਠਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਏ। ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸਾ ਪੀ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੰਤੁ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੁਪਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ?"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜਾਣ ਦਿਓ, ਉਸ ਦੇ ਹਮ ਉਮਰ ਹੋ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ?"

ਮਹੁਰਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਪੁਰਸ ਨੇ ਵਰ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਚੁਫੇਰੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਭਿੱਗਣ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਢੋਲ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਾਦ ਵੱਜਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਜਣਾ ਵਾਜ਼ ਵਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਇੰਜ ਜੰਝ ਅਗਾਂਹ ਵਧੀ। ਚੰਪਾਕੁਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ, "ਪੰਚਾਲ ਭੂਪਤੀ ਅੱਜ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ ਬੇਟੀ ਆਪਣੀ।" ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਤੈ-ਤੈ-ਤਕ-ਤੈ-ਤੈ-ਤੋ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਤੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਿਲਾਣ ਲੱਗਦੇ। ਰਾਹਗੀਰ ਔਰਤਾਂ ਵਰ ਤੋਂ ਅਗਾਹਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦੀਆਂ ਸਨ।

"ਇਹ ਕੇਹੀ ਹਲਚਲ ਹੈ ? ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਸ ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਣੇਰ ਕੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ?"

ਅਲਮਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਚਿਹਰਾ ਅਗਾਂਹ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹਣ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਸੁਦਰਤਾ ਉਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿੱਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਟ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੀ ਸੀ । ਕਾਲੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਦੌਤੀ ਅਤੇ ਜੈਪਰ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਪਰ ਉਹ ਰੂਪ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਟ ਸਕਿਆ । ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

'ਪੰਚਾਲ ਭੂਪਤੀ ਆਪਣੀ....'

"ਆਹ ! ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ ਹੈ ! ਸ਼ੋਰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਇਸ ਸ਼ੋਰ ਦਾ ਇਹੋ ਮਤਲਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰੇ... ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਨਾ ਕਰੋ ।... ਕੀ ਹੁਣ ਗੇਟ ਖੁੱਲਾ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਛੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ? ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਆਨੰਦ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਨਾ ? ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ... ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਇੰਕ ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਇੰਤਜਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ... ਤਾਂ ਕੀ ਦੇ ਪਤਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ? ਇਕ ਇੱਥੇ ਉਡੀਕ ਕਰੇਗੀ, ਇਕ ਉੱਥੇ ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਰ, ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪੋਤੇ । ਉਦੋਂ ਹੌਲਾ ਵੱਧ ਗਿਆ । ਕਿਸਤੀ ਦਾ ਗੀਤ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਠੀਕ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚੰਮੇਲੀ ਦਾ ਮੰਡਪ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੱਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੈਂਪ ਬਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸ਼ਗਨ ਦੇ ਚਾਵਲ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਉਸ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਕ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੰਗੀਨ ਕਾਗਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਿਪਕਾਇਆ ਗਿਆ । ਪਰ ਉਹ ਠੀਕ ਥਾਂ ਸਿਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਚੰਮੇਲੀ-ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਪਟੜੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟਾ ਕੱਪੜਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਵਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ । ਅਸਟਮੰਗਲ ਅਤੇ ਦੀਪਕ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਔਰਤ ਆਈ । ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਹੁੱਟੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਆਈ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ।... ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਉਹ, ਰੂਪ ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਵਰ ਕੋਲ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੱਥ

ਵਿਚ ਪਾਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਪੱਪ੍ਹ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸਣਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੀਲੇ ਧਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਰੈਲੇ ਵਿਚ ਵਰ ਨੇ ਵਹੁੰਟੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਵਰ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਹੱਸ ਪਈਆਂ। ਆਖਰ ਵਰ ਨੇ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਧਿਕ ਕੱਸਿਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਹੁੰਟੀ ਦਾ ਗਲ ਘੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਗੰਢ ਢਿੱਲੀ ਕਰੋ।”

ਇਕ ਅੰਰਤ ਨੇ ਗੰਢ ਢਿੱਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਫਿਰ ਵਹੁੰਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਵਸਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕਸਮ ਚੁਕਾਈ। ਸੰਸਕਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਹੁੰਟੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਨ ਸਮੇਂ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਨ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਭੋਜ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਹੁੰਟੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੰਝ ਚਾਰ ਵਜੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ।

ਜੰਝ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਅੰਰਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ, “ਵਹੁੰਟੀ ਨੂੰ ਜੇ ਤਪਦਿਕ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਏਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਬੁੜ੍ਹੇਤਾਂਦੀ ਰਹੀ, “ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਈਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਵਹੁੰਟੀ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਕੱਢਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ ?”

ਗੌਰੀ ਅਤੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਜਦ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਲਦੀ ਸਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵਹੁੰਟੀ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦੰਦ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਕਾਲੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਭੜਕ ਪਿਆ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਅੱਜ ਸਾਮ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਵਕਤ ਸਿਰ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜਾਵੇ, ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ੀਰਖਾਲੂ ਲੋਕ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਇੰਜ

ਅੱਜ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਿ ਕਹਿਣਗੇ ।" ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਮਜੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਹ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਕਿੱਟ੍ਟੁ ਮਾਮੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਸੀ ।

ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਹੇ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਬੇਮਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕੀ ਅਜੇਹੇ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ? ਵਹੁੱਟੀ ਪਤਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਲ ਘੱਟ ਹਨ, ਜਾਂ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਇਹ ਸਭ ਸੋਚ ਕੇ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਬੰਟੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਵੀ ਚਿੱਤਾ, "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵਹੁੱਟੀ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ" ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੈ । ਜੇ ਅੱਜ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੀ ਉਪਾਅ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਵਹੁੱਟੀ ਕੋਲ ਗਈ । ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਬੇਠੀ ਸੀ । ਵਹੁੱਟੀ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਪਤੀ ਦੇਵ ਨੇ ਅੱਜ ਹੀ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ।"

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੁਹਾਗ-ਰਾਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਹੋਣਗੇ ?" ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸੁਹਾਗ-ਰਾਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਵਰਮਾਲਾ ਅਤੇ ਮੰਗਲ-ਸੂਤਰ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ? ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੁਹਾਗ-ਰਾਤ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਇਕੱਲਾ । ਤੁੰ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਕਿ ਉਹ ਰਾਨੀ ਜਾਵੇ ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਵਹੁੱਟੀ ਸਰਮ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜ ਗਈ ।

ਇਸ ਵਕਤ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਹੁੱਟੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਮਹਾਰੋਂ ਹੀ ਜੀ ਉਹ ਇੰਜ ਕਹੇਗੀ ? ਜੇ ਉਹ ਵਾਕਿਫ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੋਣ ਤਦ ਵੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਗੇ । ਸਾਇਦ ਬੇਟੇ ਅਤੇ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ । ਸਰਮ ਨਾਲ ਮੂਕ ਖੜ੍ਹੀ ਵਹੁੱਟੀ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਨਾ ਕਹਿ, ਉਹ ਹੁਣੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ ।"

ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੀ ।

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਅੱਜ ਨਾ ਜਾਵੇ । ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੰਹੋਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਕਦੇਂ ਆਏਗਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਸਰ ਗਈ ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰੁਛਿਆ, “ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਦੇਂ ਆਏਗਾ ?”

“ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਖਤ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਤੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਵੋਂ ।” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਅਗਲਾ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਲੱਭਣ ਲਈ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੂਬਾਰਾ ਪ੍ਰੁਛਿਆ, “ਕੀ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆਏਗਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, “ਆਵਾਂਗਾ ।”

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਟਕ ਤਕ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਗਏ । ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

ਆਪਣੇ ਟੌਟੇ ਸੁਪਨਿਆ ਨਾਲ ਕੀ ਉਸ ਰਾਤ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਇਕੱਲੀ ਪਈ ਪਈ ਨਹੀਂ ਰੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ?

5

ਤਿਰੂਵਨਤਪੁਰਮ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਿਵੇਂ ਦਿਖਾਏਗਾ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਹ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਰਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ।

ਉਹ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਰਗ਼ਰਾਇਆ ਜਿਹਾ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਕਿਉਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹੋ ਨਿਰਾਸਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁੱਕ-ਮੁਕਾ ਗਈਆਂ, ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ, ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਸੋਨਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਉਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ । ਸੋਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਇਦ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਣ।

ਉਦੋਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਅਨਕੂਲ ਨਾ ਰਹੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਜਾਪਿਆ। ਖਿੰਡਰੀਆਂ ਆਸਾਵਾਂ ਵਾਲਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ! ਉਸ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਉਂ ਆਈ? ਉਸ ਦੀ ਲੁਭਾਉਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ—ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਅਚਾਨਕ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਪਏ, “ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਵਸੀਅਤ ਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸਕਾਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ‘ਹੋਇਆ’ ਜਾਂ ‘ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ’, ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਜਮੀਨ ਛੜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਉਦਾਸ ਹੋ? ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮਧੂਰ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ।

ਉਸ ਦਾ ਹੱਸਣਾ ਬਨਾਵਟੀ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ—“ਆਖਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਘਬਰਾਣ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਜਮੀਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਜਮੀਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਲਿਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਝੂਠ ਦਾ ਨਾਟਕ ਉਹ ਅਜੇ ਤਕ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹੋ ਝੂਠ ਇਸ ਵਕਤ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬਕਾਇਆਂ ਕਮ

ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਕੇ ਹਸਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਏ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। “ਇਹ ਰੂਪਏ ਕਿਵੇਂ” ਦਾ ਭਾਵ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜੇ ਛੇ ਰੂਪਏ ਬਾਕੀ ਹਨ ਨਾ? ਫਿਰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਚੋਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਦਨਾ ਅਸਹਿ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਜਦ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਦਸ ਰੂਪਏ ਮੰਗੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨਜਾਣ ਬਣਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਵੀ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ?”

ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਉਹ ਕੀ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਭ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਕੀ ਤੌਨੂੰ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਵੀ ਹੁਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ?”

ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਚਾਨਕ ਮੁਰਝਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਝ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਰੱਖੋ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮੌਟਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਏ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਬਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਲ ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਉਸ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਨਵੇਕਲਾਪਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੀ ਤਕੰਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੀਵਰਤਨ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਉਹ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਸੰਵਾਰਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ

ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਸ ਨੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੰਦਨ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਅੇਰਤ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਟੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਨ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੇਦਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿਜ਼ਪੂਰਨ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੁਰਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੱਕਿਆ ਬੱਕਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੜ ਅੇਰਤ ਵਾਂਗ ਹਿੰਮਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਮਾਸੂਮ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਲੜੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗੀ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕੰਮਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੱਸਾਣ ਲਈ ਉਹ ਚੁਟਕਲਾ ਸੁਨਾਣ ਲਗਦੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਰੁਸ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਰੋਜ਼ ਦਛਤਰ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਦੇਰ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਮੇਨੂੰ ਆਈ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, "ਮੇਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ।"

ਇਹ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਕੋਠੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲਾ ਰਹੇਗਾ।" ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਢੂਰ ਤਕ ਗਿਆ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਬਸ ਏਨਾਂ ਹੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਛੇਤ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਜਥੇਬਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਹ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਪੈਸੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਚੇਣ ਮਗਰੋਂ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਕੁਪਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਹਣ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਰੁਪਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਐਤਵਾਰ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇਗਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ। ਮਾਂ ਰੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੁਝੀ—ਉਹ ਕਿੰਜ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਰੋਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਰੁੱਸੀ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਪਤਾ?

ਉਸ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਮੰਗਣੇ ਹਨ। ਇਕ

ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਲੈਣੀ ਸੀ । ਪਰ ਘਰ ਜਾਣ ਦਾ ਛੇਸਲਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਰਾਤੀਂ ਉਹ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਉਹ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ । ਤਰੰਮਾ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਹ ਲੰਘਿਆ । ਸਵੇਰੇ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ।

ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਕੀ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਗ ਪਿਆ । ਇਕ ਗੰਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਤ, ਨਾਵਾਕਫ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਦੋਂ ਦੇ ਰੋਏ ਕਿਹਾ, “ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੇ ਭਰਾ ਦਾ ਖਤ ਹੈ ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਡਾ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ?”

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਬਸ ਇਕ ਮਕਾਨ ਬਾਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ । ਠੀਕ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤਰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹਾਂ । ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਬੀਤ ਗਈ । ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਹਾਂਹੂ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕੋਸ ਠੀਕ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਲਈ ਫਾਈਲ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਫਾਈਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿਉ ।”

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਸਾਧਿਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਅੱਠ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਕੁਲੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਅਜੇ ਤਕ ਰੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਕੁਲੈਕਟਰ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਕੁਲੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਸਟਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿਚ, ਉਸ ਕੋਲ, ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਦੇਣਾ ਪਿਆ । ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਰੁਪਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਿਆ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਵਾਏਗਾ । ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੜਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਕੁਟੁਨ ਪਿੱਲੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ-ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਖਾਤਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਤਜਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਹੋ ਗਏ ਹੋਵੋ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਤਬਾਅਤ ਖਰਾਬ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸਿਰਫ ਵਾਈਲ ਹੀ ਭੇਜਣੀ ਕਾਫੀ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਕਾਫੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੇਜਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੱਲ੍ਹੁ।”

“ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਹੈ।” ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਧੋਂਕਣੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰ ਚੱਕਰ ਲਾਣ ਲੱਗੇ।

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਨੇੜਤਾ ਹੈ?”

ਨੇੜਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਦੁਫਤਰ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪਰਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਕੀ ਗਲਤ, ਇਸ ਦਾ ਫੌਸਲਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਧਰ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੋ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ।

“ਜਦੋਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿਆਂ ਕਿ ਵਾਕਫ ਨਹੀਂ। ਬੜਾ ਲਾਲਚੀ ਹੈ।”

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵਾਈਲ ਜਲਦੀ ਭਿਜਵਾ ਦਿਓ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਕਿੰਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ?” ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ, ਬਾਹਰ ਆਉਣ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਕੰਮ ਬਣਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਪੇਸਾ ਮੌਨ੍ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਬਸ ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਏਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੇਰੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬੋਲਿਆ, “ਓਕੂਝ ਘੰਟਿਆ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾ ਫਾਈਲ ਤੇ ਕਾਗਜ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ।”

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ, ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਕਾਫੀ ਹਨ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੰਨਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ?”

“ਘੱਟ ਹਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿਓ।”

“ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ।”

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਵਕਤ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਹੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਘੱਟੋਂ ਘੱਟੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤਿੜ੍ਹਵਨਤਪੁਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਕੌਫੀ ਅਤੇ ਸਿਗਾਰਟ ਲਈ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਏ ਹੀ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਿਖਤੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕੌਫੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬੀਡੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋਂ ਘੱਟੋਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਦੇਣੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦਸ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤਾਂ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਹਿਸਾਬ ਹੈ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਤੋਂ ਵਾਕਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਣੋਈਏ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣੇ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਕਦਮ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਮੰਗ ਲਈ। ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਿਣ ਲੈਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਕੋਲ ਦੋ ਰੁਪਏ ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਸਨ।

ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਚੁਪਚਾਪ ਥੋੜ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਏ ਕੱਢ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਐਕੜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਕਮਰ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਤੜਾਗੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਬਿਤ ਵੇਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਹ ਰੁਪਏ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵੇਚਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਅਨਮੋਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਕੀ ਬਚੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਰ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਪੈਸਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਬੋਧਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਰਕਮ ਹੀ ਸਹੀ, ਉਹ ਮਿਲ ਤਾਂ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਰਾਤੀਂ ਹੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਕੋਲ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਣਗੇ

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਹੁਣ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੁਪੈ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੋਪਾਲਨ |ਨਾਇਰ ਨੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡਰ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਢੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਵੇਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਇਹ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਬਚਾ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਝੁਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪੈ ਵੇਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

ਦੋਹਾ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੁਪੈ ਮਿਲੇ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ। ਗੋਪਾਲਨ ਛਾਇਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੋਮਵਾਰ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਘਰ ਨਾ ਜਾਣ ਲਈ, ਇਹ ਕਾਰਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਣਗੇ। ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਗੋਪਾਲਨ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਘੱਲ ਦੇਵੇਗਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲ ਲਭਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ। ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਕੋਲ ਉਸੇ ਦਿਨ ਫਾਈਲ ਪਹੁੰਚਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਫਾਈਲ ਨਾ ਲੱਭੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕਹੇਗਾ ਤਾਂ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਪੰਜ ਵਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ; ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਹਿੱਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?"

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਤਸਲੀ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਹੋ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂਗਾ ਕਿ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ।"

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਝੰਜਟ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

"ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਕੱਲ੍ਹੁ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ? ਸਿਰਫ ਬਾਰਾਂ ਘੰਟੇ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਛਰਕ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹੁ ਮੈਂ ਫਾਈਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਭਿਜਵਾ ਦਿਵਾਂਗਾ।"

ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਹਬ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰੋਗੇ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ!"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਭਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾ ਸਾਹਬ ਨਹੀਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਦੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪਦ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ..." ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਖਲਾਅ ਵੱਲ ਤਕਣ ਲੱਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਲਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਅਜੇਹਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੈਗਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ?"

"ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਦੰਤਿਆ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਵਕਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਵਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਖਬਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਾਈ ਸਾਹਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ?"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਪਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੌਣ ਆਏਗਾ?"

"ਕੀ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੈਕਟਰੀ ਹੈ? ਉਹ ਹੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੂਣ ਕੇ ਚੋਂਕ ਪਿਆ।

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ । ਹੁਣ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਮਨ ਸਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਜੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਨਵੇਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ । ਛੁਪਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

6

ਸਾਮ ਬੀਤ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਾਈਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ । ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਜੋ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।” ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਮੈਂ ਫਾਈਲ ਲੱਭ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ ਵਿਚ ਲੇਪੋਟ ਕਿ ਲੈ ਆਵਾਂ ? ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਉੱਝ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਤੇਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਨਵੇਂ ਹੋ ਇਸ ਲਈ ਰੋਸ ਕਰਨ ਆ ਗਏ ।”

“ਰੋਸ ਨਹੀਂ ।”

ਸਿਖਾਣ ਵਾਂਗ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਰਕ ਤੋਂ ਫਾਈਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹੀਦੇ । ਫਿਰ ਚਿੱਠੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਵਾਰਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਭਿਜਵਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਤੇ ਵਾਕਿਫਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਭਿਜਵਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ ? ਤੇਨੂੰ ਫਾਈਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਫਾਈਲ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇਗੀ ।”

“ਜੀ ਹਜੂਰ ।”

“ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੋ ।”

ਫਾਈਲ ਲੱਭ ਲਈ ਗਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਵੀ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ । ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਯਤਨ ਛੋੜ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੋਂ ਭੇਜ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਭਜਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚ

ਸਕੇਗਾ । ਜੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਸਕਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਸ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੌਂਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਵੀ ਆਗਈ ਸੀ ; ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਸੁਰੂ ਹੋਇਆ ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਓਹ ਹੋ ! ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ? ਅੱਜ ਜਲਦੀ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਏ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੇ ਜਲਦੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੇਹਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਹੀ ਹਾਂ । ਦੂਸਰਿਆਂ ‘ਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਕਲਰਕ ਹਾਂ । ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ?”

‘ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆ ਗਈ ?’

ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਇਕ ਪਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ,
“ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।”

ਇੰਜ ਉਹ ਸਥਿਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਫਿਰ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਚੰਜੀ ਕੂੜੀ ਹੈ । ਛੁਪਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੁਪਾਣ ਵਿਚ ਚੁਸਤ ਹੈ ।”

ਤਕੰਮਾ ਘਬਰਾ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੁਹਾਡੇ ਚਾਚਾ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਨ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ । ਇਹ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ?”

“ਓਹ, ਇਹ ਗੱਲ ! ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ । ਸੱਚੀ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੇਰ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ।

ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਹੂੰ-ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਛੁਪਾਣਾ ਸੀ ।” ਤਕੰਮਾ

ਨੇ ਮੁਆਫੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਸੱਚੀਂ ਮੈਂ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ
ਕਦੇ ਜਲਦੀ ਆਏ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।
ਤੁਸੀਂ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਨਾ? ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਨਾ?”

ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਕਹਿਣ
ਦੀ ਸਚਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਮੈਂ ਨਰਾਜ਼ ਕਿਉਂ ਹੋਵਾਂਗਾ?”

“ਤਾਂ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਹੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲਾ ਰੱਖਾਂਗੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਾ, ਮੈਨੂੰ
ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਉਦੇਂ ਤਕ ਦੂਸਰੇ ਕਲਰਕ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ
ਨੂੰ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਫਾਈਲ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਤੁਰਤ
ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—

“ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਦੇਖਾਂਗਾ।”

ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅੰਦਰਾਜ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ
ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ ਭਰਾਵਾ।”

“ਓਹ—ਹੋ ਕੀ ਤੂੰ ਅਵੇਦਕ ਏਂ?”

“ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।”

“ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।”

ਤਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ।

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਫਾਈਲ ਲੱਭਾਂਗਾ।”

ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਚਲਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਕਿਹਾ,
“ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਫਾਈਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ
ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਮਾਤੇਵਨ
ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜ਼ਿਓ।”

ਮਾਤਜੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ
ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਰੁਪੈ ਹਨ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਅੱਠ ਆਨੇ ਖਰਚ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ
ਜਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਭੋਵ

ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਿਆਂ 'ਚੋਂ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਪਏ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਂਦਾਰੀ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਫਾਈਲ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਾਮ ਨੂੰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ 'ਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ, ਗੋਟ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੇਗੀ। ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਅੱਜ ਉਹ ਉੱਜ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ? ਫਿਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਜਲਦੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੰਕਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖਾਹਸ ਜਾਗ ਪਈ। ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬੰਚ ਲਿਆ।

ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤੀਂ ਉੱਥੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਕਲੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੇਰ ਉਹ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਰ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੇ। ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਿੰਚੀ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਆਖਰ ਉਹ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਦੂਸਰੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਤੰਕਮਾ ਨੂੰ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇਗਾ। ਫਾਈਲ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। "ਉਹ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਰਾਤੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਠਹਿਰਿਆ" ਇਹੋ ਕਹੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਕੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨਨ ਆਪਣੀ ਕਾਰ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਚੀਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਜ਼ਰਾ ਵੌੜ ਕੇ ਆਓ। ਮਾਲਿਕ..."

ਬਾਕੀ ਉਹ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸਾਰੇ ਦੌੜ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰਾ ਸਕੱਤਰੇਤ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਬੰਹੋਸ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤਕ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ

ਛੱਟੇ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ । ਮਿਸਟਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਚੁਫੇਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ । ਸਿਰਫ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ।

ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ ਕੱਲ੍ਹੇ ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਤੁਰੰਤ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਕੰਬਦੇ ਸਨ । ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਆਏ ਸਨ । ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਅਜਨਬੀ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।

ਤੁਰੰਤ ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ । ਤਬੀਅਤ ਕੋਈ ਖਾਸ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਥੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਸੈਕਟਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਜਾ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ 'ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ।

ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਜਿਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੱਲ ਵੀ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ ? ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਡਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਕੌਲ ਜਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ 'ਤੇ ਕੀ ਇਲਜਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ, ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ? ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਸ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਵੇਗੀ ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ।

ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨਨ ਦੇ ਕੌਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇੰਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ । ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਲਵਾਲਿੰਗ ਨਾਂ ਦੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀ ਆਈ ਹੈ । ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਸੂਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਠੇਕਾ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸੁਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਫੌਲਿਆ । ਕਲਰਕ ਵੀ

ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਿੱਟਾ ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ ਦਾ ਪਤਨ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ। ਰਾਜ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੈਨਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਗੇਰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਨਨ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁੱਟ ਬਣ ਗਏ। ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਭਾਗ, ਭੂਮੀ, ਵਣ, ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਏ। ਮੈਨਨ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਨਿਰਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚੌਲੰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਲਵਾਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਫਲ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮ ਤਕ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਵਾਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਕਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋਕ ਮਿਲ ਗਏ। ਅੱਜ ਇਕ ਗੁੱਟ ਦੀ ਵਕਤੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕਿਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਰੁਕ੍ਤਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਉਹ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਆਏਗੀ। ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੁੜ੍ਹਾ ਅਰਥ ਹੈ।

ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਚੁਪਚਾਪ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਅਯੋਗ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਸੱਕਤਰੇਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੂਰੇ ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਸਭ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪੇਤਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ। ਪਰ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ ਜਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਦ ਲਾਜ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੋਰਵੇਲੁ ਪਿੱਲੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਏਟੂਮਾਨੂਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤਿਰੁਵਨਤਪੁਰਮ ਦੇ ਵਣ ਵਿਭਾਗ

ਤੋਂ ਪੈਨਸਨ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਿਗੁਵਨਤਪੁਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਬਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਸੱਕਤਰੇਤ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਲਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਚਵੇਲ੍ਹ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕਿਹਾ।

ਕੋਚਨਿਨ ਨਾਇਰ ਨਾਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਨੇ ਕੋਚਵੇਲ੍ਹ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛੋ। ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਪਦ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਵਕਤ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨਨ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕੋਚਵਾਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਹ ਸਭ ਗੁਣ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ !”

ਕੋਚਵੇਲ੍ਹ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਸਭ ਹਨ।” ਲਓ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ : “ਨਾਇਰ ਛੇਜ਼ ਵਿਚ ਦੇ ਭਰਾ ਅਨੰਤਨ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਨ ਪਿੱਲੇ ਚਪੜਾਸੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਦੋ ਪਿਤਾ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਛੋਟਾ ਪਿਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਚੇਟਿਕੁਲਗਾਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਸੱਕਤਰੇਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਕੋਚਵਾਨ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੇ ਹੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁੜੀ ਕੌਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੋਚਵੇਲ੍ਹ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਅਗਾਹ ਤੋਰੀ, “ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤਾ? ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਇੱਥੇ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੀ। ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ, ਲੱਠਾ ਜਿਹੀਆ ਬਾਹਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘੜੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੋਰੀਸਪਟ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅੰਰਤ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਘੜੇ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕੁੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਇਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ।

ਕੋਚਨਿਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤਦ ਵਰਨ ਸੰਕਰ ਹੈ।”

ਕੋਚਵੇਲੁ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਅੰਰਤ ਬਹੁਤ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਪਤਾ ਹਨ।"

ਕੋਚਵੇਲੁ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਹਰ ਵੇਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਣ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਚਪੜਾਸੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਤੈਰ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣ ਵਿਚ ਸਵਾਦ ਆਇਆ।

"ਤੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ?"

ਤਕੰਮਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਦ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬਗੈਰ ਉਹ ਪੜਦਾ ਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸੇਗੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਣ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ...। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਢੁੱਖ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ।

7

ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸੱਕਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਕਤ ਤਰੱਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜੂਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਹੈ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਵਾਕਫੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸੋਚਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਦਨਾਭ ਪਲਿਕਰ ਪਾਰਕਵਯੂ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਦ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੌਚੁਨਿਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੰਮ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਰਸਤਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰੇਗਾ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਬੇਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਸੁਪਤਨਾਟੇਂਡੈਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਵੀ

ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਚਪੜਾਸੀ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਾਬ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖਾਤਰ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?”

ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ?”

ਆਪਣੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦੰਦ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਤੇਵਾਨ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ :]

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਭਲਾ ਵਕਤ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ?”

“ਮੇਰਾ ?”

“ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਭਰਾਵਾ ?”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਜ਼ੂਰ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਆ ਚੁੱਕੇ । ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇੱਥੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਲੋਗਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ । ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਏ, ਮਰ ਵੀ ਗਏ । ਆਕਾਸ ਵਿਚ ਚਮਕਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ, ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਪਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਲੋਕ ਹਨ । ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ । ਇਹ ਸਭ ਚਲਾਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ ।”

ਇਕ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ, “ਇਕੋ ਦਿਨ, ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਕਲਰਕ ਬਣ ਗਏ । ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਡਿਪਟੀ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ । ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ । ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ । ਉਥੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ ਦੇ ਉਪਰ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਕਿ ਪਰਤਿਆ । ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਵਕਤ ਦਾ ਕਦਿਆ ਗਿਆ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ।” ਪਰ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਸੀ, “ਜੇ ਪੇਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ?”

“ਨੌਕਰੀ-ਚਾਕਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਤੁਸੀਂ ਬੀ. ਐ. ਪਾਸ ਹੋ ਨਾ ?”

“ਹਾਂ ਫਿਰ ?”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਿਆ । “ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬੰਗਲੇ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਜਾਓ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪੈ ਜਾਓ । ਫਿਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪਦ ਤੇ ਇੱਥੇ ਵਾਪਸ ਆਓ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਓ । ਕੁਝ ਪੇਸਾ ਕਮਾਓ । ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਜੇ ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ।”

ਉਦੋਂ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਪੂਰ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਇਕਦਮ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਹੀ ਜਾਓ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਦੇਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਭਾਈ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ?" ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਬਗੇਰ ਰੁਕਿਆਂ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ।

"ਸਾਹਬ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਬਹੁਤ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਪਕੜ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਹਿਤੇਸੀ ਵਾਂਗ ਅਸੀਰਵਾਦ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਭਰਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਜੇ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੁਕਰਾਏਗਾ ਨਹੀਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਸਾਡੇ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਸਤੇ ਕਿਧਰੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕਦਮ ਸਿੱਧਾ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਰਾਮ ਲਈ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਾਅ ਵੀ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟੀ ਪੱਥ ਤੋਂ ਸਭ ਢੂਰ ਹਨ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਪਦ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ। ਛਿੰਤਾ ਜਦ ਉਸ ਬੰਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਝੂਲਣ ਲੱਗੇ, "ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਹਨ, "ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

"ਮਾਤੇਵਾਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇਰਾਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਪਿੱਲੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਛਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੁਝ ਬਣ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਭਰਾਵਾ ਮੈਂ ਭੁਲਾਂਗਾ ਨਹੀਂ।"

"ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਗਾ।"

ਮਾਤੇਵਾਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਰੇਖਿਆ? ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋਲੀ ਜਿਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖੋ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਕੜੋ ਪਿੱਲੇ! ਖੂਬ ਕਸ ਕੇ ਪਕੜੋ। ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗੀ।

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇੱਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਅੰਗ ਕਸ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ ਭਰਾ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅੰਗ ਕਸ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏਂ।"

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਬ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੁਣ ਲੈਣਾ।”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਚਾਚਾ ਜੀ (ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ) ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨਾ।”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਭ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਿ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਭਪੜਦੇ ਹੋਏ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ... ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਕੀ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਸਾਹੀਦਾ ਹੈ ?”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਇਕ ਢੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਏ।

ਗੱਲ ਜਾਨਣ ਲਈ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੁੱਢਾ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਨਿਰਾਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ : ਮੇਰੇ ਬੇਸ਼ਹਾਰਾ ਉਤਰੀ ਕੋਰਲਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ਇੱਥੇ ?” ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਣ ਪਿਚਕਾ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਹਾਏ ਵਿਚਾਰਾ, ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਜੋਰ ਨਾਲ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸੀ। ਹੱਸਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ, ਲਾਲਚੀ ਭੇੜੀਏ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਦੇਖਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ।”

“ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਚਕੋ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ “ਕੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੈ ?”

ਉਦੋਂ ਤਕ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਬੱਚਿਓ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਹੈ ਸਾਹਬ ?”

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਡ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।”

ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਤੰਕਮਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ?’

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਉਸ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਹੈ।”

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

“ਕੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ?”

ਪ੍ਰਭਾਕਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੌਣ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ?” ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਬਹੁਤ ਲੋਕ, ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਦੇ ਉੱਘੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਸੀ. ਤਕ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਾਗਲਪਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਤਕੰਮਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, “ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਪਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਫ਼ਕਰ ਰਹੋ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਵਕਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਬੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਾਰਕਿੱਲ੍ਯੂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਏਗਾ। ਸ਼ੇਖਠ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਹੇਗਾ, “ਆਪਣੀ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਕੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਬਨਾਣਗੇ।”

ਸ਼ਾਇਦ ਤਕੰਮਾ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਵੇ !

ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਟੋਰਪਿੱਲੀ ਉਤਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ, ਗੁਸੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ, ਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰੋਂਦੀ, ਜੀਜਾ ਜੀ ਵੀ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਨਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਹਨੌਰੀ ਮਕਰੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਇਕਲੋਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਭੈਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਭਰਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇੰਜ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਉੱਨਤੀ ਮਿਲਣ, ਅਗਾਹਾਂ ਵਧਣ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਾਨ-ਹਾਨੀ ਦਾ ਘਾਊ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹੋਇਆ। ਇੰਨਾ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਦ ਤੀਹ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਰੋ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਲੋਂਦੀ।

“ਮੱਥੇ ਦੇ ਲੇਖ ! ਉਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨਾ ਮੇਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

“ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੱਤ੍ਵ ਮਾਮੇ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਟਣ ਵਾਂਗ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਗੀਰ ਦੇਖੇ ਉਹ ਪਰਤ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਨਾ ਮਗਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਦਰਦ ਨੂੰ ਜਾਣਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂ-ਦਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਮੌਕਾ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੋਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਵਿਅਰਥ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਘਬਰਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਛਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਜੀਵਨ-ਨੌਕਾ ਨੇ ਜਿਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪਈ ਜਾਵੇ।

ਜੇ ਅੱਧੋ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਫਾਨ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਈ ਫਸੇ। ਜੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਆ ਲੱਗੇ। ਜੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸਮਝੇ, ਤਾਂ ਪਿਆ ਸਮਝੇ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਜੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਾਚੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਦਿਰ ਨੂੰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਖਤਰੇ ਢੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਉਦੋਂ ਫਿਰ ਕਿੱਤ੍ਵ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ, “ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਕੀ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੈ? ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਟ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਜ ਤਕ ਦਿਲੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜਕੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਸਤਰੀਪਨ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰਾਪੀ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਭੜਕਾਇਆ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਤਕੰਮਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਖੋ ਬੈਠੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਖਿਲਣ ਵਾਲਾ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਫੁੱਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭੈਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਾਅਦੇ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਬਹੁਤ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਅੰਰਤਪਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਵੇਗ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੋਵੇਗਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਬਚਨਬੱਧ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਖੇਡ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਪਤਨੀ ਕਿਹੜੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਉੱਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਕੂਨ ਲਈ ਗੋਟ ਸਮਾਨ ਤਕੰਮਾ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਧਾਤਾ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੇਗੀ, ਦੂਸਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿੜੂਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਵੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਵਿਜੇਈ ਰਹੇਗਾ।

ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲੱਭਣ ਨਿਕਲੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ ਇਹ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ ਰਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ ਇਹ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਸੀ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਟ੍ਹ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਉਪਭੋਗੀ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਘਰੋਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਧੇ ਗਏ ਭਲੇ ਦਿਨ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਭਲੇ ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਢੋਸ਼ ਵੀ ਲਾਏ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ? ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਦਸਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਾ ਠਹਿਰਾਏ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਲਈ ਪੰਚਾਂਗ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਪੱਤਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁੱਧਵਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਉੱਨੱਤੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਲਈ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਬੁੱਧਵਾਰ ਚੰਗੇ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਤੱਕਮਾ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਗੁਜਾਰੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਸ ਵਕਤ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਗੁਜਾਰਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਛੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਠਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨਾ ਵੀ ਪਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਗਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਤਲਾਬ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਜੇ ਉਹ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੀ ਬਨਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉੱਨੱਤੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਲੜਕੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਘਰ ਹੀ ਰਹੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਤਕਮਾ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚੇਟਕੁਲਗਰੇ ਵਿਚ ਤੱਕਮਾ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਤੱਕਮਾ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ, ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ 'ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ' ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਮੰਗਣ ਤਾਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਪੁੱਛਣਗੇ ਜ਼ਰੂਰ। ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕਹਿਣਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕੋਈ ਠੀਕ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਸਕਿਲ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਰਖ ਲੜਕੀ ਦੇ ਗਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਪਹਿਨਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੜਬੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੜਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਬਾਹਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੂਠ ਦਿਲ ਵਿਚ ਛੁਪਾਈ ਸੈਂਠਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹ ਮੁਸਕਾਨ ਵੀ ਸਤਹੀ ਸੀ।

ਫਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਾਮਾਦ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਤਕੰਮਾ ਦੌੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। "ਮਾਂ, ਆ ਗਏ ਨੇ!" ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਛੁਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਢੁਕ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰੋ ਬਗੇਰ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਚ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?" ਘਰ ਦੀ ਖਬਰਸਾਰ ਪੁੱਛੀ। ਉਸ ਸੁੱਖ-ਸਾਦ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। "ਭਾਗੀਰਥੀ!"

ਭਾਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੀ ਏ? ਬਾਹਰ ਆਓ।"

ਭਾਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਂ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸ ਅਤੇ ਦਾਮਾਦ ਇਕ ਢੂਸਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਓਟ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ! ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਨਿਕਲਨਾ ਮੁਸਕਿਲ ਹੈ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਪੁਰਾਣਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਸਭ ਗਲਤ ਹੈ, ਵਿਅਰਥੈ; ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾ।"

ਭਾਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਤੇੜਾਂਗੀ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਨਾ ਆਓ।"

ਤਦ ਤਕ ਤਕੰਮਾ ਕੌਫੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਵਾਂਗ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਕਿਸੇ ਨਾਵਾਕਿਫ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੌਫੀ ਦੇਣ ਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਕਿਫੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੌਫੀ ਪੀ ਚੁਕਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਪਲ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਤਕ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਚੁਫੇਰੇ ਘਣੀ ਚੁੱਪ ਫੇਲ ਗਈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੁਣ ਛਿੜਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਫੇਰ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

"ਸੁਣੋ ਪਿੱਲੇ ! ਸਾਡਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਕੰਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਤੇ ਆਇਆ ਏਂ, ਤਦ ਤੋਂ ਇਹ ਤੇਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਰੁਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਜੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਜਾਇਆ ਭਰਾ। ਅੱਜ ਤਕ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਬਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਰਨ ਦਾ ਇਤਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਛੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਚੁੱਪ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਐਸਪੁਸਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇ ? ਸਾਇਦ ਅੱਗੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪੈਣ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕ ਦਿਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਛੇਸਲਾ ਮੰਗੇਗਾ ? ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜੇ ਚੀਫ

ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਿਆਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਰੇਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਹਨ ਹੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲੈਣਾ । ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈਣਾ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਤੇਰਾ ਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?”

“ਰੇਵਤੀ ।”

“ਤੰਮਾ ਦਾ ਕੰਨਿਆ ਹੈ ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਖਾਸ ਖਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ?”

ਇਸ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਕਦਮ ਇਕ ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ।

“ਇਸ ਵਕਤ ਉੱਥੇ ਫਸਲ ਕੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚ ਹਨ ।”

“ਜੇ ਜਲਦੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਉਸ ਪਦ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਵਿਆਹ ਦੇ ਫੇਸਲੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਤੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕਹਿਲਵਾਏ ਸਨ । ਓਹ ! ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਿੰਨਾ ਬੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਅਜੇਹਾ ਕਦੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ? ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਸੁਣਾ ਤਾਂ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ।”

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਸੁਣੋ ਪਿੱਲੇ ! ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹੂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰਾਂਗੇ ।’

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਤੰਮਾ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਈ । ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਵਕਤ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਤੰਮਾ ਵੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਹੈ । ਸ਼ੇਖਰ

ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਫਿਰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨ-ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ।

ਜਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਓਟ ਤੋਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਰਹੋ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਂ ਰਾਈ ਸੀ ।

8

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ ਕੇ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗੀ । ਘਾਟ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ, ਮਟਤਿਨ ਘਰ ਦੀ ਜਾਨਕੀ ਅਤੇ ਕੁਟਿਕਾਟ ਮਾਪਵੀ ਅੰਮਾਂ ਸਨ । ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਵਕਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਉਥੇ ਐਰਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਗੀਆਂ । ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦਿਨ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਉਥੇ ਤਿੰਨ ਐਰਤਾਂ ਸਨ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਹੈ ਬੇਟੀ !"

"ਹਾਂ" ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ । ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਹੈ, ਯੋਗ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਵੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਧੀ ਇਸ ਕੜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਛੁਰੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।"

ਮਾਪਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ, ਵਹੁਟੀ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਿਆ, ਹੈ ਨਾ ? ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ।"

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਪੱਪੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ।" ਫਿਰ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ਬੇਟੀ ?"

ਮਾਪਵੀ ਅਤੇ ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਹ !"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ ।

ਵਿਆਹ ਹੋਇਆਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਝੋਕ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਵਕਤ ਤਲਾ ਵਿਚ ਦੋ ਹੰਝੂ ਡਿੱਗ ਪਏ । ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਈ ।

"ਓ ਰੋ ਰਹੀ ਏ ?"

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਈ ।

ਹੁਣ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਧਰਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ।

“ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪੜ੍ਹੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ । ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਰਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕੁੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਬੇਟੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਲਿਆਈ ਹੈ । ਜਾਲਮ ਲੋਕ !”

ਮਾਧਵੀ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਹੁੱਟੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਸ ਇਹੋ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਬਗੂਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ, ਕੀ ਉੱਥੇ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ ?”

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਬਲਾਉਜ ਉਤਾਰੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ।

ਮਾਧਵੀ ਅਤੇ ਜਾਨਕੀ ਹੱਸ ਪਈਆਂ ।

ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਓ ਪੱਪੀ ਦੀਦੀ ਕਿੰਨੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂ । ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।”

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹਾਂ ?” ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇਖੋ, ਇਕ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ।”

ਮਾਧਵੀ ਅਤੇ ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ, “ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ।”

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ; ਪਰ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗ ਹੈ ਨਾ । ਅਸੀਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਲੂੰਗੀ ਪਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ । ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਅੰਰਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈਆਂ ?”

ਮਾਧਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ।”

ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।”

ਜਾਨਕੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪੱਪੀ ਕੁਝ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇਗੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ । ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਅੱਖ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਵੀ, ਪਰ ਪੱਪੀ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਕਰੋਧ ਹੋਰ ਭਰਕ ਪਿਆ । “ਹੂੰ ? ਅੱਖਾਂ ਕਿਉਂ ਮਟਕਾ ਰਹੀ ਏਂ ? ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜੇ ਨਾ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੇਟ ਆਫਰ ਜਾਵੇਗਾ । ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ । ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੰਚਿਆ । ਕੀ ਇਹੋ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹੋ ਰੀਤ-ਨੀਤ ਹੈ ? ਮੈਂ ਸਪਸ਼ਟ

ਮੂੰਹ ਤੇ ਕਹਾਂਗੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਆਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਿਉਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ !”

ਜਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮਾਪਵੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪੱਪੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਜਾਨਣੀ ਚਾਹੀ । ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਇੰਜ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਲਤ ਹੈ ।”

ਪੱਪੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਬੈਰ ਛੱਡੇ ਪਰੇ, ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਹੈ । ਚਾਵਲ ਵੇਚ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ, ਉੱਨੀਆਂ ਇੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਝੱਲੀਆਂ ।”

ਜਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮਾਪਵੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਪੱਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦੀ ਚਿਮੇਦਾਰੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ?”

ਜਾਨਕੀ ਤੇ ਮਾਪਵੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਆਈ । ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪੱਪੀ ਦੀਦੀ ?”

“ਹੁਣੇ ਦੱਸਦੀ ਹਾਂ । ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਬਕੈਰ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਕੋਚਕੁਟਨ ਦੇ ਪਤਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇਂਦੇ ਵਕਤ ਦੇਖਿਆ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ । ਇਕਦਮ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਮੌਟਾ ਆਦਮੀ । ਜਿਸਮ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਾਲ । ਭੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ? ਵਿਆਹ ਹੋਇਆਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ । ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਮੈਂ ਹੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੁੱਸੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ ।”

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਬਦਲ ਗਿਆ । ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੱਥ-ਜੋੜ ਕੇ ਬੋਲੀ :

“ਹੋ ਈਸ਼ਵਰ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਸ ਇੰਨੀ ਮਿਹਰ ਕਰੀਂ ਕਿ ਪਤੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਮਰਾਂ ।”

ਇਕ ਪਲ ਗੁਚਰ ਗਿਆ । ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ ।

“ਉਸ ਵਕਤ ਕੀ ? ਮੈਂ ਦੱਸਦੀ ਹਾਂ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਭ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚ-ਸਰਮ ਅਤੇ ਗੁਦਗੁਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।”

ਹੇਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਸਿਰ ਅਗਾਹਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰੋ । ਅਸੀਂ ਮਹੀਨਾਂ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਕੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀਆਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪਤੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਗੋਰਾ ! ਮੁੱਢਾਂ ਵਾਲਾ ! ਆਦਿ । ਇਹ ਛੁਪਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਨੇ । ਕੁੜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਾਲ ਹੋਣ, ਬਹੁਤ ਗੋਰੀ ਹੋਵੇ ਆਦਿ । ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਵਰ ਅਤੇ ਵਹੁੱਟੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ

ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਬੇਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਖੇਡੇ, ਹੱਸੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਸ਼ਤ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਈ। ਇੰਜ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵਧਿਆ।"

ਜਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮਾਧਵੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈਆਂ। ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੂੰ ! ਹੱਸਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਕੀ ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ? ਫਿਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਕਿੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?"

ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਪੱਪੀ ਨੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਫਿਰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ।

"ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ ਵੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਹੈ ਮੇਰੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਕਾਇਤ ?"

ਮਾਧਵੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਉਹ ਤਾਂ ਖੁਦ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ਨਾ ?"

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ।

ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ?"

ਮੁਰਖ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਭਾਵ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਲੜਕਾ ਤੁਰੰਤ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਉਸ ਰਾਤ ਉਹ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਸੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਫਿਰ ਦੇੜਿਆ ਆਉਂਦਾ।"

ਜਾਨਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਸੂਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।"

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਫੇਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਮਰਦ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਛਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ।"

ਮਾਧਵੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ

ਰਾਤ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਫਿਰ ਦੋੜਿਆ ਆਉਂਦਾ। ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਮਾਸੂਕ ਹੋਵੇਗੀ ਆਦਿ। ਮਾਸੂਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਹਿ ਸਕਦੀ।

ਬੁੱਟੀਂ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਘਰ ਆਈ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ। ਉਹ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਨਹਾਉਣ ਗਈ ਕੁੜੀ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਵਾਪਸ ਆਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ। ਇੰਜ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਮੁੜ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏਗੀ; ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਏ ਪੱਪੀ! ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਆਂ?"

ਅਨਜਾਣ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਪੱਪੀ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਨਿ?"

"ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ?"

"ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੋਂਗੀ?"

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੇ ਬੀ. ਏ. ਵਾਲੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਨਾ ਪਸੰਦ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪੜੇਸੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨੇ? ਇਹ ਚੰਗਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ!"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਤੇਨੂੰ ਈਰਖਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?"

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਕਿਤੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਤੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬੜਾ ਪੁੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੰਨਾ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, "ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਘਰ ਚੁੱਪਰਾਪ ਬੈਠੀ ਹੈ।"

ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, "ਉਹੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਗੜਬੜੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ ਵੀ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਹੀ ਸੀ।

ਗੋਰੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਥਰਦਸਤੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ੍ਹ ਪੁੰਕਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਾ ਰੋ

ਮੇਰੀ ਪੀ । ਇਹ ਸ'ਰੇ ਦੁੱਖ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ! ਤੇਰੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਮੁੜਨਗੇ ਤੁਸੀਂ
ਦੋਵੇਂ ਘੁੱਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਰਹੋਗੇ ।"

ਇਹ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਹਾਰਦਿਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ
ਧੀਰਜ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਤ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ
ਕਾਰਨ ਨਿਰਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ । ਉਹ
ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ ਨਾ ? ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਮਾਸ ਅੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ
ਤੁੰ ਵਿਆਕੁਲ ਨਾ ਹੋ ਮੇਰੀਏ ਪੀਏ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਲਣ ਹੈ ਜਲਣ । ਨਾ ਰੋ
ਮੇਰੀਏ ਪੀਏ ।"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ, "ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ
ਲਿਆ ਕੇ ਰਹਾਂਗੇ ।"

ਪਰ ਕੀ ਇੰਜ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ
ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗਹਿਰੀ ਲੱਭ ਗਈ ।

ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ
ਆਇਆ । ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਫਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੇ
ਵਕਤ ਹੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗੀ । ਆਵਾਜ਼ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਵੀ
ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੱਤ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗੈਰ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ? ਕੀ ਇਸ
ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੇਠ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨ ?"

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਬਗੈਰ ਕੁਝ ਸਮਝੇ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹਾਂ ਕੀ
ਹੋਇਆ ?"

"ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ਕੀ ਹੋਇਆ ?"

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ । "ਓ ! ਚਲੀ ਜਾ ਇਥੋਂ, ਬਕਵਾਸ
ਨਾ ਕਰ ।"

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾ ਕੇ, ਪੜੋਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਕੇ
ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪੈ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਬੈਠਣ
ਨਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਚਾਰ ਪੰਜ ਵਾਰ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ । ਪਰ ਮਾਰਿਆ
ਨਹੀਂ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗ ਭੜਕਾ
ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਗਲਤੀ ਨੂੰ
ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ
ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਡਰਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੀ ।
ਇਹ ਗੱਲ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ।

"ਕੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ ?"

ਉਦੋਂ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਓ, ਦੁਸਟੇ ! ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ

ਦਾ ਪੁਸ਼ਨ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਖੁਕੂ ਗਿਆ । ਉਸਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੈਨ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।

ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਕਾਪੀ ਖਰੀਦ ਰੱਖੀ ਹੈ । ਇਕ ਉਗਲ ਜਿੰਨੀ ਲੰਬੀ ਪੇਨਸਿਲ ਵੀ ਹੈ । ਛੱਪਰ ਵਿਚ ਟੰਗੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਫਾੜਿਆ, ਫਿਰ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਨੀ ਦੀ ਬਾਂ ਧਾਗਾ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਅੰਨਕ ਕੱਢੀ । ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਚਿੱਠੀ ਇੰਜ ਸੂਰੂ ਕੀਤੀ :

“ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਪਿਆਰੇ ਇਕਲੋਤੇ ਬੇਟੇ, ਤੁੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਨਾਮ ਨਾ ਕਰਨਾ...”

ਇੰਜ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ । ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ।

ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਭਗਤਾ ਸੂਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪੂਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਕੇ ਸੁਨਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਇਕ ਬਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋ ਵਾਰ ਪਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਠਣਾ ਵੀ ਪਿਆ ਸੀ । ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਏਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਹਠ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਨਣ ਦਾ ਸੀ ।

“ਮੇਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਓ ।”

“ਅਜੇ ਨਾ ਸੁਣ ।”

“ਇਹ ਕਿਉਂ? ਮੇਂ ਸੁਣਾਵੀ । ਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ।”

“ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ।”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, “ਮਹਾਪਾਪੀ! ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ । ਹੁਣ ਛੁਪਾ ਰਹੇ ਹੋ ।”

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਾਏ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਮਨੋ ਕੁਝ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨਾ ।”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਚਿੱਠੀ ਖੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਿਹਾ । ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਦਿਨ ਨਾਲੀ ਕੁਟੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਨਾਲੀ ਕੁਟੀ ਗਰਭਵਤੀ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹੇਲੀ ਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਚਕੂਈ ਹੈ । ਇਸੇ ਦੇਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਪੱਪੀ ਅੰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਗੜਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਅਤੇ ਕੋਚਕੂੰਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਵੀਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਵੀਰੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖ ਤੇ ਲੰਬੀ ਜੀਵੁ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਉੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਦੇ ਹੰਕੂ ਪੂੰਝੇ। ਕੋਚਕੂੰਈ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ :

"ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ ਤਦ ਕੀ? ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਵੀਰ ਖੁਦ ਹੀ ਇੱਥੇ ਆਏਗਾ।"

ਕੋਚਕੂੰਈ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਵੀਰੇ ਦੇ ਸੁਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।"

ਕੋਚਕੂੰਈ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਸਭ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

"ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਵੀਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਪਤ੍ਰੀਆ ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਸਮਝਦਾਰ ਵੀ ਹੈ।"

ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਿਸ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਉਸੇ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਘਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਸਾਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਮਿਠਾਈ, ਕਦੇ ਬਲਾਉਜ਼ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਸਾਬਣ ਆਦਿ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਰੁੱਸ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ।"

ਇੰਜ ਉਹ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਹੱਸ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿੰਦੀ :

"ਫਿਰ ਉਹ, ਮੇਰੀ ਰਾਣੀ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ! ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਹੈ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਪੁੱਛਦੀ :

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੋਈ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।”

ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੇਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੌਂਦੀ ਹੈ । ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਉਦੋਂ ਅਕਸਰ ਉਹ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਬਾਹ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਸੌਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੌਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਹਟਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਸੌਣਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਹਟਾਏਗੀ ਨਹੀਂ । ਪਤੀ ਜਦ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿੰਨਾ ਮਜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ !

ਤਦ ਫਿਰ ਰੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੋਚ ਕੰਬੀ ਤੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ, “ਤੂੰ ਰੋ ਨਾ, ਤੇਰੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ।”

ਰਾਤੀਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈਪ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਫਾੜਿਆ । ਉਹ ਪੰਨਿਸਿਲ ਵੀ ਲਈ । ਕੀ ਉਸ ਕੋਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ? ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਹਨ । ਆਪਣੀ ਕਠਿਨ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭੇਜਣੀ ਹੈ ।

ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ । ਪੂਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਚਿੱਠੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਜੀਕ੍ਰ ਨਹੀਂ ਉਸ ਕੁੱਲ ਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਕਤ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣਾ ਪਈ । ਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ :

“ਪਿਆਰੇ ! ਇਹ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ । ਇੱਥੇ ਸਭ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਕੇਂਦੂ ਨਾਣੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦੂ ਕੁੱਟੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ । ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ...।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਕਾਗਜ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੈਨਸਿਲ ਵੀ ਘਸ ਗਈ । ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੇ ?

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ ਆਈ । ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ

ਕੁੰਬ ਵਿਚੋਂ ਭਾਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਥਰ ਨਹੀਂ।

ਕੁੰਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾਕੇ ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, “ਕੀ ਸੌਂ ਗਏ ?”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਅਜੇ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ। ਇੰਨੀ ਬੇਚੈਨੀ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ? ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕਈ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਹੀ ਛੋਸਲਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣਾ ਕਸੂਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਸੱਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?”

“ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ।”

“ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿਓ।” ਫਿਰ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ?”

ਕੁੰਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਆਏਗਾ। ਚਰੂਰ ਆਏਗਾ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਦੀ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ ?”

ਕੁੰਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖ ਐਰਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਨਾ ?”

ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਬਹੁਤ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ।”

“ਹੈ ਕੀ ?”

“ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

“ਕਿਉਂ ? ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਾਣੀ ਕੁੰਟੀ ਆਈ। ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਪਹਿਲੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਾਣੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਆਏਗਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਆਏਗਾ, ਕਿਉਂ ? ਮੈਂ

ਇੱਥੇ ਇਸ ਲਈ ਆਈ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਜਾਵੇ ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਮੁਖਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

9

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । ਕਈ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਦਲੀ ਹੋਈ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੈਕਟਰੀ ਪੋਤਨ ਨੂੰ ਕੇਲਾ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ-ਰੋਗ ਨਿਵਾਰਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਮਨੋਨ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਹੈ । ਕੁਝ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਗਏ । ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਵਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਗੀ । ਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲਵਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਮਨੋਨ ਦੀ ਦੌੜ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਬੇਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈ ਲਿਆ । ਕੁਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ । ਪਰ ਕੁਝ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਧਰੋਹੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ ।

ਇਸ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸੁਪਰਨਟੋਡੈਟ ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਵਾਟੂ ਪੁਸ਼ਾ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਇਸ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਮਹਾਦਰਿ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰਾਈ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਗੇ । ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੱਖੇ ਦੀ ਹਵਾ ਹੇਠ ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੀ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਪੀਲਾਪਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੀ ਬਕਾਇਆ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ 20-40 ਦੇ ਸਕੇਲ ਤੋਂ 80-120 ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆ ਉਦੋਂ ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ 100-150 ਦੇ ਸਕੇਲ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ । 80-120 ਵਾਲੇ ਜਦੋਂ 150-200 ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਦ ਵੀ ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਨੂੰ 150 ਰੂਪਏ ਹੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ । ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ

ਅੱਜ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਬਾਰਿਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਅਵਸਥਾ ਦਿਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇਕਾਟੂ ਸੁਬਰਾਮਣਯ ਕੋਵਿਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਾ ਕੋਵਿਲ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲੂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮੋਸ਼ਨ ਮਿਲ ਗਈ।

ਇੰਨੀ ਦੁਰ ਮੁਵਾਟੂ ਪੁਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਪਦ-ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਪਦ-ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਚੰਕੇ ਭਰਵਿੱਖ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਮੁਵਾਟੂ ਪੁਸ਼ਟਾ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅਬਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੋਟਯਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਯਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਘਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਲਵੇਗਾ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਨਿਯੋਕਤਾ ਹੋਈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ 40-80 ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਨਿਯੋਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਵੱਧ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ। ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਬਾਰੇ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਆਖਰ ਤੂੰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਆਦਮੀ ਏਂ। ਬਾਗੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।”

ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੁਣ ਪਿੱਲੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਵਾਪਸ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਹੁਣ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅਨੰਦ ਮਾਣੋ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ ਇਹ !”

ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ ਪਾਨ ਨਾਲ ਦਾਗੀ ਹੋਏ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਸਿਆ।

ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੀ ਇਕ ਅਲੱਜ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੂਕਾ ਲਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹਾਇਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅਹਿਸਾਨ ਭਰਿਆ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ।

ਗੈਰਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

“ਉੱਧਰ ਦੇਖ ਤਕੰਮਾ, ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੇਠਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੀਂ ਕਿ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੇਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ “ਬਿਰਹਾ-ਬਿਰਹਾ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗਾਰੀ ਕੰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਂ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ। ਵਿਹਲੀ ਨਾ ਬੇਠੀਂ, ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

ਸਵਾਮੀ ਫਿਰ ਹੱਸਿਆ।

ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਮਾਣ ਭਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

“ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਰਵਿਖ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਵਸਰ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ। ਸੁਣਦਾ ਏਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਅਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਸੁਣਿਐ ਤਕੰਮਾ।”

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ?”

ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੇਨੂੰ ਕੀ ਪਤੇ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ? ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲੇਗੀ।”

ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕੀਤਾ।

“ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਵਕਤ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੇਉਗੇ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਚਾਹੀਦੇ ਵੀਰਿਆ ?”

ਮਾਤੇਵਾਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਅੱਜ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਿਐ ਹੈ ਨਾ ? ਕੱਲ੍ਹ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਸੋ ਭਗਤਿ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਤੇ ?”

ਹਰੀਹਰ ਅਯਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਉਦੋਂ ਕੀ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ?”

ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਦੋਂ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ‘ਮੁਰਖ’ ਜਾਂ ‘ਬਦਮਾਸ਼’ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸੱਤਹੀ ਹਾਸਾਂ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ।

ਮਰਯਾਦਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ ? ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਹਰੀਹਰ ਅਥਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ । ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਕੀ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਮੁੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਹੋਈ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ । ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੁੰਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਬਧਧਾਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ :

“ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰੋਗੇ । ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਾਮੁੰਦ੍ਰਿਕ ਸਾਸਤਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ।”

ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੈਠਿਆ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਬਿਠਾ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਬੈਠਿਆ ।

ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਡਾ ਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?”

“ਰੇਵਤੀ ।”

ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਕੁਝ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਿਰਨ ਕੀਤਾ । ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਸੁਕਰਦਸ਼ਾ ਹੈ । ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਚੰਗਾ ਭਵਿੱਖ ਆਏਗਾ ।”

ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ !”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ :

“ਪਤਨੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਜਾਗੇਗੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਪਰਮ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਉੱਠੇ :

“ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ।”

ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਹੈ ?”

“ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।”

ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਪੁਰੀ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਨਮ

ਪੱਤਰੀ। ਪੁਲਿਮੂਟ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਹੈ ਉਹ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਬਣਵਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਚੱਸੀ ਹੈ।"

ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਬਣਵਾ ਲੈਣੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਾ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੀ। ਸਨੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ। ਹੁਣ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਵਿਧਾਪੁਰੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਿੰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ।

ਵਿਦਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ।

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਮੈਂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਬਕਾਇਆ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਗਚ ਉੱਥੇ ਆਏ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ।

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਜੇ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਉੱਪਦਵ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਤੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰੋਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸਹਾਰਾ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ। ਇਹ ਸਭ ਅਜੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।"

ਕਹਿਕਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣੋਗੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।"

ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵੀ ਹੱਥ

ਭਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੁਝ ਉਖੜ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਫਿਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਾਰਜ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਦਨਾਭ ਪਣਿਕਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ :

"ਕੀ ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ?"

ਇੰਨਾਂ ਹਾਰਦਿਕ ਸਵਾਲ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਪੰਦਨਾਭ ਪਣਿਕਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜ਼ਹਿਰ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਾ ਅੱਜ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਚੁਣੀ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ :

"ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹੀਂ। ਉੱਥੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਭ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਿਸ ਵਕਤ ਮਾਲਕ ਅੰਸਤੂਸਟ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

ਪੰਦਨਾਭ ਪਣਿਕਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ ਨਾ।"

ਕੋਚੁਣੀ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਪਣਿਕਰ ਸਾਹਬ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਮਾਲਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ ?"

ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਣ ਵਾਲੇ ਉਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਪਣਿਕਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਸਤੀਆਂ ਸਿਖਿਆ-ਪੜ੍ਹਿਆ ਆਦਮੀ ਹੈ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਅੱਜ ਤਕ ਜਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਗੁਜਾਰਿਆ, ਉਸ ਝੁਰਮਟ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਸੋਚਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਚੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਘਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆਂ ਕਿ ਤਨਖਾਹ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।

ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਕਤ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ

ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀ-ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਸ ਬਾਂ ਤੇ ਕੌਣ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ? ਕਾਤਰਯਨੀ ਜਾਂ ਤਕੰਮਾ ?

ਉਸ ਦਿਨ, ਰਾਤੀਂ ਪ੍ਰੈਮੀ-ਪ੍ਰੈਮਿਕਾ ਨੇ ਰਹੱਸ ਭਰੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਵਕਤ ਤਕੰਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਅਵੇਸ਼ਪੂਰਨ ਸੀ । ਸਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੋਜ਼ ਵੀ ਸਿਬਲ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਅਤੇ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਫਸ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੁਝ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਇਹ ਕੀ ਹੈ ?"

ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸਨੇ ਸੁਣਾਈ । ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਉੱਚਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ, ਭੋਲ ਅਤੇ ਭਰਮ ਹੈ ।

ਆਪਣੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ, ਤਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤਕੰਮਾ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ । ਸਾਇਦ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਬਣਵਾ ਵੀ ਦੇਵੇ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ । ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇੰਨੀ ਉਪਭਾਵਕ ਤੇ ਅਵੇਸ਼ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਆਕਾਨ ਲੱਗੀਆਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਕਾਰਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ, "ਚਲੇ ਜਾਓ ।" ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਾਂਗ ਪੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ।

ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਕਾਵਟ ਨਾਲ ਪਸੀਨਾ-ਪਸੀਨਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ । ਇੰਨੀ ਬੇਚੈਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਪਦ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, "ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ?" ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਫਲ ਅਸਮਰੋਬਾ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾਚ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਣ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਅਤ੍ਰਿਪੁਰ ਹੋਈ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਕੀ ਕਰੇਗੀ?"

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਮਿਲੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਵੀਹ ਰੂਪਿਆਂ ਦਾ ਕਲਰਕ ਬਣ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੇਗਾ। ਇਹ ਸਭ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਏਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਹੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਘਰ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਹ ਕੁੜੀ। ਇਸ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪਰਨੇ ਪਈ ਰੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ, ਦਿਨ ਭਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਬੱਕੀ-ਹਾਰੀ ਸੌ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਮੰਜੀ ਤੇ ਇਕੱਲੀ ਪਈ ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਹੰਝੂ ਦਾ ਟੇਪਾ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਡੱਗ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਗਰਮ ਸਾਹ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਤਪਦੇ ਹੰਝੂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਸਤੀਤਵ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਵਰਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਸ। ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਖਤ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕੜਕ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਦਰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੁਸਿਲ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗੀ। ਇੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਵਿਕਾਰਮਈ ਸੱਪ ਇੰਨੇ ਸੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਹ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਅੰਚੰਭਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਕੀ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਰਹੇਗੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੇਗਾ।

ਜੇ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਤਾਂ? ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ। ਇਵੇਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੋਕ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਨੇ ਪਤਨੀ-ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਣਾ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਚਲਣ ਦਿਓ। ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸਤੀ ਢੁਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਈ ਢੁਬੋ।

ਸ਼ਾਇਦ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ

ਦੇ ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਨਫਰਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿੰਜ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੁਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਖੁਲ ਜਾਏਗਾ। ਉਦੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਫਰਤ ਵੀ ਜਾਲਮ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਦੇਖਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਾ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਕ ਪੱਥੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹੈ।

ਤਦ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਸਮਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

10

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰੀਤੀ-ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਵਿਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਛੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਛੁੱਲ ਚੇਕੋਟਾ ਤੋਂ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਚੇਕੋਟਾ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਂਚਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਛੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਦੀ ਰਸਮ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਛੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਦੀਵਾਨ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਣਿਕਰ, ਕੋਚੁਣੀ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੂਰ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕੁਸਲਤਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਲੋਕ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਮਨਾਣਗੇ।

ਉਸ ਰਾਤ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ

ਸਕਿਆ। ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਂਚਮਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਢੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੋਂਚਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੇਗੀ।

ਰਸਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਤਕੰਮਾ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹ ਹੱਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਥ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਖਿਆ :

“ਚੇਂਕੋਟਾ ਗਿਆ। ਛੁੱਲ ਲਿਆਇਆ। ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਚਿਆ ਰਿਹਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੇਖੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਰਸਨ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੰਛਿਆ, “ਅੱਜ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਕੱਲੂ।”

ਜਦੁੰ ‘ਕੱਲੂ’ ਸਬਦ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਏ ਸਨ।

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ। ਪੂਜਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਹੀ। ਖੀਰ ਬਹੁਤ ਸਵਾਦੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸਨ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਸਰੀ ਰਾਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਘੂੰਠਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਮੁਰਖਤਾ ਹੈ।

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣਾ, ਠੀਕ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉਥੋਂ ਭੁਰ ਪੈਣਾ ਹੀ ਕਾਛੀ ਨਹੀਂ। ਛੇ ਵਜੇ ਫਿਰ ਉੱਥੋਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਤੇ ਰਾਤੀ ਦੋ ਵਜੇ ਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਘੱਟ ਕੀਮਤੀ ਲੂੰਗੀ ਪਹਿਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੇ ਬੋਕ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਨੇ ਵਧੀਆ ਛੇ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਛੇ ਲੁੰਗੀਆਂ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਪਈ।

ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਰਾਜ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਨੇ। ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਦਿਖਾਂਦੇ ਵੀ ਨੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਹੁਣ ਵਿਆਪੂਰੀ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਪਰਨਾਟੈਂਡੇਟ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਉੱਚ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਕਿਉਂ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹਾਂ।"

ਇਥੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਵਾਕੀਆ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ। ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕੌਲ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਡਾਈਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਗਧੇ ਵਾਂਗ ਢੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੱਕ-ਸੁਭਾ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੋਂਚਮਾ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ—ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਜਾਨਣ ਲਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਹ ਚੇਤਨ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਵੀ। ਲਵਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚਾਰ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਆਏ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ, ਪਹਾੜ ਦੇ ਅਲੋਖਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਂਚਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਮਾਲਕ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਡਾਈਲ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, "ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਡਾਈਲ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।"

ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਡਾਈਲ ਰੱਖਦੇ ਵਕਤ, ਮਾਲਿਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ "ਹੁੰ...ਹੁੰ" ਕਿਹਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਪਰ ਤਦ ਤਕ ਕੋਂਚਮਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਬੱਸ ਦੇ ਇਕ ਮਾਲਿਕ ਦਵਾਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਾਰ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੜਕ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਬੱਸ ਚੱਲੇਗੀ; ਇਹੋ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ। ਦਿਨ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਅਕਸਰ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੈਰ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦੇਖਿਆ—ਸਮਝਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸੈਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਨੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ? ਕੇਜ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੇ ਰਸੋਈਏ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਂਚਮਾ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਰਾਮ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਕੋਚਮਾ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ?"

ਇਕ ਪਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

"ਕੋਸ਼ੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।"

"ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ?"

"ਨਹੀਂ ।"

"ਓ ਹੋ ! ਵਿਆਹ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ?"

ਇਸ ਪੁਸ਼ਨ ਪਿੱਛੇ ਕੋਚਮਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਦੀ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕੀ ?"

ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜਵਾਬ ਦਾ ਅਸਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਨਣ ਲਈ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ ? ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਕੰਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਧੀ ਹੈ । ਖੁਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਚਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ । ਉਹ ਝੂਠ ਕਹੇਗਾ ਜਾਂ ਸੱਚ—ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ ਬਦਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਅੱਜ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।"

"ਤੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ ।"

ਕੋਚਮਾ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੀ । ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਬੇਰੁਖੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਨੇ, ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ । ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੰਸ ਦੀ ਖੁਦ ਹੀ ਬੁਰਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਤੇ ਸਵੇਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ ਉਹ । ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ, 'ਜੀ ਹਜ਼ੂਰ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਲ ਗਿਆ ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, "ਉਸ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਤਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਤੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਸੋਚ ਲੋ ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ 'ਜੀ ਹਜੂਰ' ਕਿਹਾ ।

ਫਿਰ ਕੋਂਚਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭ੍ਰਾਸਟ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਿਆ । ਕੋਂਚਮਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨਾ । ਜੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਉਗੇ । ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ?

ਇਕ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ । ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਜੇ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਅਜਿਹਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ । ਜੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਏਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਡਰ । ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ! ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਥਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ, "ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਨਾ? ਉਸ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਜੇ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ : ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਖ ਵੀ, ਅਜਿਹਾ ਸੁਖ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਵਜੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ । ਇਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਆਂ । ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸੁਪਰਨਾਟੈਂਡੋਰ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਹੈ । ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵੇਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਡਾਟਦਾ-ਫਟਕਾਰਦਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਰਮ ਹੈ । ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਲਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ । ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ

ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਸਾਡੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਡਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਇਆ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

"ਤੂੰ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਸਾਨੂੰ ਭੁਲ ਗਿਆ ਦੋਜਤਾ! ਚੰਗਾ ਸਾਬੀ ਏਂ!"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਐਤਵਾਰੀਂ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ।

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇੰਜ ਕਿਹਾ। ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵਿਆਹ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ?"

ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ?"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ।"

ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸੱਕ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—

"ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ, ਪਰ ਠੀਕ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਦੱਸਣਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁੰ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੋ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣ ਜਾ ਪਰ ਵਿਆਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।"

ਇਹ ਇਕ ਭਾਸ਼ਨ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਹ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ-ਭੇਦ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਆਖਰ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ, ਦੱਸੋ?"

"ਤੇਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"

"ਉਸ ਕਾਰਨ ਇੰਨੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਫਿਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਹਿੰਦੇ..."

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਵੀ ਏਂ? ਕਦੇ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਵੀ ਏਂ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਅਸੀਂ ਚੇਖੀ ਸੀ, ਉਹ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਹੈ ।"

ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ?"

ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਭੇਦ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਾਂਗ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਹੁਣ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ ।"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗਿਰ ਜਾਵੇਗਾ । ਚੀਕੇਗਾ, ਜਾ ਵਾਲ ਪੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਦੌੜ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਸ ਦੋਸਤ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਖਬਰ ਉਸ ਤੇ ਗਿਰੇਗੀ ।

ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੌਨ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ । ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ।

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ।"

"ਨਹੀਂ ।"

"ਫਿਰ ?"

"ਫਿਰ ਕਿਉਂ ?"

"ਤੂੰ ਇੰਜ ਖੜ੍ਹਾ ਏਂ...?"

"ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ । ਕੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ?"

ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ :

"ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ?"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਲਾਜ਼ਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਂਗਾ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਰਹਿਣ ਦੇ । ਇਹ ਮਗਰੋਂ ਸੋਚਾਂਗਾ । ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ?"

ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ । ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਚਾਰਜ ਲਿਆ; ਉਸ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗਲਤੀਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੌ ਵੇਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ । ਫਿਰ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਖੂਬ ਡਾਂਟਦੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਉਹ ਤੇ ਸੁਪਰਨਾਟੋਂ ਡੈਟ ਜਲਦੀ ਦਾਢ਼ਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ । ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਜਾਂਦੀ

ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰਨਟੋਡੈਂਟ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਦਵਾਰਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਚੜੀ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਚੜਦਾ ਅਤੇ ਉਤਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਸਾਇਰ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਤੇ ਅਹਿਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਲਈ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ।

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।" ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, "ਤੁਸੀਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ।"

"ਕੀ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕਰੇਂਗਾ ਜਾਣ ਕੇ ?"

"ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਇਹ ਸਭ ਪੁੱਛਣਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—"ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇੰਜ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਾਂਗਾ।"

ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਖੋਡ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਆਦਿ। ਕੱਲ੍ਹ ਪੂਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਤਰੰਮਾ ਤਾਂ ਅਪਰਾਧੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਬੋਲ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾਵਾ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹਿਣਾ।"

"ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।"

"ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ।"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਆਏਗਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਾਂਗਾ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵੀਰਿਆ ਪਦ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਹੱਕਾਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਭਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖ ਕੇ।

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਚੁਪਚਾਪ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੀ ਕੀ ਕਹੇਗਾ। ਤਕੰਮਾ ਸਭ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗੀ, ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਿਉ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

11

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਕੋਚਮਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨਤੀ ਕਾਰਨ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਬਾਰੇ ਸੱਭ ਪਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਮਰਦ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦਫਤਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਲਈ ਫਾਈਲਾਂ ਮੇਜ ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੇਜ ਤੇ ਸਿਰਫ ਫਾਈਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੋਣਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਵੇਗਾ?

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਵਲੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੀਪੋਰਟ ਲੈ ਕੇ, ਉਥੋਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਦਾਸ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਰੋਜ਼ ਉਹ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਘੁਣਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਇੰਨੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਝੰਜਟ ਗਲ ਪਾਇਆ ਸੀ ?”

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਬੇਗੁਖੀ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁੰ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ ? ਤੁੰ ਹੀ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਨਾ ? ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ ਨਾ ?”

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਗੱਲ ਨਾ ਛੱਡੀ :

“ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਡਰਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਚੰਗਾ ਪੈਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਹਿੰਮਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਕਾਇਰ ਹੋ ਇਸ ਲਈ ਡਰ ਰਹੇ ਹੋ ।”

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕਾਹਲਾ ਪੇ ਗਿਆ । ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਉੱਪਰ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਆਦਮੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਯੋਗ ਕਹਿ ਕੇ ਡਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇੱਧਰ ਪਤਨੀ ਵੀ ਕਾਇਰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ ਬਗੈਰ ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ।

ਕੋਚਮਾ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸੁਣ ! ਅੱਜ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਇਕ ਫਾਈਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ । ਨਿਯਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਭਵਨ ਵਿਚ ਨਾ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਇਸ਼ਾਜਤ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਥੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਸ ਇੰਨੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਗਿਆ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਦ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤੇ ਜਲਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।”

ਅਗਲੇ ਪਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਦ ਅਵਨਤੀ ਦੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹਾਂ । ਕੱਲ ਜੇ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ? ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੀ “ਕਿ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ।”

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਿਖਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਤੁੰ ਹੀ ਦੱਸ, ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ?”

ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਸ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ?”

ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਏਂ ? ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਪੈਸੇ ਢੇਣ ਦੀ

ਹਿੰਮਤ ਜੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਇਸੇ ਵਕਤ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ । ”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਜੁਆਬ ਕੋਂਚਮਾ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ । ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਜ ਡਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਬਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੋ ਵਜੇ, ਇਕ ਕਾਰ ਅਚਾਨਕ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ । ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵੀਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਉਤ਼ਰਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰਾ ਹਟ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ । ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ?” ਇੰਜ ਹਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਾਈਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਪਾਰਕਿਵਯੂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਤਫਾਕੀਆ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਜੇ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇਗਾ । ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ । ਉਹ ਝੁੰਜਲਾਇਆ ਕਿ ਖਾਮਖਾਹ ਦੀ ਆਫਤ ਸਿਰ ਤੇ ਪਈ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਠਿਆ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—ਕਿਉਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ?”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਸਭ ਠੀਕ ਬੈਠੋ ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਪੁੱਤਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇਰੇ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ । ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ ।”

ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ?”

ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ, ਕੋਂਚਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੈ ।”

ਉਹ ਆਦਮੀ ਮਾਲਕ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ । ਸਿੱਧਾ ਘਰ ਵਿਚ ਘੁਸਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ । ਉਸ ਦਿਨ ਤਕ ਕਮਾਇਆ ਹੋਇਆ

ਸਾਰਾ ਸਤਿਕਾਰ-ਮਾਣ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸੇਰਣਗੇ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਮੁੱਹ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਰੋਕਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ? ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਅੰਦਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਕਣਾ ਠੀਕ ਹੈ? ਇੱਥੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਬੇਠ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਇਕਦਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਸੌਂ ਰਹੇ ਨੇ।”

“ਅੱਡਾ ਠੀਕ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਉਠ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦਿਨ ਵਿਚ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਸੌਣ ਨਾਲ ਐਸੋਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਦੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਨਜ਼ੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ, “ਮਾਲਕਣ ਹੈ ਨਾ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਸੌਣਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨੀਂ ਦ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੈਠਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜਿਦ ਕੀਤੀ—

“ਬੈਠੋ ਪਿੱਲੇ, ਬੈਠੋ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚੋ, ਬੈਠੋ!”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਮਾਦ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ ਸੀ।

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਾਂਗਾ।”

“ਇਹ ਕੀ ਪਿੱਲੇ, ਬੈਠਣ ਵਿਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂਤਵ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਬੈਠੋ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾ ਬੈਠਿਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—

“ਅੱਜ ਕਲ ਅਜਿਹੇ ਲੜਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ। ਚੰਗਾ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।”

ਚੁਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

"ਤਕੰਮਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ । ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੀ ਦਿੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਮੁਤਾਬਿਤ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇੱਥੇ ਸਚਾਈ ਤੇ ਧਰਮ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਫੇਸ਼ਨ ਹੈ ਨਾ । ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕਲੀ ਬੈਠਣਾ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਉੱਤਰੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਲੇ ਹੋ । ਗੰਦਗੀ, ਜੂਠ ਆਦਿ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ।"

ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ "ਹਾਂ" ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ । ਸਾਈਦ ਉਦੇਂ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰੀ ਸਾਦਗੀ, ਸਚਾਈ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੇਟੀ ਬਾਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਦੇਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਿਲ ਖੇਲ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਹੁਣੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗਾ, ਜੇ ਉਦੇਂ ਤਕ ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ—ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ । ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਸੁਚਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ । ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਬਾਪ-ਦਾਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਦੇਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਸਾਂ । ਮੈਂ ਇਸ ਵਕਤ ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਵਕਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਹੈ । ਵਿਚਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ । ਅੱਜ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ । ਜੇ ਸਾਡਾ ਬਾਪ ਇਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ । ਇਸ ਸੁਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ ਨਹੀਂ ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ । ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ : ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮਾ ਬਾਪ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣਗੇ?"

ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਪਿੱਲੈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ । ਪਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਰਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ," ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰਸੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਹੈ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ

ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਲਾਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਚਹੁੰਣ ਤਾਂ, ਹਵਨ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਹ ਕਰੇਗਾ। ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਉਸ ਲਈ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਆਂ। ਉਹ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਹੈ ਨਾ। ਇਹ ਸਭ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ?”

ਉਦਾਸ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾ ਬਾਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਵਾਰਾ ਝੱਲੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਤਾਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੰਮ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਜਹਾਂ ਭਰ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਇਰ ਸਹਿਬ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਮੁਸਕਿਲਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਹੈ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮਾਂ ਲਈ ਹਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਿਰ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ :

“ਬੇਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੋ, ਪਿੱਲੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤੁਹਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਪਣੀ ਔਕਾਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਹੀ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਾ ਬਾਪ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮੌਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿੰਦਗੀ ਸੀ, ਸਵਰਗ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਗਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਕੁਝ ਉਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।

ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹਾਂ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿ ਕੇ

ਪੜਾਇਆ । ਮੇਰੇ ਬਰਪਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਇਹੋ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਪੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ । "ਬਾਪੁ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ । ਉਮਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਫਿਰ ਉਹ ਕਰਦੇ ਵੀ ਕੀ । ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜਰ ਤਾਂ ਚਲਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਪੜਾਇਆ ਵੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ।"

ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂਗਾ । ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਹਾਲਾਤ ਖਸਤਾ ਹੀ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸੋਚੋ, ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਾ ਅਛਸਰ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਗੁਜਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਦੰਮੜੀ ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ । ਜਦ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਪਿੱਲੇ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ, ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਹਨ । ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ । ਇਕ ਵਕੀਲ ਦਾ ਮੁਨੀਮ ਹੈ । ਦੂਸਰਾ ਕਟਪੁਰਤ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ? ਸੱਚ ਹਾਂ, ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਵਟਿਵੇਲ ਪਿੱਲੇ ਹੈ । ਫਿਰ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦਵਾਰਾ ਉਸ ਨੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਜਦ ਵਟਿਵੇਲ ਪਿੱਲੇ ਸਕੱਕਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਤੰਪਾਨੂਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਸੇ ਥਾਂ ਮੇਰੀ ਪਾਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ । ਜਦ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਉਦੋਂ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਕਿਹਾ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ।

ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਹਨ । ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਟੀ ਮਾਮਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਹੈ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਆਏ ਜਵਾਈ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਕੋਚਮਾ ਨੂੰ ਕਤੱਈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਵਿਚਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਰਾ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਕਹਿ ਕੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹੈ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ :

“ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਵਟਿਯੁਰਕਾਵ ਵਿਚ ਪੰਨਕੁਰਲ ਪਰਿਵਾਰ ਸੁਣਿਐ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਉਹ ਜੋ ਵੱਡੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁਣਾਈਆਂ।

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਹੈ।

ਗੱਲਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਿੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਮੀਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਚਾਅ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਗਈ, ਸੋਚ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਈ ? ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਠਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ :

“ਉਹ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ :

“ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਕ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀਤਾ ਹੈ ਅਸੀਂ। ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਣ ਦੀ ਪੀੜ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਮਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸਭੋਂ ਕੁਝ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਾਂਹੇਵੇਂ ਭਿੱਜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨੈਕਰੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਵੀ ਨੇ। ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਫਿਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਸ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਨ੍ਹੇਰਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਲੇ ਉਸ

ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਕਰਨਾ । ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ । ਉਸ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਲੇ ।”

ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਪਿਤਾ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧੀ-ਪਿਆਰ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

“ਸਾਡੇ ਕੁਟੰਬ ਦੇ ਚਿਹਰਾ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ ।”

ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬਰਫ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਫੇਲਣ ਲੱਗਿਆ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਠੋਂ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਹਿਲਾਇਆ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੀਵੀ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਹੱਕੂ ਛੱਡਗ ਪਏ । ਕੁਝ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰ ਗਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਚਨ ਮੰਗੇਗਾ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ।

ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੇਠ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ । ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਰੋਣ ਲੱਗੀ । ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਸੀਜ ਗਿਆ । ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਹੀ ਰਹੀ । ਮੈਂ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ । ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ, ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ । ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ” ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਸੀ । ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਪੜਾਸੀ ਦਵਾਰਾ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਸਭ ਸੁਣਨ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਵੀਰ ਤੇਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਾਗਾ । ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ।”

ਇਕ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ, ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਸਨ । ਉਸ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਉਹ ਭੇਗ ਵੀ ਸਕੇਗਾ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈਰਾਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਧੀ—ਪਿਆਰ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆਰ ਰਹੇਗਾ । ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਵੀ ਗਿਆ, ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗੀ । ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਰਹੋ, ਬਸ।”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ।

ਕੋਚਮਾ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਫਰਤ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਕੱਲ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬਰਸੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ।”

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਝੂੰਟੀਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਹ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

“ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ।”

“ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਸੁਣੀ ਸੀ।” ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨੇ, ਕੀ ਇਹ ਤੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।”

“ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕੈਰਮ ਖੇਡ੍ਹ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ?”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਛਿਜਕਿਆ।

“ਮੈਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ...”

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਭੇੜੇ ਨੇ।”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਕੀ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ?”

ਉਹ ਸੱਚ ਤਾਂ ਕਹਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਨਹੀਂ।”

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਈ :

“ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਫਸ ਜਾਵੀਂ।”

ਇਕ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਜੇ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨਾ ਆਉਂਦਾ।”

ਉਸੇ ਵਕਤ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਉੱਥੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ?”

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਜੂਰ।”

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਭਗਵਤੀ ਕੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਾਈਲ ਖੂਬ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਚੀਜ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਲ-

ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਚੀਫ ਇੰਜਨੀਅਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲੱਭੀ ਸੀ। ਜੇ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਲਵਲਿੰਗ ਕੁੱਪਨੀ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਦਦ ਕੀਤੀ।"

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚੀਫ ਇੰਜਨੀਅਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?"

"ਉਸਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੌੜਾਨਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਲਵਲਿੰਗ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰਨਾ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲਈ ਹੈ।"

ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਦਮੀ ਹੈ।

"ਅੱਛਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਵੀ ਤੇਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨੇ।"

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ।

12

ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਕੁਰਮਾਟੀ ਉਤਰ ਕੇ, ਇਕ ਕੁਲੀ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਗੰਠੜੀ ਚੁਕਾ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ। ਬੁੱਢਿਆਂ ਨੇ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ, "ਹੁਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋ?" "ਗੰਠੜੀ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ?" ਬੁੱਦੀਆਂ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ਰਾ ਰੁਕ ਜਾ, ਦੇਖ ਤਾਂ ਲਈਏ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਵੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਖ਼ਰ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਦੋੜ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ।

ਸਭ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪੰਗਨਾਭ ਦੇ ਦਸ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵਕਤ, ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਰਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਛੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਚੇਤਨਤ ਸੀ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਮਾ-ਬਾਪ-ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ, ਭੈਣ ਸਭ ਦੋੜ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਭੁਲ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਲਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਚੁਗਲਖੋਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੇਲਾਈਆਂ ਸਨ।"

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਕੋਰਾ ਸਿਰ ਫਿਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੂਬਾਨ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਨਹੀਂ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਛੱਡੀ—

“ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ? ਇਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਓਹਲੇ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਗਈ ? ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਗੰਠੜੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੁੱਤਰ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਕਾਲੇ ਤਮਾਖੂ ਤੇ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਲਈ ਲੰਗੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕੁੜਤਾ ਹੈ। ਭੈਣ ਤੇ ਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਲਈ ਵੀ ਲੂੰਗੀ ਤੇ ਕਿਨਾਰੀਦਾਰ ਕੁੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਖਾਸ ਪੈਕਟ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਰੀ ਵਾਲੀ ਕਢਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੂੰਗੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਗਲ ਚੌਡੀ ਜਰੀ ਦੀ ਕਿਨਾਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੁੱਛ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁਲਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ—

“ਕਾਤਰਯਨੀ, ਬੋਟੀ ਇੱਥੇ ਆ, ਇਹ ਦੇਖ।” ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੈ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਸੋਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਕੀ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਦੇ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੈ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ :

“ਇਹ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਨਹਾਉਂਦੀ-ਧੋਂਦੀ ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਹੀ ਪਾਗਲ-ਜਿਹੀ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੈ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਉਸ ਸੁਭਾਅ ਲਈ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਤਲਾ ਤੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ ? ਜੇ ਉਹ ਪਿਛਵਾੜੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਦੇੜ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ?”

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਉਹ ਖਾਨਦਾਨੀ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ।”

ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੰਮ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਦਦ ਲਈ ਕੋਚਨਾਣੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਆਇਆ ਹੈ; ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਿੰਨਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੈ ਦੇ ਪਸੰਦ ਦੇ

ਭੋਜਨ ਬਾਰੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਤੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਪੈਕਟ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਪਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਲਿਆਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵੈਂਦਰਮ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਭਲਾਂ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਸਰਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਉੱਥੇ ਨਾ ਗਈ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਖੁਦ ਉਹ ਜਤੀਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੇ ਗਈ। ਸੱਚੀਂ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਖੇ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਵੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਵੀ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੇ। ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਘਾਟਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਲਈ ਹੈ।"

ਉਸ ਕਬਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਹ ਗਲਤ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰੋਹੀ ਤਰੀਮਤਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰਿਵੈਂਦਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਦੇਖਣ ਆ ਕੇ।"

ਉਸ ਵਕਤ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਪੰਚਾਂਗਾ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਪੰਚਾਂਗਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹਾਂ।" ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।

"ਤਾਂ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ? ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮਾੜਾ ਵਕਤ ਆਉਣ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿ ਸਕੋਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤ੍ਰਿਵੈਂਦਰਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਤਕ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਫਲ ਪਹਿਲੇਂ ਹੀ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਨੇ।"

"ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ? ਕਿਹੜੇ ਵਕਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਹੁਕਮ ਆ ਜਾਵੇ; ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਤੇ ਭੈੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਨੇ । ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਤ੍ਰੂਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਬਰੀਮਲਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਬਰੀਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ । ਅੱਜ ਰੱਲ੍ਹੀ ਸਰਕਾਰੇਤ ਦੇ ਅੱਧੇ ਲੋਕ ਕਾਲੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਧਾ ਰਹੇ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਨੇ । ਇਸ ਸਾਲ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ । ਇਸ ਯਦੀ ਤ੍ਰੂਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋੜ ਇਸ ਸਾਲ ਮਤਰ ਸਕਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਬਰੀਮਲਾ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਨੇ ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖਬਰ ਸੀ । ਅੱਜ ਉਹ ਘਰ ਘਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣਗੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਅਪਅੱਪਾ ਦੇ ਭਗਤ ਬਣ ਗਏ ਨੇ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਸਬਰੀਮਲਾ ਜਾਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ । "ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸੱਕ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ । ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੇ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਬਰੀਮਲਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ । ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਜਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਬਰੀਮਲਾ ਗਿਆ । ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਦ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਵੀ ਸਬਰੀਮਲਾ ਗਿਆ । ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲ ਗਈ । ਸਿਤਾਇਤਾਂ, ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪੈਣ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ! ਖਰਚ ਪੁਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਨੇ । ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦੇਣਗੇ । ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਬਦ-ਦੁਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਸਰਨ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੇਨੂੰ ਵੀ ਸਬਰੀਮਲਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਚੰਗਾ ਪਦ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਚਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।"

"ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਅਤੇ ਪੁਜਾ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਚੰਢ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਕਿੱਬੇ ਹੋਵੇਗਾ ?"

"ਇਹ ਤ੍ਰੂਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਮਾਲਕ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ

ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਸਭ ਉੱਥੇ ਜਾਣਗੇ । ਸਾਇਦ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਵੀ ਜਾਣ ।”
 ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁੰਹ ਖੋਲ੍ਹੀ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ ।
 “ਤਾਂ ਭਾਣਜੇ ਦੀ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੱਧਮ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋ-
 ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਮਿਲ ਗਈ । ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ । ਉਹ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣਗੇ, ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ
 ਪਿੱਲੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ
 ਕੱਪੜੇ ਦਿਖਾਉਣਗੇ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ
 ਸਬਰੀਮਲਾ ਜਾਣ ਲਈ ਗੰਠੜੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੇਗਾ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ
 ਠਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ
 ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਸੀ ।

“ਇਹ ਉਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ । ਉਸੇ ਦੀ ।”

ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੌੜ ਦੌੜ ਕੇ ਸੁਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।
 ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦਾ ਚੰਗੇ ਵਕਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਲੁਕ
 ਕੇ ਸੁਣਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕੀਆਂ । ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹੀ
 ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਸਕੀ । ਉਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ :

“ਅੱਜ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਹੈ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ ।

“ਨਹਾ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜ-ਧਜ ਕੇ ਰਹੀਂ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਮਜਾਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ।

ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ—ਫਿਰ ਉਹ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਇਆ
 ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਰਾਈ ਭੁੰਨ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀ ਢੁੜਕੀ । ਉਸ
 ਦੀ ਸੁੰਗਪ ਬਾਹਰ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ ।

ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ । ਮਾਂ ਗਵਾਂਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਗਈ ਸੀ । ਗੌਰੀ ਨਹਾਣ ਗਈ ਸੀ ।
 ਪਿਤਾ ਬਾਹਰ ਸੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ
 ਦੀ ਹੁਰਸਤ ਨਾ ਮਿਲੀ । ਉਹ ਸਾਮ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ।
 ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਬਗੈਰ ਖੜਾਕ ਕੀਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ
 ਇਕ ਦੋ ਵੇਰ ਹੀ ਬਸ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕੀ । ਉਹ
 ਕੌਫ਼ੀ ਦੇ ਬੀਜ ਤਲ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਲਣ ਵਿਚ ਸੀ । ਅਚਾਨਕ ਉਸ

ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਅੱਧਾ ਤੁਰ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਲਾਉਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਕਾਲਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰ ਵਿਚ ਰਾਖ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਅੱਗ ਅੱਗੇ ਬੈਠੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ।

ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਕੜਫੀ ਫੇਰਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੜਾਈ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ—“ਰਸੋਈ ‘ਚੋ’ ਕਦੋ’ ਨਿਕਲੇਗੀ।

ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ।

“ਤੁੰਹਾਉਂਦੀ-ਧੋਂਦੀ ਨਹੀਂ ?”

“ਚੁੱਪ।”

ਮਨ ਲਉ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨਾ ਸਹੀ। ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਖੁੱਲੇ ਹੋਏ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਇਕ ਲਟ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ, ਕਾਲੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨੀ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ? ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਛੱਡ ਪਰੇ। ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੜੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਸਵ ਤਕੰਮਾ ਕੋਲ ਗਿਆ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਕੀ ਬਾਹਾਂ ‘ਚ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਲੈਣ ਜਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਾਂ ਰਾਜੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਗਲਵਕੜੀ ਕਿਵੇਂ ਪਾਵੇਗਾ। ਕਾਲਕ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪਸੀਨੇ ਭਰੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਚੁੰਮਣ ਲੈ ਲਵੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਸਾਬਣ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਨਾਲ ਨਹਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਕੀ ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ਪਤਾ ਦੇਵ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੰਮਣ ਲੈਣ ਲਈ ਆ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁੱਲ ਟੁੰਗ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਚੰਗੀ ਲੁੰਗੀ ਅਤੇ ਜੰਪਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਦੀ ਵੀ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਜੋਸ ਇਕਦਮ ਠੰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਹਿਰਦਾ ਤੜਪ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਰਸੋਈ ਦੀ ਸਰਦਲ ਤੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਪੇਂਡੂ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣਾ।

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਸ ! ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ ।

ਗੁਆਂਦੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਤੀ ਨੇ ਬਗੇਰ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ! ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦਿਉ । ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਮੰਨ ਲਓ । ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਉਤਸਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇਗੀ । ਸੱਜ ਧੱਜ ਕੇ ਰਹੇਗੀ, ਇਹ ਇੱਛਾ ਹਰ ਤਰੀਮਤ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ।

ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਪੁਸ਼ਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ । ਇੰਨੀ ਭੈੜੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਕੱਟਣੀ ਹੈ । ਘੁੜਾ ਚਰੂਰੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਵਕਤ ਨਾਣੀ ਕੁੜੀ, ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਜਾਣੇ ਬਗੇਰ ਕੁੜੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ । ਅੰਮਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ।

“ਅਜਿਹੀ ਗੰਵਾਰ, ਬੇਵਕੂਫ ਕੁੜੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ । ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ ।”

ਮਾਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਤਾਹੀ ਵਿਚ ਕੌਫੀ ਦੇ ਬੀਜ ਪਾਈ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਕੂਹਣੀ ਰੱਖੀ ਬੇਠੀ ਹੈ । ਕੁੜੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੂੰ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਬੇਠੀ ਏਂ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਕੌਫੀ-ਬੀਜ ਜਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ।

“ਨੀਂ ਕੌਫੀ-ਬੀਜ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਕੀ ਹੋਇਆ ਧੀਏ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ—ਆਪ ਬੀਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ ?

ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ।

“ਤੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਧੀਏ ?”

“ਕੁੜੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰਿਆ । ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ।

ਕੁੜੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ।

“ਮੇਰੀ ਧੀ, ਨਹਾ ਲੈ । ਤੇਰਾ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਹੈ । ਸਿਰ ਧੋ ਕੇ ਨਹਾ ਲੈ । ਜਾਹ ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਧੀ !”

ਉਦੋਂ ਨਾਣੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ ।

ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਜਿਸ਼ਮ 'ਚੋਂ ਬੂਆਏਗੀ ।”

"ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਖੜੀ ਹੋ ?"

"ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਦਿੱਤਾ । ਬੇਸਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ-ਬਹੁ ਨੂੰ ਨਹਾਏ । ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਲੇ ਲਈ ।

ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ' ਪਿਛਵਾੜੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਖਾਨਦਾਨੀ ਮੰਦਰ ਦਾ ਮੇਦਾਨ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਰੁੱਖ ਹੈ । ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਗੰਧਰਵ ਦੇ ਮੰਦਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬਰੋਟੇ ਦਾ ਰੁੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਚੰਮੇਲੀ ਦੀ ਵੇਲ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਟੋਕਰੀ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਕਲੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਸਨ । ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਕਲੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜੀ । ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ । ਮੁਰਕਾਏ ਤੇ ਸੁੱਕੀ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਸ ਹੇਠ ਵਿਛੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ । ਆਹ ਇਕ ਵੀ ਕੁੜੀ ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੀ ।

ਘਰ ਵਿਚ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਵਹੁੱਟੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਨਹਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਬੰਨ ਦਿੱਤੇ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਗੰਦਗੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ । ਗਰਦਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਲ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਹਾਈ ।

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਕੁੜੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਰੀ ਦੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਲੁੰਗੀ ਅਤੇ ਜੰਪਰ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ । ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਧਿਛਵਾੜੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਕੀ ਉਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇੰਜ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ । ਗੁਆਂਦਣ ਦੇਵਕੀ ਤੋਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਹਿਲਵਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਝਾੜਿਆ । ਫਿਰ ਉਸ ਦਿਨ **ਤ੍ਰਿਕਾਲੀਂ** ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ । ਗੌਰੀ ਨੇ ਹੀ ਖਾਣਾ ਬਣਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੰਮ ਕੀਤਾ ।

ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ ਵਾਲੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਸੌਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਉੱਥੇ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੱਘਮ ਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ । ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੱਧਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ । ਪੁਰਾਣੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰਾਹਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਫੇਦ ਚਾਦਰ ਵੀ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਸੀ । ਫਰਸ਼ ਤੇ ਚਟਾਈ ਵਿਛਾ ਕੇ ਇਕ ਤੇਲ ਲਿਬੜਿਆ ਤਕੀਆ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਹਿਲੀ

ਨਜ਼ਰੇ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਕਮਰਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੁਹਾਗ ਕਮਰਾ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੱਤ ਤੇ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ, ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਗੰਧੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਪਲੰਗ ਤੇ ਛੁੱਲ ਨਹੀਂ ਵਿਛਾਏ ਗਏ। ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਗੜਵਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਹਟ ਕੇ, ਦਿਵਾਰ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬੇਠ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਇੱਧਰ ਆਓ।”

ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।

“ਇੱਧਰ ਆਓ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾ ਹਿੱਲੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ। ਪਰ ਪਕੜੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੱਥ ਖਿਚ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਰਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਬੱਚੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਛਲ ਹਾਸਾ ਹੱਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੋਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਨਹਾਉਂਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?”

ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਰਹੀ।

ਤ੍ਰ੍ਯਾਵੇਂ ਦਰਮ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਕੇਸ਼ਵ ਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਹੁਣੀ ਹੜਾਰਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇਗੀ। ਉਹ ਸਵਾਲ ਜਿਹੜੇ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਉਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਤ੍ਰ੍ਯਾਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਦਰੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਆਏ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੜਾਰਾਂ ਸਵਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੌਢੀ ਦਿੱਤੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਹੀ ਪਰੋਸਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਦੇ ਖਾ ਚੁੱਕਣ ਮਹਰੋਂ, ਉਸੇ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਈ ਭਾਤ ਪਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਜੂਠੀ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਖਾਂਦੀ ਏਂ ਬਾਲੀ ਧੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੀ।”

ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—

“ਅੰਮਾ ਜੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਜੂਠੀ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਖਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ।"

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਾਂਤੀ ਮਿਲੀ। ਸਾਰੇ ਪੜੋਸੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਣੀ ਕੁਟੀ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ, ਪਿਛਵਾੜੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜਾਏ ਵਕਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਕੁਝ ਪੜੋਸੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਗੇਰ ਨਹਾਏ ਗੰਦੀ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਉਂਜ ਹੀ, ਨਹਾਇਆ ਵੀ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਪਹਿਨ ਲਓ।"

"ਓ! ਕਿਉਂ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ?

ਸਹੇਲੀ ਨਾਣੀ ਕੁਟੀ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛੀਆਂ। ਜਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ?"

"ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਸੀ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਜੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"

"ਜਰਾ ਦੱਸ ਦੇ ਕਾਤਰਯਨੀ।"

"ਤਾਂ—ਤਾਂ, ਬਸ ਤੇਰੇ ਵਾਗ ਹੀ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਸ਼ਰਮਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਲਗਦੇ ਕਦੇ ਪੁੱਛੇਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਪਲੰਘ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲ ਵਿਛਾਏ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ।

ਉਸ ਦੀ ਵਹੁੱਟੀ ਇੱਥੇ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਵਕਤ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਦੇਂ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਅੰਮਾਂ?"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਜਾਹ ਮੁਰਖ ?

ਤੈਨੂੰ ਖੁਦ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਖੂਬ। ਚੰਗੀ ਪਤਨੀ ਹੈ।

13

ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਹੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਰ ਫੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ, ਫਿਰ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਮਗਰੋਂ, ਦੋ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੋਏ। ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ। ਉਹ ਜੇਕਰ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰੇ ਵੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਏ ਅਧਿਆਏ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ? ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਕਿ ਨਹੀਂ? ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜਾਰੇ ਪਲਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਸਾਇਦ ਕਦੇ ਭੁਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤਕੰਮਾ ਹੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੀ-ਮਮਤਾ ਵਾਲੇ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁਕਰਚਾਰੀਆ ਵਾਂਗ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਛਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਨਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀ। ਇਸ ਪੁਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਪਿਆਰਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਕੁੜੀ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਵੇਂ ਇਕ ਅਣਜਾਣਾ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅਤ੍ਤ੍ਰੂਪਤ ਤ੍ਰੀਮਤ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜੇ ਜੁਆਬ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਿਦਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਵੇਗਾ? ਕੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ? ਜੇ ਰਾਮਚੰਦਰਨ, ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਮਿਲੇਗੀ? ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੇਗੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਵੀ ਲਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ

ਤਕੰਮਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਹੀ ਲਵੇਗੀ । ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਕਿਦੁਆ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੇਰ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣਗੇ । ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ, ਕਿ ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ, ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਲਵਾਲਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਾਲਕਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ । ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਾਈਲਾਂ ਸੰਭਾਲਣਾ-ਦੇਖਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ।

ਪਰ ਸ਼ੱਕ, ਵਿਰੋਧ ਜਾ ਬੇਇਮਾਨੀ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਦੇ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਲਈ । ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਣਜਾਣ ਹੀ ਲੈ ਲਵੇਗਾ । ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ।

ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਪਦ ਉੱਨਤੀ ਮਿਲੀ । ਜਦੋਂ ਮਾਲਕ ਖੁਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਸੋਚਿਆ । ਪਰ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਇਕ ਖੁਸ਼ਬੁਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਫੈਲੀ ਸੀ । ਤਕੰਮਾ ਘਰੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਲਕੁਲਗੜੇ ਜਾਂ ਪੋਰੰਤਾਨੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਸੁਪਰਨਟੇਡੈਟ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗਾ । ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ ।”

ਪੂਰੀ ਰਹਾਣੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ । ਕੋਚਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛੇ ?

ਕੋਚਮਾ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮਰਿਯਾਦਾ, ਅਤੇ ਮਾਣ-ਇੱਜਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋੜਮਾ ਹੈ ਇਹ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ! ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਗਲੋਂ ਬਲਾਟਲੀ । ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ‘ਚ ਤੂੰ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਏ’ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੀਚ ਕੋੜਮੇ ‘ਚ ਫਸ ਕੇ ਤੂੰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਇੱਧਰ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਭਰਾ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਰ ਹੈ । ਉਹ ਆ ਕੇ ਜੇ ਜੋਰ ਪਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ । ਮੈਂ ਕੋਲ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੜਬੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਜੇ ਆ

ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ, ਤੇਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਿ ਤੂੰ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈ, ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦੇ। ਤੂੰ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਏਂ।'

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਂਚਮਾ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਸੋਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਦਿਲਾਈ ਹੈ ਨਾ? ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਇੰਜ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਵੇਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪੁੱਛ ਹੀ ਬੈਠਿਆ।

"ਕੀ ਪਤਾ ਤਕੰਮਾ ਨਰਾਜ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ? ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ।"

ਕੋਂਚਮਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ, ਕਿਵੇਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੋਸ਼ਰਮ। ਉਹ ਮੂਰਖ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਨਾ? ਪਿਗਲ ਲੋਕ।"

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਿਕਰਾਂ 'ਚ ਲਹਿ ਗਿਆ।

ਕੋਂਚਮਾ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਉਸ ਗੰਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸਣ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਏਂ, ਤੇਰੇ ਲਈ, ਇੱਜਤ ਵਾਲੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕੁੜੀ ਅਸੀਂ ਲੱਭਾਂਗੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਤੰਬ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਟ ਕੇ ਜਦ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਅੱਗੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ, ਤਕੰਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ? ਕੋਂਚਮਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਤੀਰਾ, ਉਸ ਦੀ ਮਨਪਸੰਦ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਨਾ? ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਨ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਕਦੋਂ, ਕਿਸ ਨਾਲ, ਅਜਿਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲ ਉੱਠਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦਿਨ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਥੋਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਕਹਾਂ, ਤਾਂ ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਸੋਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਧੇਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬਗੈਰ ਸਭ ਚੋਰ ਕਹਿਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ; ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਕਤ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ? ਪਰ ਇਕ ਪਦ-ਉੱਨਤੀ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ?

ਜੇ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਕੋਂਚਮਾ ਹੋਰ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ

ਹੀ ਬੈਠਦਾ । ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਚਮਾ ਕਿਸੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਧੁਨ ਤੇ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚਲੇ ਗਈ ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ-ਸਕਤੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ? ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਹੈ ਇਹ ! ਫਟੀ ਹੋਈ ਲੰਗੀ ਅਤੇ ਬੁਰਸ਼ਟ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੇਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਧੱਸੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਅਵਾਰਾ ਵਾਲ ਚਿਪਕ ਕੇ ਮੌਟੀਆਂ ਮੌਟੀਆਂ ਲਿਟਾਂ 'ਚ ਬਦਲ ਗਏ ਨੇ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਛੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਹਨ । ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਭੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਹਾਂ, ਪਾਗਲ ਹੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕੇ ਜਾ ਕੇ ਗੋਟ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਗਲ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ । ਮੇਜ਼ ਤੇ ਪਈ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਝਪਟਨ ਤੇ ਫਾਨਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ...? ਦੇਖੋ ਕਿੰਨੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ, ਪਾਗਲ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ 'ਚੋਂ ਬੂਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਭੁੱਲਿਆ ਭਰਕਿਆ ਆਦਮੀ ਹੈ ਇਹ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?" ਉਸ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਫਾਈਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਪਈ ਹੈ ।"

ਨਹੀਂ ਇਹ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ?"

ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਹਰੋਂ ਕਿਹਾ :

"ਮੇਰਾ ਘਰ ਨਿਲਾਮੀ ਤੇ ਹੈ । ਦੋ ਬੱਚੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਗਏ । ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ । ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਰੂਪਿਆ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖਿੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਫਾਈਲ ਜਬਰੀ ਖੋਲ ਲਿਆਵਾਂ ?"

ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਿੰਜ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਨਹੀਂ, ਇੰਜ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਂਵੇਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ।"

ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਸਾਲ ਵਿਚ ਨਾਇਰ ਉਹ ਫਾਈਲ ਉਥੋਂ ਨਾ ਨਿਕਲਵਾ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਗਿਆ ਨਹੀਂ,

ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

"ਨਿਲਾਮੀ ਹੈ, ਨਿਲਾਮੀ, ਨਿਲਾਮੀ, ਦੇ ਤੀਹ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਸਾ ਜਮਾ ਕਰਵਾਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੋ ਰੁਪੈ ਮੇਜ਼ ਹੇਠੋਂ ਕੱਦ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਸਰਕਾਏ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰੁਪੈ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਤੋਂ ਲਏ ਸੀ । ਪੱਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, ਸੂਦ ਵਾਂਗ ਅਠੱਨੀ ਹੋਰ ਜੋੜ ਕੁਲ ਢਾਈ ਰੁਪੈ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਏ ।

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ । ਮੇਰੀ ਫਾਈਲ ਇੱਥੇ...”

ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦ੍ਰੂੜ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਅਚਾਨਕ ਇਹ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ । ਇਹ ਲੇ ਲਉ ।”

“ਓ...ਓ ।”

ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਰੁਪੈ ਨਹੀਂ ਲਏ ।

ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ?”

ਚੌਕੀਦਾਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ।

ਦੋਸ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਸੇ ਲਈ ਸੇਂਉ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ।”

“ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੈ ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ।”

“ਹੁੰ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ।”

“ਨਹੀਂ ।”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਪਹਿਲੋਂ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਗੇਟ ਤੇ ਆ ਕੇ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਥੋੜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਪਲਕੁਲਗੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਾਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਹ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੀਆਂ । ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਕੰਮਾ ਘਰੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਲੱਗ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇਕ ਰਿੱਠੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਰਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਟਕੁਲਹਾਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮੰਗੇਗਾ? ਜੇ ਮੰਗੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦੇਵੇਗਾ, "ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ" ਇੰਜ਼ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਵਕਤ ਮਿਲੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਏ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਬੇਠਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਬੀਤ ਗਏ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇਖਿਆਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵਧੇਰੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੱਢਾ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਭ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਗੱਲ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਫਿਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰੇ ਕੀਤੇ।

"ਉਸ ਪਰੋਹੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।" ਉਦੋਂ ਤਕ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਮੇ ਹੌਸਲਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ!"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਰੋਣ ਬੰਦ ਹੋਇਆ। ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਕਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗਾ? ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਕਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦੁਸ਼ਟ ਨਿਕਲੀ! ਪੁੱਤਰਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਸਵਾਰਗ ਉਹੋ ਸੀ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਟੱਕ ਦੋਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ! ਕਿ, ਇੰਨਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ?"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁੰ ਕਿਉਂ ਛੁਪ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਏਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ?"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਫਿਰ ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਇਕ ਧੀ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਮਦ ਨਹੀਂ, ਰਿਹ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਤੁੰ ਬਾਹਰ ਆਂ।"

ਪਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮਨ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਈ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਬੇਟੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ?"

"ਨਹੀਂ, ਸਾਡੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਜ਼ਗੀ।"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ, "ਫਿਰ ਅਜੇਹਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ :

ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੱਲ ਸੀ ਇਹ, ਪਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਤੋਈ; ਉਹ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ "ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਹ" ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨਣੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਇਹੋ ਸੌਚ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਕਰਕੇ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਨਾ ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੋਇਆ ਕੀ ਸੀ ?"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਪਿੱਲੇ ਮੈਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾ", ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਾਣੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤਕੰਮਾ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਸੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਈ। (ਉਹ ਦਿਨ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ) ਜਦ ਕੋਈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਤਕੰਮਾ ਵਿਸਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦੇਂਦੀ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੇ, ਸਭ ਵਿਚ ਦੋਸ਼। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਛਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ।"

ਇਥੋਂ, ਫਿਰ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ :

"ਸੁਣ ਪੁੱਤਰ ! ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੂੰ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਬਾਰੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦੀ ਹੈਂ ? ਇਹ ਗੱਲ ਜੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਇਲਮ ਹੈ ?'' ਤਦ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕਿਉਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ?'' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ। ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।'' ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਕੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ?''

ਅੱਗੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੋਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਸੋਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜੜ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ। ''ਇਸ ਪਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਵੀ ਹੈ ?''

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬ 'ਚ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਅਜਿਹੀ ਨਿਕਲੇਗੀ ! ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ! ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਉਹ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਅਛਸਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਸੁਪਰਨਟ-ਡੈਟ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕੁੜੀ ਏ ? ਕੀ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਏ ?'' ਤਦ ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ। ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਹਾਸਾ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਸਾ ! ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹਾਸਾ ਸੀ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਹਾਸਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਸਾ ! ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ''ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ।'' ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗੀ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਧੀਏ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਸੋਚੀ। ਉਹ ਪਿੱਲੇ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਉਹ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਖੁਬਸੁਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਪ ਕਹਿਣਾ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ, ਇੰਜ ਨਾ ਸੋਚ।''

ਤਦ ਸੋਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਟੋਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ''ਪਿੱਲੇ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਘਟਦੇ ਵਕਤ

ਇਸ ਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ ? ਮੈਂ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਘੁਰ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰ ਲੋਂਦਾ ।'

ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ, "ਇਕ ਦਿਨ (ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੱਸੀ) ਰਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ । ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ । ਬਹੁਤ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ । ਮੈਂ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਆਇਆ । ਉਦੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਚਲੇ ਗਏ । ਕੌਣ ਹੈ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਕੋਲ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਇਕ ਬੱਪੜ ਮਾਰਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਪਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਪਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ । ਉਸੇ ਵਕਤ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਲੈਂਪ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ । ਮੈਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸਾਂ । ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਬੱਪੜ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਤੇ ਨਾ ਪਿਆ ।" ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਮੋੜ-ਤੋੜ ਦੇਖਣ ਲਾਇਕ ਸੀ । ਤਦ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਵਧ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ । ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਨਾ ਮਾਰਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ...।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗੀ ?" ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਰਾਂਗੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਾਂਗੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਹੈ ।" ਪਿੱਲੇ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮਾਰਿਆ । ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਦੂਜਾਰੇ ਦਿਨ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ । ਉਸ ਦਾ ਬੈਠਣਾ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੀ ਹੀ ਫਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸੁੱਟਿਆਂ । ਅਜੇ ਚੁੱਪ ਹੈ । ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ । ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾਗ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਉਹ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੰਜ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਸਭ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇਉ । ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਵਾਂਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਪਰ ਉਸ ਵੱਲ ਪਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮਾਫ਼ ਕਰੀਂ ਪੁੱਤਰ, ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰੀਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਸੀਂ ਤਾ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।"

"ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ।" ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੁੰਹ ਮੈਂ ਕਾਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।"

"ਮਾਮਾ ਜੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਢੁੱਖੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਦਾਮਾਦ ਹੈ। ਉਹ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ।"

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਨਾ। ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੋ, ਕਿਨਾ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਚਿਆ ਹੋਵੋ ਪਰ ਵਕਤ ਕੱਢ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਮੇਂ ਸਭ ਦੁਖ ਸਹਿ ਲਵਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰੋ, ਬਸ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਡੁੱਟ-ਡੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਕ ਕੰਮ ਤੂੰ ਹੋਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬੁੰਦ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਵੀ। ਇਹ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਦੀ [ਇੰਡਾ] ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹੋਵੋ—ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਜਾਵੀ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਰੋਂਦਾ-ਰੋਂਦਾ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਉੱਨਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਕਰਜ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਿੜਫ ਇਕ ਬੁੰਦ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਦੇਣਦਾਰ ਦਾ ਕਰਜਦਾਰ ਹੈ ਉਹ। ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬੱਦਲ ਹਟ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁੜਣ ਲੱਗੇ, "ਉਹ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੈ।"

ਗੰਦੀ ਅਤੇ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਕੁਝੀ ! ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ !

14

ਇਨ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫਾਈਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ ਉਹ ਫਾਈਲਾਂ ਵੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵੀ ਹਨ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਫੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਾਈਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿਪਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨੋਟਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜੇ ਉਸ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਦਾ ਕਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਾਵ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।

ਉਤਰਦਾਈ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਜੰਗੀ ਹਵਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਹਵਤਾਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲਾਂ ਨੇ ਉਹ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਫਾਈਲਾਂ ਹੁਥਰੂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਛੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਾਈਲ ਥੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਕੀ ਹੈ?"

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਫਾਈਲ ਥੋਲ੍ਹਦੇ ਵਕਤ ਹੀ ਉਸ ਫਾਈਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਿਉਰਾ ਇਕ-ਇਕ ਨੋਟ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ: ਇਹ ਕੀ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਫਾਈਲ ਉਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ:

"ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਸੰਮਿਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਹਾਸ ਹੈ।"

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਫਿਰ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਡਾਟਿਆ:

"ਤੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ?"

ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁਸੇ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ? ਕੀ ਸੱਚ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਾਈਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਇੰਜ ਕਹੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਉਸ ਫਾਈਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਲਟ ਪਲਟ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਨਹਿੰਦਾ ਆਦਮੀ ਇਹ ਕੀ ਹੈ? ਤੁੰ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹਾ ਏ?"

ਉਦੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਆ ਗਈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਕ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਣ-ਜਾਣੇ ਹੋ ਨਿਕਲੇ :

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜੱਜ ਦੇ ਪਦ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਰਿਣ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਚੀਕਿਆ, “ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫਿਰ ?”

ਘਰਾਹਟ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਇਹੋ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਨੋਟਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕੋ ਜੁਆਬ ਸੀ ਇਹ। ਪਰ ਉਹ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ ਪਲਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪਲਟ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਉਸ ਗੜਬੜ ਵਾਲੀ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਾਈਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਲੱਗ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਮਾਲਕ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਫਾਈਲ ਮੰਗੀ :

“ਹੁੰਨ੍ਹ, ਇਹ ਕੀ ਹੈ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਪੂਰਨ ਨੋਟਸ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਘਰਾਹਟ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਚੀਫ ਸੈਕਟ : ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਕਰ ਕੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ?”

ਉਦੋਂ ਇਕ ਜੁਆਬ ਅਹੁਤਿਆ :

ਇਹ ਕਰਜ ਜਾਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫਾਈਲ ਹੈ। ਯੀਨਚਲ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।”
ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅੱਜ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਹਨ।”

ਉਸ ਫਾਈਲ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੱਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਾਲਕ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਕੁਝ ਘਟਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਫਾਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਇਕ ਫਾਈਲ ਹੋਰ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਫਾਈਲ ਖੱਲ੍ਹੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੈਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਫਾਈਲ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਨੇ।”

"ਫਿਰ ।"

"ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਹਾ :

"ਉਸ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਬੈਂਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰੁਧਿਆ ਹੱਤ੍ਰਪ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ ।"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ "ਹੂੰ-ਹੂੰ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਉਲੱਟ ਪੁਸ਼ਨ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਕ ਜਗਾ ਭਰ ਵੀ ਸੰਤਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਸਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਕ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਾਰਨ ਵਧਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਖੇ ਜਗਾ ਵੀ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੇਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਕਾ ਹੋਈ। ਮਾਲਕ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ? ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਮੁਅਤਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ : ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸਵਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਬਿਤਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਅਯੋਗ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਡਿਗਰੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਲਰਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇ ਇਥੋਂ ਰਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ? ਵਾਪਸ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੀ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ? ਮੌਕਾ ਇਕ ਵੇਰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਕੰਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਕੰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਇਕ ਬੋਡੂ ਅਪਵਾਦ ਨਾਲ ਬੇਤਰਤੀਬ ਹੋ ਕੇ ਮੁੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ? ਜਿਉਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖੀ।

ਇੰਨਾ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ? ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਸੋਚਣ ਦੀ ਅਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਖਤੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਕੜ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇੰਨੀ ਢੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਿਖਤੀ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੀ

ਉਸ ਨੂੰ ਕਢਵਾ ਦੇਣਗੇ ? ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਤਾਂ ਸੋਚੇਗਾ ਹੀ ਨਾ ? ਹੱਥ ਰੁਕ ਜਾਏਗਾ ਨਾ ? ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ?

ਕੀ ਸੱਪ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ । ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਸੁਟਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ।

ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੇ ਨੇ । ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ... ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ । ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ । ਅਗਲੇ ਪਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ :

“ਇਥੋਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਪਏ ਭੇਜਣ ।”

ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਜੋਰ ਨਾਲ ਕਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਡਰਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੀ ਅਗਲੇ ਕਮਰੇ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਦੋ ਵਜ ਗਏ । ਸਾਰੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਨੇ । ਠੀਕ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ । ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ । ਕੀ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਉਸ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ? ਇਕ ਮੌਕਾ ਭੁਵੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ ? ਕੰਮ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ । ਕੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਦੁਸ਼ਟ ! ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ ਇਹ । ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਗੜਬੜ ਦੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ । ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਉਹ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਸਕੇਗਾ । ਇਹ ਗੜਬੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਏਗੀ, ਕੀ ਪਤਾ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਆਖਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕੀ ਹੈ । ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੇਲਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਿਤਾ, ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਣਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਬਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੀ ਰਾਜਾ ਸੁਣੇਗਾ, ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਵਾ ਸਕਣਗੇ?

ਇਹ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਨੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਇਕ ਕੰਮ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਕੰਮ ਤੇ ਆਖਰੀ ਫੇਸਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸਖਤ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਗਲਤ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੰਬ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਹਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਦ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਰਾਜ ਭਗਤ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਬੇਠਦੇ ਨੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ? ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਸਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰਚਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਢੰਗ ਹੈ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲਾਂ ਆਖਰੀ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਕ-ਵਿਯੂ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਆਖਰੀ ਫੇਸਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਮਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿਮਾਗੀ-ਮੰਬਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ।

ਫਿਰ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਸਕਣਾ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਇਕ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਟਕਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋਸ਼ ਭਰੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਬੰਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਗਈ।

ਇੰਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਉੱਧਰ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਦਿਵਾਲਾ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ, ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵੇਰ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਡਾਂਟ-ਫਟਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਛੁੱਟੀ ਹੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ—ਇਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੌਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹੀ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਛਾ ਸਰਾਪ ਸੀ।

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਦੇਖ ਤੂੰ ਇਸ ਪਦ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਮੁੱਲ ਤਾਰਿਆ ਹੈ? ਅੱਜ ਤਕ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ, ਸਭ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ? ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਹੀ ਕੀ ਬਚਿਆ?”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਢੁਕਵਾਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਬੁੱਧੂ ਹੋ ?” ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਬਣ ਕੇ ਨਿਰਥਾਹ ਕਰਨਾ ਘੱਟ ਸੀ ਕੀ? ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਹ ਦੁਰਭਾਗ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ ?”

ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਘੁੜਾ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗਲੇ ਤਕ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਲਵਾਓ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਜੂਬਾਨ
ਤਕ ਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਵੱਲ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਹਾ :
“ਮੈਂ ਉਚਾ ਪਦ ਦਿਲਾ ਇਆ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੇਠਲੇ ਪਦ
ਤੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ।” ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਚਪਤਾਸੀ ਦੇ
ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇਹ ਵਾਕ ਉਸ ਦੀ
ਜੂਬਾਨ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਮਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਚੱਪਚਾਪ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੀ, ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਝੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।
ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਥ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਚੀਫ਼
ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ
ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਲਹਿਰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਗਲਤੀ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ
ਵੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਗਰ ਕਠਿਨਾਈ ਤੋਂ ਉਹ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ
ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ
ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਖਤੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।
ਜੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਭਹਿ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਅਜਿਹੀ
ਨੌਕਰੀ। ਉਹ ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ
ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਹੜਤਾਲ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚ
ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਚਾਹ ਰਹੇ ਨੇ।

ਊਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਠਨਾਈ ਦਸਵੀਂ ਵੇਰ ਕਹਿਣੀ ਸੂਰੂ ਕੀਤੀ :

“ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਰਾਜ਼ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ
ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਤੀ ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਇਕ
ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਚੀਵ ਸੈਕਟਰੀ ਬਨਾਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ
ਕੀ ਗਲਤੀ ਹੈ? ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ,
ਪਤੀ ਦੀ ਪਦ-ਉਨਤੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ਼
ਹੈ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਚਪਤਾਸੀ ਬਾਬੂ ਬਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਨਕਲਨਵੀਸ ਬਾਬੂ
ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਸੁਪਰਨਟ-ਡੈਟ ਬਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ
ਜਾਣੂੰ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਖਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ
ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਅੱਜੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ
ਹੈ ਕੀ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ।

ਇਕ ਗੱਲ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਕਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਦ-ਉਨਤੀ
ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ
ਕਮਾਈ ਦਾਨ 'ਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ
ਹੈ। ਜਿਆਦਾ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਤੀ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ

ਤੇ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਸੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਰਫ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤੀਸਰੀ ਤਰਫ ਅਨਿਸਚਤ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ?”

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੈ।” ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਧੋਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਕ ਪਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਆਈ, ਕਿ ਹੋਰ ਪੈਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਡਰਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀ। ਪਤੀ ਨੇ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਬੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ—ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਫਿਰ ਪਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ।”

“ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ?”

“ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ।”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਲ ਸੁਲਭਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ?”

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ, ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਇਕ ਪਾਗਲ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਕਿਸ ਨੇ ?”

“ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ।”

“ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ?”

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ :

“ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ।”

“ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ—ਇਸ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇ, ਅਜਿਹਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਬੁਧੀਮਤੀ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ :

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋ । ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

"ਸਭ ਬੇਕਾਰ ! ਮੈਂ ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣ ਬੇਠਾ ਹਾਂ, ਕੀ ਬਗੇਰ ਸਮਝੇ ਬੇਠਾ ਹਾਂ ? ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ।"

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦਾ ਰੋਣ, ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :

"ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜ ਸੌ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਗੁੜ੍ਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਆਏਗੀ । ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਟੈਕਸ ਖਤਮ ਗੀਤੇ ਜਾਣ । ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਾ ਭੇਜਣਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਧਰਨਾ ਦੇਣਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੋਤਨਾ ਆਦਿ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਜਾਵੇਗੀ । ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਛੁਪਾਇਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।"

ਉਸ ਨੇ ਵਾਲ ਪੁਟਦੇ ਹੋਏ, ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ।

ਸੱਤਿਆਨਾਸ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਤੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਸਹੇਤੀ ਹੈ । ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।"

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਚਿੰਤਾ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ । ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਪਤੀ ਦਾ ਕਿਹਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤ-ਵਿਕਤੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ । ਸਾਇਦ ਇਸ ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੁਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਅਸਾਂਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਿਚ ਮਹਿਜ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਡਰਾਕਲ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਛਿੱਗ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚ ਢੁੱਬ ਜਾਵੇਗਾ । ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕੀ ਇਸ ਬਕੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਜੇਰਾ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਅੱਜ ਤਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਹ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਕੀ ਸਿਰਫ ਸੋਨਾ ਤੇ ਪੈਸਾ ਹੀ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਬੇਮਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਬਾਰੇ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਪੂਰਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਗੰਧ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰੀਮਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ

ਲਈ ਥਾਂ ਤੇ ਵਕਤ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਖਾਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤੇ ਭਗਵਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਦੋ ਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਡਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੇਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੋਂ ਆਉਣਗੇ। ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਦਵਾਰਾ 'ਹਾਏ ਵੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਫਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬੁਝ ਬੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੂੰ ਇਕ ਮਲਿਆਲੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੇ।"

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸਾ ਹੱ-ਸਿਆ। ਜੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਤਾਮਿਲ ਦੋਸਤ ਆਏ ਤਾਂ? ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਚੇਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਉਸ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਨੇ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਮੌਕੇ ਕਿਦਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੈਸਲੇ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ। ਉਸ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਤਾਮਿਲ ਦੋਸਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਵਾਲਾ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀਆ ਸਨ।

ਪਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦ-ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਸੱਤਿਆਗੁਹਿ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਰਪਨ ਤੋਂ ਰਾਜਮਹੱਲ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਮਹੱਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆ ਵਸਿਆ। ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਿੜੀਆਘਰ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ, ਉਸ ਸੜਕ ਤੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਪਾ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅਤੀਤ ਤੇ ਸ਼ਿਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਇਹ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਅੱਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਅੱਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਿਨ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਆਂਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿਚ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਆਤਮ-ਨਿਰੀਖਣ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਗਈ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਤ੍ਰੀਮਤ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਢਿੱਗ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ—ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ—ਪਤੀ ਵਿਚਾਰੇ

ਮੌਜ ਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਬੈਠੇ ਨੇ । ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਸਾਂਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ । ਜੀਵਨ-ਗੱਡੀ ਖਿਚ ਖਿਚ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਨੇ । ਇਹ ਰਸਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ । ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਪਤਨੀ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ । ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਆਏ ਵੀ । ਪਰ ਸ਼ਾਹਿਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕੰਨ ਤੇ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ ! ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਧਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਿਸ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ? ਉਨਤੀ ਲਈ । ਕੀ ਸਿਰਫ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ? ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ । ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਅਵੇਸ਼ ਦੇ ਖੁਰੇਪਨ ਦਾ ਅਜੇ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚੋਂ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਗਹਿਰਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ।

ਉਹ ਡਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਉਸ ਤਾਮਿਲ ਵਾਲੇ ਹੱਥੀਂ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ । ਸਭ ਕੁਝ ਉੱਜੜ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫਸਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ । ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਸੱਪ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਜਦ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਜਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤਾਮਿਲ ਵਾਲਾ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੀਹਾਂ ਤਿੜਕ ਕੇ ਮਹਿਲ ਡੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਫਾਈਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ । ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਕੌਲ ਬੈਠੀ ਹੈ । ਉਹ ਉਦਾਸ ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੈ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ । ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ । ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਾਗਜ ਤੇ ਹੁਕਮ ਲਿਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ—ਬਸ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਚੁੱਪ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ :

"ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ।"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਹੁੰ ?"

"ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਇਹ ਸਭਾਵਾਂ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ।"

ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਾਲਕਨ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੋਚ ਰਹੇ ਨੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਂ ਨੈਕਰੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।”

ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ :

“ਮਗਰੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੌਚਮਾ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਰਿਹਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨਤਾ ਨਾਲ ਖਿੜ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕਦਮ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਯਾਦ ਆਈ :

“ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਾਲਕ ਚਿੰਤਾ ‘ਚ ਫਾਸ਼ਾਂ ਰਿਹਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲੀ ?”

“ਓਹੋ !” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ?”

ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਹ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਅਮਲ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇਗਾ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਡਾਟਾਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਭੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਜਾਈਏ ।”

ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਕ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਦੋਂ ਹੀ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

“ਹਾਂ ।”

ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ “ਉਹ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੈ” ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ ।

15

ਅਕਸਰ, ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਲਕਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਕੋਈ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਅੰਤਾ ਦਾ ਉਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਲੱਖਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਹਾਰਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਅਨੰਦ ਭੋਗਦੇ ਨੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੰਗ ਇਕ ਖੇਡੁ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਲ੍ਹਸਾਂ ਤੇ ਸਮੇਲਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਲਬਲੀ ਮਚਾਈ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਸਾਂਵੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਥਤੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮਨੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤਾ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਜੇਲਾ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੱਥ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਤ ਦੀ ਸਾਂਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਡੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਵਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਘ ਦੇ ਤੰਨ ਚਾਰ ਨੇਤਾ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਕਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਕ ਹਾਰ ਗਈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁੜ੍ਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਲਕੀਰ ਸੀ।

ਇਹ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਿਲਿਆ। ਸਿਰ ਗੱਲ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨ ਗੋਚਰੀ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਨਸਰ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਇਦ ਤੁਰ ਕੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣਗੇ ਕਿ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਗਲਤ ਹੈ । ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ । ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਡਿਗਰੋ ਨੂੰ ਦੋ ਪੈਸੇ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਜਖਮ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ । ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪੈਸੇ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ, ਠੀਕ ਵਕਤ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕੀਮਤ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੰਨੀ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਦੇ ਸਕਿਆ । ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰੋਹੀ ਹੋ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਛੁਪ ਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਗੋਂ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ । ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ । ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“ਤੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨਤੀ ਮਿਲੇਗੀ । ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਹੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨੀ, ਮੱਦਦ ਕਰਨੀ ।”

ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ । ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਬੇਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ । ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ । ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਸੁਪਰਨਾਟੈਂਡੋਟ ਦਾ ਪਦ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਪਦ ਅੱਜ ਵੀ ਹੋਠਲੀ ਸ਼੍ਰੋਟੀ ਦੇ ਕਲਰਕ ਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ । ਇਸੇ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਹਠੀ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਨੇਤਾ ਸਨ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ ਮਿਲ ਗਏ । ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ । ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਿਆ । ਇਹ ਕੰਮ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਕੰਮ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਨੱਜਾਟਿਕਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਸਮੇਲਨ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਹਰ ਇਕ ਸ੍ਰੋਟੀ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਇੰਸਪੰਕਟਰ ਇਸਾਈ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਫੀਆਂ ਗੁਪ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਉਚੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕਰ ਸਕੇਗਾ? ਇਹ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਲ ਚਲਣ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਖਬਰ ਪਾਰਕ-ਵਿਯੁ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਰੁਪਿਆ ਵੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਵਾਲਿਆਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੱਖਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਲਰਕ ਵਾਂਗ ਲੰਗੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ “ਮਿਸਟਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ” ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਹਜੂਰ’ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੇਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਵੰਡ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ। ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ, ਸਰਕਾਰ ਜਿੱਤ ਗਈ।

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੌਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕੇਵਲ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਿਤ ਹੀ ਹੈ ਨਾ?

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ?”

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਕੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ?”

“ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ” ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਵਾ।

“ਜੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚਦਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ।”

ਇਕ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ:

ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਵਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਅਵਸਰ ਆਉਣ ਤੇ ਹੀ ਕਹੋਗੇ ਕੀ? ਖੇਰ ਚੰਗਾ ਰਿਹਾ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਸ ਕਰਕੇ, ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ?”

“ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਪਦ ਦੇਣਗੇ? ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਅਜੇ ਸੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਸਭ ਕੁਝ ਸਫਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਆਸਾਧਾਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤਕ ਉਲੜਣ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੌਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਧਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ “ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ” ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਹੰਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ? ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਵੇਗੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਨੌਜਾਟਕਰਾ ਵਾਂਗ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸੁਧਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਧਮਕਾਣ ਗਏ। ਅੰਦੋਲਨ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਜ਼ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਪੁੱਤਰ, ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਵਿਜੱਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨੇਕਰੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੂਆਰਾ ਬ੍ਰਨਮਾਨਯੋਗ ਪਦ ਤੇ ਬੰਠ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇਰਾਨ

ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਖਰੀਦ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸੀ ਉਹ।

ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਘਬਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਹੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਕਲਰਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

“ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ; ਇਹ ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ।”

ਇਹ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਵਕਤ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ :

“ਪੁੱਤ, ਕਿਉਂ ਇੰਨੇ ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਵਾਇਆ ?”

ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਡਾਂਟ ਤੇ ਤਰਲਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਕੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਮਾਂ ?”

ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਲੂਮ ਸਨ ਉਹ ਸਭ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਰਵਾਣਾ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟ ਕੇ ਹੱਥ-ਪੇਰ ਤੋੜਨ ਮਗਰੋਂ ਤਪਦਿਕ ਦੇ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਅਜਿਹਾ ਸਭ ਕੁਝ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਦੇਹ ਹੈ ਪੁੱਤਰਾ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਗਨਾਭ ਦੇ ਦਸ ਪੇਸੇ ਲੇਣਾ ਉਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੈ।”

ਗੱਲ ਇੰਨੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਛੱਡੋ ਇਹ ਗੱਲ, ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਪ੍ਰਜਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਸਿਖਾਓ, ਸਮਝੋ। ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

“ਚੱਲ ਹਟ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ?”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

“ਬਹੁ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਜਾਂ ਇਲਜਾਮ ਨਾ ਲਗਵਾਣਾ ਪੁੱਤਰ !”

ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤੇਰੇ ਨੌਕਰੀ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਹੈ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ।"

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ :

"ਫਿਰ ਇਹ ਸਭ ਤੁੰ ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਇਆ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ ਕੀ । ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰੀਤ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾ ਦਿਨ ਵੀ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਭਲੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੈ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ ।"

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਕੀਲ ਵਾਂਗ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਰ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਫਿਰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਨਾ ? ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਏਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮਝਾਣੀ ਸੀ ।

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪਰੋਹੀਆਂ ਦਾ ਫਿਰ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਵੇ ?"

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਰਾਜਪਰੋਹ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਸਖਤੀ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ?

"ਓ ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਕੀਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪੈਰ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਤੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ? ਇੰਦਾ ਦੇ ਸਖਤ ਕੰਮ ਵਿਚ ਛੁੱਪ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

ਉਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ :

"ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸੀਆਂ ?"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਉੱਥੇ ਤੋਟੈਕਰਾ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ ਨਾ ? ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਸੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ? ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਕੀ...?"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਕੀ ਹੈ ?"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ।"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ :

"ਰਾਤ ਨੂੰ ਉੱਥੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦਿਖਾਈ ਪੈਣਗੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੁ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਅੱਗੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਈ ਤੇ ਮਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਭੁਲਾ ਕਿਹਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੈਸਾ ਜੁਰਾ ਕੇ ਖਰੀਦੀ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ, ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ?"

"ਨੇਚੰਗਨੂਰ ਮਾਤਯੂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਭੁਲਾ ਕਿਹਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਫਾਂਸੀ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ?"

"ਉਹ ਗੋਪੀ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਵੀ ਹੈ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹੀ :

"ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਤ ਹਿੱਲ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਪੁੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜਨਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦੇਣਾ।"

ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਚੁੱਕੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ, ਕਿੰਨਿਆ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇਂ।"

"ਸੁੱਟਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ।"

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬੇਟੇ !

ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਨੀ ਬੁਰਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫਾਂਸੀ ਦੇਣਗੇ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ।"

ਪੁੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਵਕਤ ਲੋਕੀਂ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਊਂਦੇ ਸਨ।"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਲ ਕਹੀ :

"ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਰਸਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਝੰਡੇ ਚੁੱਕੀ ਲੰਘੇ। ਉਹ ਇਸ ਗੇਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਵਕਤ ਚਿੱਲਾਏ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਵਾਵਾਂਗੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ

ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਣ, ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਕਰਵਾਣ ਤੇ ਸਭਾਵ। ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਵਾਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰਾਂਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਕਾਵਟ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਡਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੰਠ ਗਿਆ।

ਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਖਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ :

“ਜਦ ਤੋਂ ਇਹ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਨੂੰ ਦੀਰਖਾ ਹੈ ਬੇਟੇ। ਹੁਣ ਜੇ ਘਰ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਤਾਂ ਜਮੀਨ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਣਗੇ ਇਹ ਲੋਕ। ਉਸ ਨਾਣੀ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜਮੀਨ ਜਥਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬੇਟੇ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਨਹੀਂ, ਉਂਜ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।”

ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਨ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਕੀ ਕੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੋਲੀ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਮੁੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਰਵਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਚੌਰੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਬਣਾਈ ਸੰਪਤੀ ਜਥਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ?

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਜਦ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਦਾਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ।

“ਕੀ ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਛੇਸਲੇ ਕੀਤੇ ਹੋ? ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਸਾਰੇ ਲੋਕ ‘ਕੰਮ ਵੇਓ’ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਆਏ ਨੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਣਗੇ ਕਿਥੇ ?”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਕੋਇਂਦਨ, ਪੱਪੁਨਾਵਨ ਅਤੇ ਅੰਸੇਫ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ, ਕੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੜ ਕੇ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਨੇ ? ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ, ਪੁੱਤਰ। ਤੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬੇਲੀ ਪਾਚੂ ਹੈ ਨਾ, ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮਾਣ ਹੈ। ਐਰਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸਿਰਫ ਕੋਚਨਾਣੀ ਹੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੇਡਦੀ ਤੇ ਹੱਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਰਾ, ਈਰਖਾ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੱਦੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੈ।

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਕੁਰਪ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।”

ਇਹ ਸਭ ਸੁਨਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

‘ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸੀਆਂ ?’

“ਗੋਪਾਲ ਕੁਰਪ ਅਤੇ ਅੰਤੋਣੀ ਮਾਪਿਲਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।” ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ। ਉਹ ਦੱਸੇਗੀ। ਕੋਚਨਾਣੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਪੜੋਸ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੋਲਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਵੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ, ਪੁੱਤਰਾ ?”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਨਾਣੀ ਕੁਟੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ, ਬਗੂਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆਂ ਬਹੁਤ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਕੁੜੀ ਹੈ।”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹੈ :

“ਬੇਟੇ ਇੰਜ ਦਾ ਕੋਈ ਕਠੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦਸਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਪੇਟ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਜਦ ਤੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਈ ? ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ-ਬੱਚੇ ਹੈਂ ਨਾ ?”

ਸਰਵਜਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਧਿਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀ ਦਿਖਾਣ ਲਈ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ

ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ; ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਕਿਉਂ ਹੈ ?

ਕਿੱਟ੍ ਮਾਮੇ ਨੇ ਇਕ ਸਚਾਈ ਦੱਸੀ :

"ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਗਲਪਨ ਸਵਾਰ ਸੀ । ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਲ੍ਹਸ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਠੰਢੇ ਪੈ ਗਏ ਨੇ । ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ । ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ । ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ।

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਵਕਤ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ । ਇਸ ਆਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਲੋਕੀਂ ਬਦਲ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਭਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਖਤਰਨਾਕ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਬੇਠਣ ।

ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

"ਤੁੰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲੀਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ।"

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ । ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਨੇ । ਜੇ ਤੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਬਚਨ ਤਾਂ ?"

"ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਤਾਂ" ਇਹ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ । ਮਨ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ।

"ਓ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।"

ਇੰਜ ਜਦੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹੋ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ? ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਦੀਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਗਯਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ।

ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਗੀ ? ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੈ । ਨਾ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਜਿਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ । ਫਿਰ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤ ਗਈ ਤਾਂ ? ਪਹਿਲਾਂ ਨੰਬਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ । ਦੀਵਾਨਜੀ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਹੁਣ ਤਕ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੇ ? ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ :

'ਕੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ?'

'ਸਭ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਅੱਗੇ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗੀ ਹੀ ?'

16

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਟੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਕਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੀ. ਆਈ.ਡੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਵਾਨਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ ।

ਦੀਵਾਨਜ਼ੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤੇਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਹੈ ?"

"ਨਹੀਂ ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿਰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸ ਗਏ ਡਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿਥਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਗ੍ਰੇਡ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਬਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ।

ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਡਰ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਉਹ ਵਹਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਇਸ ਪਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੇ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਜਿੱਤਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । 'ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਕਰਾਓ' 'ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕਰੋ'-ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਣ ਗਈ ; ਤਦ ਉਸ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਨ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਜੀਵ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਅ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ । ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਆਦਿ

ਜਬੇਬਦੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਅਜੇਹਾ, ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਰ ਥਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸਫਲਤਾ ਪੁਰਵਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੋ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਉੱਠੇ। ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਬਿਊਟੀਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਭਗਤੀਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਗੇਰ ਹੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਆਈ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਨਿਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ।

“ਉਸ ਨੂੰ ਪਦ-ਉੱਨਤੀ ਦਿਲਵਾਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੇਖਿਆ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਸਦਾ ਇਹੋ ਹਠ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦਿਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਭੋਗ !”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ। ਅੱਧਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ 'ਚ ਹੀ ਕਹਿ ਗਈ :

“ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਨ ਨਾਲ ਕਈ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਨਿਤ ਨੇ ਗੁਣਾਂ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪਤਨੀ ਤੇ ਲਾਇਆ :

“ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

“ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਅਪਾਰਾਧੀ ਹਾਂ? ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਨੇ। ਨੇਯਾਟਿਕਰਾ ਦੇ ਗੋਲੀ-ਕਾਂਡ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਛੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸੀ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਤਰਾਈ ਭਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਬਸ ਕੰਪਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਮਾਗ ਲਾਇਆ ਸੀ ।

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

“ਖੁਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਗਲਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।”

ਭਗਵਤੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ 'ਚ ਪੇ ਗਿਆ । ਦੀਵਾਨਜੀ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇੱਕਮਿਕ ਸੀ । ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਇਹ ਆਗਿਆ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ? ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ । ਆਖਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ? ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਭਗਤੀਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਸਾਇਦ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ।

ਉਸ ਬੈਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਂਗਰਸ ਹੜਤਾਲ ਲਈ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅੱਜ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਨਗੇ । ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਗਾਮੀ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਗੇ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਠਾਲੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਸੁਪਰਨਾਟੈਂਡੋਰ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਸਾਰੇ ਕੁਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸਾਹਿਵੇਂ ਉਹ ਬੈਠਿਆ ਨਹੀਂ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ 'ਜੀ ਹਜੂਰ' ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ । ਧੋਤੀ ਆਦਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦਾ । ਬਸ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ । ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਤੋਂ ਅਗਹਾਂ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ।

ਫਰ ਵੀ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤਿਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ।

ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਵੀ ਬੋਫਿਕਰੀ ਦੀ ਮੱਲ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦੇਓ । ਜਗਾ ਜਿੰਨੀ ਅੱਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਕਿਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੌਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਖਾਣਾ ਬਨਾਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾ ਦੇ ਦੇਵੇ । ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ । ਪਰ--ਇਸ ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਬਰਾਹਟ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਬੀ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੈ ।

ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਮੌਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਗੂਰ ਜਾਣੇ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਨੇ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੱਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਬਨਣ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਚੰਗਾ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗੀ । ਪਰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਸਕਿਆ । ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਜਬਰੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਬਾਹੁਤ ਕੱਢਵਾਏ । ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਾਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੀ । ਉਹ ਗੋਲੀ-ਚਾਰਜ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ।

ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚੰਗਾ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ । ਇੰਜ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਦੋਸ਼ੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਖੇਡ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਗਦਾ । ਅੱਜ ਪੁਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰੀ ਹੈ ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਦਿਸ੍ਤ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ । ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਅੰਬ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਫਟੇ ਕੁੜੇ, ਉਲੜੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ । ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੀ ਲੂੰਗੀ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਫਟੀ ਹੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਇਕ ਛੱਤਰੀ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤ੍ਰਿਢੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ । ਇਕ ਕਾਗਜਾਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਛੱਤਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚੀਖ ਨਿਕਲ ਗਈ ।

ਭੀੜ ਜਮਾਂ ਹੋ ਗਈ । ਇਹ ਖੁਦਕਸੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਸਾ । ਉਹ ਬੰਡਲ ਪੁਲਸ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਇਕ ਜਮੀਨ ਬਾਰੇ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰੁਪੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਖਰਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸ ਖਰਚ ਵਿਚ ਸੁਪਰਨਟੋਂ-ਡੋਟ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪੈ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਫਾਈਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗੀ। ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਰ ਮੁਕੰਦਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਿਤਾ ਦਵਾਰਾ ਬੇਟੇ ਲਈ ਬਚਾਈ ਹੋਈ ਕਮਾਈ ਹੈ ਇਹ।

ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਆਦਮੀ ਪਾਰਕਵਿਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਗਤੀਵਿਲਾਸ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਭਜਾਇਆ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਕੋਲ ਸਾਧਾਰਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਕ ਗਾਰਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਹ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਜੀਭ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ, ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੁੜਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਹ! ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲ ਸਕੇਗਾ।

ਤੰਪਾਨੂਰ ਲਾਉਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੇ ਭਰਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੁਪੈ ਮਿਲੇ ਸਨ! ਜਿਹੜੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇਣੇ ਪਥੇ। ਹੱਥ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਦੇਖੋ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਕਿਉਂ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ? ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਉਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਰੁਪੈ ਵਿਅਰਥ ਵਿਚ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਦਰਦਨਾਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਭਣੋਈਏ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਅਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਥਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖੀ ਫੱਪੀ ਕਿ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਲਟਕ ਕੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇੰਜ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਮੁਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਾੜੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਕਤ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾੜੀ ਖਬਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮੌਕਾ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ? ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਵਾਰਾ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਦਾਤ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਡ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਰਆਧਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਾਹਬ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਜੇਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ ਉਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਕਿਹੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ?

ਇੰਜ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਅਧਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵੇਰੀ ਬਣ ਗਏ ਨੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਣਗੇ। ਗੋਲੀ ਚਾਰਜ ਵਿਚ ਮਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਪਤਨੀਆਂ ਸਭ ਮਿਲਕੇ, ਜੋ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਦੀ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਇਕ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪ੍ਰੇਤ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗਾ। ਅਜੇਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਢਰ ਗਿਆ।

ਪਰ ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਉਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ? ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰਦਾ।

“ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਰਾਪ ਨਾ ਪੁਆਵੀ” ਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਗਾਰਡ ਪੂਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਥਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਖਬਰ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਢਰ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਆਇਗੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਛਾਸਤਮੰਗਲ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੁਫੇਰੇ

ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨਾਲ ਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਹ ਮਕਾਨ। ਪਰ ਘਰ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਨਾ ਗਿਆ। ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਇਕ ਅਮਿਟ ਚਿੱਤਰ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਤੇ ਚਿਪਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜੋਤਿਸੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਸਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਬਦਲੀ, ਮਾਨ ਹਾਨੀ ਆਦਿ ਕਈ ਬੁਰੇ ਫਲ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸੇ। ਪਰ ਪੈਸਾ ਆਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਨੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਉਪਾਂਖ ਹੋਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਦੱਸੇ।

ਸਿਰਫ ਦਫਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਕੋਚੀਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਛਪਾ ਕੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰੂਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਢੰਡਣਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੋਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਨਿਕਲੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ, ਚੌਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਲਾਜਮੀ ਹੈ। ਚੌਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਹੀ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੀਵਾਨਜੀ ਅਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੁਆਰਾ 'ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੁਰਵਕ' ਚੰਗਾ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਕਾ ਭੇਲਿਆਕਤ ਹੈ। ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਥੰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਲਜਾਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚਮਕ ਪਈ ਸੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਂਢ ਦੇਣ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਜੇਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਿਕਲ ਆਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇਗਤਾ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਛਲਾਂਗ ਲਾ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਬਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਚਿੜ੍ਹਾਨ ਲਈ ਹੱਸਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੱਸਦੇ ਵਕਤ ਉਹ ਦੰਦ ਵੀ ਕਰੀਚਦੇ ਨੇ। ਈਰਖਾ ਸਿਰਫ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਦੰਦ ਕਰੀਚਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ

ਇਕ ਅਵਸਰ ਹੱਥ 'ਚ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਰਭ ਵਾਂਗ ਤਾਕ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ।

ਹੋਇਆ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਡਾਂਟਿਆ ਕਿ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਹੁਕਮ ਸੀ। "ਵਾਹ, ਮੋਚੀ ਦਾ ਮੋਚੀ ਹੀ ਰਿਹਾ" ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਖਾਣ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹਿਤ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਨਾ ਅਹੁਦਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਜੁਆਬ ਹੈ? ਪਰ ਉਹ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਭਟਕਾ ਦੇ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੌਲ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਕ ਹਿਤੇਸੀ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ।

"ਦੀਵਾਨਜੀ ਬਹੁਤ ਨਰਾਜ਼ ਨੇ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕਦਮ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁਆਬ ਦੇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਉਸ ਸਭ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਵਕਤ ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲੀ ਚੁਹੇ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਰਦਨ ਪਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ :

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮੱਦਦ ਕਰੋ।"

ਆਹ! ਇਹ ਸਭ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਆਂ ਗਏ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦੀਵਾਨਜੀ ਖੁਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ।

ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ । ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਕਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ । ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਹੈ । ਇਕ ਗਰੀਬ ਬੋੜੀ ਬੋੜੀ ਉੱਨਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ।”

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਛਿ-ਛਿ-ਛਿ, ਮੈਂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ।”

ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਆਖਰ ਕੀ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਬਨਾਵਟ ਅਤੇ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ।

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :

“ਰਾਜ ਦੇ ਸਨਮਾਨੇ ਉਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ।”

ਇਹ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ । ਫਿਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੁਸੀਂ ਵਿਅਹਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਨ ?”

ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਰਬਰਾ ਦਿੱਤਾ । ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ ? ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਕੌਫ਼ੀ ਹੀ ਪੀ ਸਕਾਂਗਾ ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ ।

ਉਸੇ ਪਲ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ।

ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੋਣ ਦਿਓ । ਇਸ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੇ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਣ ਦਿਓ । ਸੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਰਹੇਗਾ । ਅਪਣੀ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕੇਗਾ ।

ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਗੰਦਾ ਜਿਹਾ ਲਿਫਾਫਾ ਢਾਕ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਉਲਟ ਪਲਟ ਕੇ ਦੇਖੀ। ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਫਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਕ ਗੰਦੇ ਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਤਰ ਸਿਆਹੀ ਡਿੱਗਣ ਤੇ ਕੱਟ-ਵੱਡ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਬੁੱਚੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਨਾ ਪੂਰਾ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਲਿਖਤ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਇਹ ਸੀ :

“ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਏਰਣਾਕੁਲਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਇਸ ਵਕਤ ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪਈ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਪੁਲਸ ਫੜ ਲਵੇਗੀ। ਮਾਰੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਹਨਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਨਾ ਫੜਵਾਣਾ ਤੇ ਮੁਤਵਾਣਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਸੂ ਨਾ ਹੋ।”

ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਚਿਤਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਕੀਬ ਆਈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਨੇ। ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹੋਣਗੇ ਉਹ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਕਿਥੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਮਾਵੇਲਿਕਰਾ ਤੋਂ। ਇਕਦਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ! “ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਅਜਿਹਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਨਾਅਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਚੇਗਨੂੰ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰੂ ਅਤੇ ਮਾਵੇਲਿਕਰਾ ਵਾਲੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਹੈ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ।

ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਰਣਾਕੁਲਮ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਪਰਹੋਂ ਅਤੇ ਦਮੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣਨ ਵਾਲੀ ਰੋਗਣ, ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਉਹ, ਸਭ ਦੀ ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਂਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਉਸ ਪ੍ਰਾਰੰਥ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਰੋਗਣ ਦੇ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੁਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੀ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੁਆਰਾ ਬਿਠਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਕੌਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰਹਿਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜੇਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਖਾਂਸੀ ਨਾ ਸਹਿਨ ਕਰਦੇ ਵਕਤ, ਬੱਚੇ ਭੁਖ ਨਾਲ ਰੋਂਦੇ ਵਕਤ, ਭੈਣ ਪੀਲੀ ਪੈ ਕੇ ਬੇਹੋਸ ਹੁੰਦੇ ਵਕਤ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਵਾਸੂ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੁਰ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲ-ਦੁਆਰਾਂ ! ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਸਰਾਪ ! ਅੱਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਦੋਂ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਕਰਕੇ, ਮੁੱਠੀ ਤਾਣ ਕੇ, ਗਲਾ ਫਾੜ ਕੇ ਉਹ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਦੇਓ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਦਿੜ੍ਹ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਮਾਤਯੂ ਚੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ :

“ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਬਣਾਈ ਸੰਪਤੀ ਜਬਤ ਕਰੋ !”

ਪਰ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬੇ-ਘਰੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਰਨ ਲਈ।

ਇੰਜ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਖਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਵਾਸੂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਚੁੱਕੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਛੈਸਲਾ ਲੈਣ ਮਾਰੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਚਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਆਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਡਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬਾਪ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸੇਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਗੇ...ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫਾਸੀ ਲਗਵਾਣ ਵਾਲਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।

ਆਸਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—

"ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਾ ਲਵੇਗਾ ? ਤੂੰ ਕੋਣ ਏਂ ? ਜਿਹੜਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ ?"

ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਸੀ । ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ—“ਤੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਨਾ ? ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਨਾ ? ਤੂੰ ਬੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਏਂ ਨਾ ? ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਨਾ ਹੋ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫੌਨ ਚੁੱਕਿਆ । ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੋਥ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ । ਕੱਲ—ਪਰਸੋਂ, ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਆਉਣਗੇ । ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ? ਇਕ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ, ਫਿਰ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਪ ਕੇ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਗੇ ।

ਉਸ ਨੇ ਫੌਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ । ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਉਹ । ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ । ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਡਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਓਹ ! ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ । ਮੌਤ ਕਿਨਾਰੇ ਪਈ ਪਤਨੀ ਕੋਲੋਂ ਪਤੀ ਖੋਲੈ ਜਾਣਾ, ਅਨਾਥ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ, ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਪੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦੇਵੇਗੀ !

"ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?" ਇਹ ਸੋਚੇ ਬਗੈਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ :

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਵੀ ਵਾਸੂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਸੀ :

"ਮਾਂ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ । ਭੈਣ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੈ । ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬਾਪੂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।"

ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਸਥਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਬਚੇਗਾ ਨਹੀਂ । ਇੰਜ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਘਸੀਟਣ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹੋ ਸੋਚਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ।

ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਆ ਗਈ ।

ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕੋਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਨੂੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹ ਅਮੀਰ ਵੀ ਸੀ । ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ

ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰੋਮਿਕਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੇ ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਬਨ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਉਹ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।

ਤਕੰਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਵਜੋਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦ-ਉੱਨਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

ਪੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਰ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਧੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਉਹ ਰੋਖਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਪਿਆ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਪਾਖ ਖੋਜ ਲਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤਮਨਾ ਹੈ। ਧੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੋਏ “ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਤੇਰੇ ਸਪੂਰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ” ਇੰਜ ਕਹੇ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਵੇਗਾ? ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਅਫਸਰ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਬੁਰੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਾਂ ਮੰਨੇਗੀ? ਜਾਣੂ-ਟੂਣੇ ਵਸ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਕੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਰੇਗਾ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲੋਵੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਵੇਗੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਘੁਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਨਾ ਖਿੱਚਣ, ਤਾਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।" ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ।

"ਮੌਤ ਕਿਨਾਰੇ ਬੇਠੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਏਂ, ਬੇਟੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਓ।"

ਤਕੰਮਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅੰਖਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੇ ਪਾਗਲਪਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ? ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਕੀ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ? ਇੰਜ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਹੀ ਸਮਝ ਲੋ। ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੈ।"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਸਤੰਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਾ ਸੁਣੀ ਗਈ ਗੱਲ ਜਿਹਾ ਭਾਵ ਸੀ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਦੱਸਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?

"ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ।"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਇਥੋਂ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ?

"ਹਾਂ" ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਇਸ ਤੇ ਪੁਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਥੋਂ?"

"ਪਿੰਡੋਂ।"

"ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ? ਤੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ?"

"ਓਹ, ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ।"

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਰਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕਿਸਮਤ ਹੈ, ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਸਫਲ ਹਦੀ ਹੈ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

"ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਾਹ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕੀ ? ਬੈਰ, ਜਾਣ ਦੇ ।"

ਫਿਰ ਵੀ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਗਿਆ ?"

"ਹਾਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਭਬਨ ਇਲਕੁਲ ਝੂਠ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਭਗੀਰਥੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਇੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਨਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਦਿਹਰੇ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਕ ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹੋ ਰਹੀਂ ਦੇਂਨੇ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ ?

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਅਦਭੂਤ ਸੀ । ਹੁਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ, ਇਕ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਵਜੋਂ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਵਾਕਿਫਕਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਵੀ ਸੱਭ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਸੇ, ਗਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੋਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਹ ਮਸਕਾਨ ! ਕੋਲ-ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ, ਬਿਨ-ਮਕਸਦ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ । ਇਸ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਗੁਜਾਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗ ਪਿਆ । ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਵਕਤ ਕਦੇ ਫਿਰ ਨਾ ਆਉਣ ਲਈ ਬੀਤ ਗਿਆ । ਕਦੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀ । ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੁਣ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਮੇਰੀਆਂ ਜੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੇ, ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ । ਕੀ ਉਹ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ ।

ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰੇ ? ਕੀ ਕਰੇ ? ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਛੂਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕਾਵੇਸ਼ ਸੀ ।

ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਮੀ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣੀ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ?"

ਸੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਆਵਾਂਗਾ ।"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ਤਕੰਮਾ ! ਸਵੇਰੇ ਆਵਾਂਗਾ ।"

ਤਕੰਮਾ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ 'ਹੁੰ' ਕਿਹਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਜਾ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭੋਗਣ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਜੋ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰੈਮਿਕਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਹਨ। "ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਨਾ ਦੇਣਾ" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨੀ ਉਸ ਨੇ ਚਾਹੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪਕੜ ਕੇ ਮਿੰਨਤ ਕਰੇਗਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹਤ ਬਿਮਾਰ ਪੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਵਕਤ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਸਭ ਉੱਥੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਤਕਲੀਫ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਮੰਗਣ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ ਇਹ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਭੋਲਾ ਭਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਮੌਤ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਠੰਡ ਸਹਿਨ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਰੀਰਬੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਦੇਣ ਲਈ, ਨਾਲ ਲੇਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੇਟੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਪਾਸ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵੇਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਦਾ ਦਾਮਾਦ ਨਹੀਂ।

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਜਨਮ ਜਾਣ ਦੇ ਬੇਟੀ, ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ।" ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਮਹਾਰੇਂ ਉਹ ਬਰਤਨ ਉਸ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੜੇਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਤੇ ਧਰੋਹ-ਕੀਤੇ। ਮਰਦੇ ਵਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਬਾਰੇ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਆਖਰੀ ਪਲ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੂਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ

ਪੁਰੀ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣਾ ਕਰੱਤਵ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਦੇਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ । ਸਿਰਫ਼ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਗਏ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ?” ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਜੁਆਬ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣ ਕੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸਮਝੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ । ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ।” ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ।”

“ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਤਕੰਮਾ ਉੱਥੇ ਚੱਲੇ ਗਈ ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਧੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਹੈ ਬੇਠੀ ?” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਦ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਰੁਸ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆ ਗਈ ?” ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਸ ਨਾ ਛੱਡੀ । ਉਸ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ । ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਰਵੱਦੀਏ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਿਆ । ਇਸ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਟਕੁਲਗਰੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਤਕੰਮਾ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਸੀ । ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ, ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ । ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਸਦੀ ਆਵੇਸ਼ ਭਰੀ ਦ੍ਰਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ । ਕੋਈ ਅਜਨਥੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੋ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਕੌਂਡੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ । ਉਸ ਦਿਨ ਦੇਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰੋਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਠੰਢਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੌਂਡੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਈ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਕੌਂਡੀ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜਾਏਂਗੀ ਤਾਂ ਪਿਆਂਗਾ ।” ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਦੇ ਹੋਂਠ ਖਸ਼ਕ ਸਨ ।

ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵਿਸਾਦ ਅਤੇ ਦੀਨਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਕੌਣੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੁੰਹ ਖੋਲ੍ਹਾ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਗਿਲਾਸ ਉਸ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਤਰ ਘੁੱਟ ਕੌਣੀ ਦਾ ਪੀਤਾ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਗਿਲਾਸ ਹੋਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜੀ ਤਾਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਰੇ ਤੇ ਗੁਸਾ ਹੈ? ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ?"

ਚੁਫੋਰੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜੀ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤਕੰਮਾ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਫੁੜਾ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਰਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਸਿਰਫ ਤੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ।"

ਤਕਮਾ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਹੱਸਣਾ ਤੇ ਖੇਡਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ। ਸਭ ਇਕ ਨਾਟਕ ਸੀ। ਚੁੰਮਣ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਕੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਨੂੰ ਸੱਚ ਸੱਚ ਦੱਸੋ ਉਦੋਂ ਇੱਥੇ ਦਿਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਸੋਚਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਇਸ ਬਦਮਾਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਨਾ ਜਾਣ ਕੇ ਢੁੱਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਨਾ?"

"ਨਹੀਂ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਨ੍ਹੁ ਉੱਜ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ।”

ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ।” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਮੈਂ ਹੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਵਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਸਾਇਦ ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਵਾਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ । ਉਸ ਬਦਮਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ । ਪਰ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਦ ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਵੀ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸੀ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਲਜਾਮ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ, ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ । ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਛੂਪਾਣ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਤੁਸੀਂ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਚੁੰਮਿਆ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ । ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ.....”

ਗੱਲ ਰੁਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਹੋਇਆ ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਤਦ ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਨਾ ?”

ਉਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ।

“ਉਹ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਮੂਰਖ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ।”

ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ । ਤੁਹਾਡੇ ਕੌਲ ਪਤਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਹੈ ।”

ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ—ਸਭ ਕਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਇਕ ਮਜ਼ਲੂਮ ਤ੍ਰੀਮਤ ਕੌਲ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਠੀਕ ਵੀ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਗਲਤੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਗਲਤ ਸੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਹੈ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ—ਪਰ ਤੂੰ ?”

“ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਾਪਸ ਮਿਲੇਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

“ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਹੈ, ਨਾ? ”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ਉਹ ਤੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਗਿਆ।”
ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹੋ? ”

ਇਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ ਗਈ। ਹੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਹ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਬੇਵੱਸ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਉਣ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਦਾ ਵੀ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਉਹ ਗਰਮੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਅਤੇ ਕਸਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ?’

ਅਚਾਨਕ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ, “ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਓ।”

ਉਸ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ ਅੱਜ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ।”

ਉਹ ਜਰਾ ਜਿੰਨਾ ਮੁਸਕਰਾਈ, ਬਸ।

“ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹੇ ਆਵਾਗਾਂ।”

“ਠੀਕ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ। ਤਕੰਮਾ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਜੋ ਕਰਜ਼ ਹੈ ਉਹ ਚੁਕਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ

ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਆਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਆਖਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਕੀ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਤਕੰਮਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦ ਦੇਵੇ । ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਉਨਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਕੰਮਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਘਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਢੀ ਜਮੀਨ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਜੋ ਪਾਇਆ । ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ ਗਈ ।

ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸੁਥਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੰਗ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ । ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕੇ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਏ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਜਿੰਮੇਦਾਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰਾਂਗਾ ।”

ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਸਾਰੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣਾ ਸੀ । ਐਨ, ਐਸ, ਐਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਐਸ, ਐਨ, ਡੀ, ਪੀ, ਨੂੰ ਉਹ ਵਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਭੂ-ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ । ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਗਈ । ਉਸ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੀਵਾਨਜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ।

ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਜਾਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਸਾਂਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀ ਚੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਚ ਵਿਚ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਵੇਰ ਵੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਰੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੂਬ ਰੂਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ । ਕੇਵਲ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਦਿਖਾਣਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਰੂਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਮਕਾਨ ਉੱਚਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਬਣ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਕਾਨ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਮਕਾਨ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਖਰਚ ਹੋਵੇ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਛਿੜੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ।

“ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਥੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ?”

ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁਮਨਾਮ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਰੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟ-ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁੱਬੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਖਬਰ ਫੇਲੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਜਥੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਰਾਜ-ਧਰੋਹੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ “ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰੋ” ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਗੁੰਜ ਉਠਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰਿਆ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੌਸਲਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਵਾਲਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੀਖਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ । ਉਹ ਉਸ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ । ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਬਦਲ ਗਿਆ ।

ਦੋ ਤਿੰਨ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਵੀ । ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਿਰਭੇਤਾ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਹੀ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ।

ਪਤ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਡਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾਣ ਲਈ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ । ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਮੁਕੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਉਂ ਫਾਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ? ਇਕ ਅਨਾਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ? ਮੁਕੰਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਖੂਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਧਮਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ । ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇਗਾ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾ ਵਿਸਵਾਸ ਹੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ । ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ ਏ, ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਉਹ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਲਈ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਛੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ਹੀ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਘਰ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਵਕਤ, ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਛੂਪ-ਛੂਪ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ! ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿਵੇਂ। ਧਮਕੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਪਲ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਇਕ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚੀ। ਜਿੰਨੇ ਵਕਤ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਮੁੰਕੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਸਜਾ ਮਿਲਣ ਯੋਗ ਮੁਕੱਦਮਾ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪੁਲਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਇਸ ਤਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਤੀ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਕਿਹੜਾ ਵਸਤਾ ਹੈ ?

ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਰੁਕੇਵੇਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਵਕਤ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਘਰ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਰਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਪਿੱਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣੇ ਸਨ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪੁੱਤਰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛੁਡਾ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ?” “ਕਿਉਂ ਮਾਂ ?”

ਮਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੇ। ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਬੋਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ :

“ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਏ ?”

ਬੜੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕਿਸੇ ਹਾਵਡਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ “ਨਹੀਂ”। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ?”

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਮੰਡਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਸਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਇਕ ਗਲਤੀ ਹੋਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਹੈ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਬੱਦ੍ਦਾ ਜਿਹਾ ਇਜਕਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਓਹ ਹੋ, ਤੂੰ ਬਣਵਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਹੈ ? ਕੀ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ?”

ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੀ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਸਭ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ?"

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ?"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੇ ਲਈ ਦਸ ਪੈਸੇ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਪੰਗਨਾਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਸਹਿਨ ਕੀਤੇ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੁਣੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਕਦੇ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਪੈਸਾ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਲਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ?"

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ :

"ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੀਏ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਨਾ ਕਰੀਂ।"

ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਮਾਂ ਅਤੇ ਬਾਪ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ? ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ?

ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?"

ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੈਨੂੰ" ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੇ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ? ਸਿਰਫ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਸੁਣਦੇ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਕਲੇਜਾ ਫੜਦਾ ਹੈ।"

ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

"ਪੁੱਤਰ, ਸੱਚਾਈ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਬਗੈਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ।"

ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਇਕ ਕੁੜੀ ਲਈ ਤ੍ਰਿਵੇਦਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਏਂ ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਪਦ-ਉੱਨਤੀ ਦਿਲਵਾਈ ਹੈ ਨਾ ? ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਨ ਲੱਗਿਆ :

"ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੈਰਜਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਨਾ ਖਪਾਓ !"

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਕਪਟ ਕੇ ਉੱਠੋਂਥਾਅ, “ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਕ੍ਰੋਧ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ, ਸੁਣਦਾ ਏਂ।”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, “ਜੇ ਇੰਜ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ? ਓ ਦੁਸ਼ਟ, ਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੱਸ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਸੋਧ ਬੁੱਧ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਕਹਿਣਾ, ਉਹ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਗਲਤੀ ਦਾ ਬੇਂਦ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਜਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਪਰਾਧ-ਬੋਧ ਜਾਗ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੇਕਾਬੂ ਵੀ ਖੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅਪਰਾਧ-ਬੋਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਬਨਣ ਦਿੱਤਾ, ਹੁਣ ਅਜੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਨਣ ਦੇਂਦੇ ।”

ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਪਿਉਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਿਆ। ਇੰਜ ਉੱਚਾ ਬੋਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸਤੰਭ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਜਾਗਿਆ, “ਬਸ-ਬਸ। ਤੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਏ ?”

ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ :

“ਠੀਕ ਹੈ ਬੇਟੇ, ਤੇਰੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ।”

ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਹੈ। ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤੇਰੀ ਜੀਭ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੀ ?”

ਉਸ ਪੇਂਡੂ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਪਿੱਟਦੀ ਹੋਏ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਓ ਮੇਰੀ ਧਰਮ ਮਾਂ ! ਇਹ ਕੁਝ ਸੁਨਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ !”

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗਿਆ।

“ਓ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ! ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਝੂਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਸੌਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਮਾਂ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਂਟਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਜਿਉਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਕਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਰੁਧਿਆ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ,

ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇ ।" ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਗਵਾਂਦੀ ਦੌੜੇ ਆਉਣਗੇ । ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗੀ । ਕੱਲ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ, "ਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ" ਅਜਿਹੀ ਸੁਰਖੀ ਵੀ ਛੱਪ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੀ ਮੇਰਾ ਵਤੀਰਾ ਕੁਝ ਕਠੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ! ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਚੇਟ ਕੀਤੀ ? ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਰੋੜਾ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਬੁਰਾ ਮਨਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਵਰਤ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ? ਵਿਆਹ ਸੀ ? ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨਜਾਣੇ ਵਹਿ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਇਹ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਬਣ ਗਈ ਹੁੰਦੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ । ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਵਿਆਹ ਨੇ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ । ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਵਿਹਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ? ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਨਾ ? ਅੱਜ ਉਹ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ । ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਾਇਦ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ।

ਉਹ ਖੁਦ ਇਸ ਵੇਗ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਿਆ । ਸਾਇਦ ਬਾਹਰ ਮਾਂ ਦਾ ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਲਉ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਵਿਵਹਾਂ ਲਈ ਵਿਘਨ ਬਣ ਗਏ । ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਨਤਾ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਕੋਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿਰਦਾ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ । ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਉਹ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਸੀ ਹੋਈ ਤ੍ਰੀਮਤ ਹੈ ਉਹ । ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ।

ਹਰ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਕਲਾਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ । ਉਸ

ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਵਰਤ ਬੀਤਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਕੇ ਬੈਠ ਸਕਾਂਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਗਿਲਾਸ ਫੜ ਕੇ ਕੌਫੀ ਪਿਲਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਦਾ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਗੈਰਵ ਤੇ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਅਗਾਹਾਂ ਵਧ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਹਾਸਿਆਂ-ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਅੱਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਦ ਪੁਲਿਸ਼ੁਟ ਦੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭਾਗਾ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਨਾਲ ਜੀ ਕਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਕਾਲਖ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਲੱਗੀ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿਜੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜੂੜੇ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗੜਵੀ ਵੀ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਮੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕੁਝ ਗੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਲੰਬੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਦੋਵੇਂ ਕਲਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਚੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹਾਏ! ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ?"

ਉਸ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹੁੰ, ਕੀ ਹੈ?"

ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ? ਮਾ ਬਾਪ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ?"

"ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਆਓਈ ਏ?"

ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

"ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ।"

ਝੂਲੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਬੱਚੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ?"

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਛਿਰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ, ਮਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ 'ਨਹੀਂ' ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਉਸ

ਵਕਤ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ 'ਨਹੀਂ' । ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਅੇਰਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੁਹਾਡੀ ਉੱਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ । ਤਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ—ਜੋ ਹੋ ਗਿਆ, ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਦਮਾਸ਼ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਨਹੀਂ' ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ । ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਲੇਟਿਆ ਰਿਹਾ । ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਹ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮਾਂ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ, ਜੇ ਗਵਾਂਦਣਾ ਪੁੱਛਣ ਤਾਂ 'ਨਹੀਂ' ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਜਾਂ ਕੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰੋ । ਮੈਂ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ । ਸਬਜ਼ੀ ਜਲ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ।"

ਉਹ ਚਲੇ ਗਈ । ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ । ਅਚਾਨਕ ਬੱਚੀ ਜਾਗ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਲਾਇਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆਂ, "ਸੌਂ ਮਈ ?"

"ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੈ ।"

ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਅੰਗੀਠੀ ਤੇ ਪਾਪੜ ਤਲਣ ਲਈ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਤੇਲ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ।

ਉਸ ਰਾਤ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਜਰੂਰ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਇਥੋਂ ਜਾਣਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਵਕਤ ਹੀ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦੇਣਗੇ । ਉਹ ਸਰਾਪ ਲਏ ਬਗੇਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਗਿਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਜਾਣਾ । ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ । ਇਹ ਸਿਰਫ ਤੁਹਾਡਾ ਵਹਿਮ ਹੈ । ਕੀ ਸਾਡਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕਲਿਆਨ ਹੋਵੇ ? ਇਹੋ ਸਮਝਣਾ ਕੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਸਰਾਪ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਕੀ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੰਨੀ ਤਸੱਲੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਨਿਰਛਲ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਛਾ ਗੁਸੇ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮੈਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਾਂ ?

ਨਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣਾ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਿਕਾ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਤਾਂ
ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ?”

ਨਿਰਛਲ ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਭ
ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ।”

“ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।”

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਬੱਸ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ
ਮਾਂ ਬਾਪ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਲੈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ
ਜਾਂਦੇ ?”

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਅਜੇ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।”

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ।”

ਇਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ
ਸੈਕਟਰੀ !

ਤੂਲੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ
ਸਫ਼ਾਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ । ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਬੁਆਉਂਦੀ ਹੈ ।”

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ । ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਸੀਨਾ
ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ । ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਨਾ ? ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕਿਵੇਂ
ਬੈਠ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ?”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ ।”

ਉਸ ਨਿਰਛਲ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੁੰ
ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਏਂ ।”

ਅਭਿਮਾਨ ਭਰੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਕਿੱਤੂ ਮਾਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ
ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ।”

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ—“ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ
ਲਿਆਏ ਹਨ । ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੀ ਹੈ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੀ ਬਹੁਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ
ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਮਾਂ ਬਾਪ
ਕੌਲ ਜਾ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਸ਼
ਪੂਰਨ ਸੀ । ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਚੇਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਦੀਵਾਨਜੀ
ਉਸ ਵੱਲ ਲਾਠੀ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਗੈਰ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਉਹ
ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਗਿਆ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਫੁੱਟ ਕੇ
ਰੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਚੋਣਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ । ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਲਈ
ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਰਦਰਦੀ ਹੀ ਸੀ । ਕਈਆਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ

ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਣਾ ਵਿਚ ਪੰਡੀ ਪੜੀਸਤ ਵੇਟ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਹਲੀ ਵੇਟ ਫ਼ਪਾ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੁਣ ਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਚੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੰਪਾਨੂਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੇਖਰ ਨਿਵਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ।

19

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਸਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਐਲਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਸਨ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆਉਣੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਕ ਲਾਇਕ ਕੁਮਚਾਰੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਸਾਸਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯਮ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਦਾ ਸੀ। ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਿਯਮ ਬਨਾਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਮਿਤੀ ਬਣਾਈ। ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਤੀਸਰਾ ਸੀ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸੂਰੂ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਐਲਾਨ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਪਾਨੀ ਉਦਯੋਗ-ਸੰਘ ਸਜੀਵ ਹੋ ਉੱਠੇ। ਉਪਰਲੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਲਈ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਦਯੋਗ-ਵਿਵਾਗ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਬਨਣ ਦਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਪਦ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਰੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨੋਕਰੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ” ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੋਕਰੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨੋਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਗੋਚਰਾ ਨਹੀਂ। “ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਵਾਲੀ” ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਾਰੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਨਹੀਂ, ਦਸ ਵੇਰ ਇਹੋ ਸੀ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਇਕ ਬੁਤ ਵਾਂਗ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਬਸ। ਸਫੇਦ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਬਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਕੌਣ ਹੈ? ਸੈਕਟਰੀ ਜੀ, ਐਨ, ਨਾਇਰ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ, ਦੀਵਾਨਜੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਆਦਮੀ, ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀਵਾਨਜੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੌਤ ਦੇ, ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੈਕਟਰੀ ਅਲੈਗਜੈਂਡਰ ਨੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪਰੋਹਤ ਦਵਾਰਾ ਪੋਪ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਕੋਲ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਤੱਥੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ! ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਪਦਵੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹਾਲਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਨੀ ਹੀ ਉਨਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਮੁਵਾਟੂਪੁਸ਼ਾ ਦੀ ਜਮੀਨ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿਸਾ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਸਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਥਾਕੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੁਹਿਆ ਵੀ ਹੈ। “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਮਦਾਰੀ” ਅਜਿਹੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ? ਇਹੋ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਰੋਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖਰ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਗੁਜਾਰਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਨੇ

ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜੋਤਿਸੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਂਦਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਵਰਤਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਮੁਵਾਟੁਪੁਸ਼ਾ ਗਿਆ। ਨਵੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਨੱਚਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੀਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਸੋਈ ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਲੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਸਿਵਜ਼ੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ।

“ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਲੇ ਕਿਸਮਤ, ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਵਿਚਾਰਾ ਮੁੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਣ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ—“ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਇਹ ਕੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਏਗਾ? ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕੇਗੀ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਚਣ-ਕੁੰਦਣ ਅਤੇ ਸੋਰ ਮਚਾਣ ਲਈ! ਸਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਨੱਚਣਾ ਦੇਖਕੇ ਪੁੱਛੇਗੀ—‘ਇਹ ਕੀ ਪਾਗਲਪਨ ਹੈ।’

ਪਿੱਥੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ ਯਾਦ ਆਏ। ਹਰੀਹਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ, ਪ੍ਰਭਾਕਰਨ ਨਾਇਰ, ਮਾਤਯੂ, ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਹਾਰਿਦਕ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਣਗੇ? ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਹਿ ਗਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਂ ਪਦਵੀ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਈ ਬਣਾਬਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ।

ਤਕੰਮਾ!

ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਦੌੜਿਆ। ਰਸੀਵਰ ਹੱਥ 'ਚ ਲਿਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਜੁਖਾਨੀ ਵਧਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਹਾਰਦਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਉਨੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੀ ਹਨ।

ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਪਦ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਮੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਲੋਗਜੋਡਰ, ਜੀ, ਅੇਨ, ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਤੰਬੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਕਦਮ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਭਗਤੀਵਿਲਾਸ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨਜੀ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਸ ਦਾ ਉਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋਸ਼ ਇਕ ਪਲ ਠੰਦਾ ਪੇ ਗਿਆ। ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਾਰ ਆਈ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ, ਆਖਰ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਇਆ? ਮਾਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨੱਤੀ ਲਈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਮੁੰਹੋ ਗਲਤ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਇੰਨੇ ਹੰਦੇ-ਵਰਤੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਮੁਰਖ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰਖ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ਕੀ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਗਾਰੀਬ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸ ਕੇ, ਮਗਰੋਂ ਖਾਣਾ ਖੋ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਤਾਂ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਧਰਮ ਸਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ, “ਉਹ ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਹੈ!”

ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈਭਰੋਸਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਈ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮੰਗ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ। ਸਤੰਬਰ ਸਾਇਦ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਜਾਕ ਉਡਾਣਗੇ। ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਲੋਗਜੈਂਡਰ ਅਤੇ ਜੀ.ਐਨ. ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇਗੀ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੀ ਲੜਖੜਾਏ ਜਾਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੋਟ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕਿਆ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਨਾ ?" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਹਾ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਤੋਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮੱਹਤਵ ਤੋਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਜੀ ਹਾ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾ।"

ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਜਿੰਨਾ ਰੂਪਿਆ ਤੌਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਰ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਝ ਲਓ, ਇਕ ਬਲੈਂਕ ਚੇਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ, ਸਭ ਕਰਨਾ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ, ਕਿ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ, ਪ੍ਰਾਂਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਬਲੀ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਉੱਥੇ ਮੁੰਕਨੀ ਪਹਾੜ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਉਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ। "ਮੈਂ ਹਾ" ਇਹ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇੱਥੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ।

ਦੁਨੀਆਂ ਕਿੰਨੀ ਹੁਸੀਨ ਹੈ! ਹਰ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਨਾਚ। ਢੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜੇ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਲੋਫਰ ਲੜਕੇ ਵੀ ਹੱਸਦੇ ਨੇ। ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲੀ, ਮੋਢੇ ਤੇ ਕਹੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ? ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਵੀ ਹੱਸਦੇ ਹਨ। ਢੁਕਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਜੁੜੇ

ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨਾਣ ਲਈ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕਿਆ। ਇੰਜ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਟੇਲੀਫੋਨ ਤੇ ਸ਼ੇਖਰ ਟਿਵਾਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾਇਆ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—ਤਕੰਮਾ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਦ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਗਈ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਗਈ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕ ਖੁਸ਼ਬੁਰੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ ਪਿੱਲੇ?” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸੀਵਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਲੋਕ ਚੈਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਬਦਮਾਸ ਕਿਧਰੇ ਗਈ ਹੈ।

ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੱਧੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਬੱਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਦੌੜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਤੇ ਹੀ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਰੁਕਿਆ। ਜਦ ਬੱਧੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘੜੇ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇਓ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਾਰ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਸਾਮ ਨੂੰ ਵਸੂ ਤੇਕਾਟ ਦੇ ਰਾਮ ਵਰਮਾ ਕੱਲਬ ਅਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੱਧੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ, ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਉੱਥੇ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਘੜੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਨਣ ਲਈ ਸੈਕਟਰੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਲੱਬ ਹੈ। ਕਿਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉੱਜ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਲੱਬ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀ ਬਨਣ ਲਈ ਪੇਦਾ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਲਈ ਉਹ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।

ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਟੋਲੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੈਰਮ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਟੇਬਲ-ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ

ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਸਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਹਨ । ਉਹ ਸਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਲੰਬੇ ਕੁੜੇ ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨੀ ਨੌਕਰ ਦੌੜ-ਭਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਘੜੇ ਦੇ ਆਗਾਮਨ ਨੇ ਅੰਦਰ ਬੰਠੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ । ਇਹ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੀ । ਪਲ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ, ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੈਰਮ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ । ਉਸ ਦਿਨ ਤ੍ਰੂਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਿਰਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਅਸੀਂ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ । ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੱਸ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ।

ਕਲੱਬ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਸਮ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਇਸ ਸੁਭ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ?”

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਉੱਥੋਂ ਬੰਧੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ । ਤੋਸਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਈ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਤੋਸਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੱਥੇ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਵੀ ਨੇ ।” ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਉਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਾਰਨ ਬੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋ ਗਈ ।

“ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹੁੰਦੀ ਵੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਸਿਰਫ ਪੇਂਡੂ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੋਂਟ ਗੌਰੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭੇਦ ਭਰਿਆਂ ਹਾਸਾ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰੀ ਜੋਣ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ । ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਸਾਂ । ਸਵੇਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਨੇ ਟੈਲੀਫੂਨ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ।” ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੈਕਟਰੀ ਜੀ, ਐਨ, ਨਾਇਰ, ਅਲੋਗਜੈਂਡਰ ਅਤੇ ਤੁੰਬੀ ਉਤਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਾਬ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਸਨ । ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਖਾਸੀ, ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਅਲੋਗਜੈਂਡਰ ਬੋਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ । ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ । ਇੱਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਆਦਮੀ ਅਸਫਲਤਾ ਭੁਲ ਕੇ ਵਧਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ? ਅਲੋਗਜ਼ੇਡਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਘੁੱਟ ਪੀ ਲਓ ਮਿਸਟਰ ਪਿੱਲੇ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸਕੀ ਅਤੇ ਸੋਂਦਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਕੁਝ ਤਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੂਕਰੀਆ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੀਆਂਗਾ, ਨਾਲੇ ਕਦੇ ਪੀਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ।"

ਤੰਬੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਫਿਰ ਕਿਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋ ?"

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਠਹਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ

ਜੀ. ਐਨ. ਨਾਇਰ ਨੇ ਦਿਲੋਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮਿਸਟਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਾਤੀ ਹੀ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇਗੀ ।"

"ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਸਰਾਬ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਛੱਕਕਾ ਪੈ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਕਲੱਬ ਦੇ ਯੋਗਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਦਮਾਸ ਆਦਮੀ ਹੈ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਅੱਜ ਨਵੇਂ ਮੋਬਾਰ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਘੁੱਟ ਪੀਣ ਲਈ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ । ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨੌਕਰ ਵਿਸਕੀ ਅਤੇ ਸੋਂਦਾ ਲੇ ਆਇਆ ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਤੱਬੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਕਿ, "ਪਹਿਲਾਂ ਨਵੇਂ ਮੋਬਾਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

“ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਧਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮੋਦਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਨਾ ਪੀਤੀ । ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਬੀਅਰ ਪੀਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਗਲਾਸ ਬੀਅਰ ਉਸ ਨੇ ਪੀ ਲਿਆ । ਕੁਝ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਵੀ ਬੀਅਰ ਪੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਅਤੇ ਛੱਡ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤ ਦਾ ਅਫਸਰ ਮਰਤਕਮ ਪਿੱਲੇ, ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ । ਇਕ ਗੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਗੈਰੀ ਅੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਿੱਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋ ਨਾ ?”

ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਸੀ। "ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਆਏ ਨੇ" ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੋਰੀ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈ। ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਖਿਚ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ।”

ਗੋਰੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ—“ਪਰ ਬੱਚੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ—“ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੰਚੇਂਦੀ ਹੈ ।”

ਭਾਨੂਮਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਅੱਖ-ਮਚੋਲੀ ਹੈ ।”

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰੁਕ ਗਈ।

ਮਰਤਕਮ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਰਾਜਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਐਲਾਨ ਸੁਧਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੰਦਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰੀ ਅਲੋਗਜੈਂਡਰ, ਜੀ.ਐਨ. ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਤੰਬੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਪੀ ਰਖੀ ਹੈ। ਅਲੋਗਜੈਂਡਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਧਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਏਗੀ। ਨਾਇਰ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਨਾਇਰ ਕੰਮ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੰਬੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ-ਪੈਰ ਤੋਂ ਉਲ ਜਲੂਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਅਧਿਕ ਪੀ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੇ ਕੇ ਬੱਘੀ 'ਚ ਬੇਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹੋਰ ਪੀਣਗੇ।

ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਗੋਰੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਭ੍ਰੀਮਤ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਤਮਨਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦੋ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਢੰਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ੇਖਰ ਨਿਵਾਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੋਚਾਨਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦੀ ਅਜੀਜ਼ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਤਕੰਮਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਮਨ ਲਿਆ ਹੈ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਤਕੰਮਾ ਕਦੇ ਨਾ ਪੁੱਛਦੀ ਕਿ ਦੇਰ ਕਿਉਂ

ਹੋ ਗਈ ? ਉਹ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕੰਮਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ। ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ? ਇਹ ਮਕਾਨ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਨਿਪਾਲ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਕਰਜਾਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਿਯਾਦਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਕੌਣ ਹੈ ? ਸਵੇਰ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਫਿਰ ਉਮਡ ਪਈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ? ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਦੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ? ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇੱਕਲਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੇਰ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵੱਡਾ ਬਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੇਖਰ ਵਿਲਾਸ' ਮਿਲਿਆ, ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਭੋਗੇਗੀ ਨਾ ?

ਉਹ ਫਾਟਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਾਈਂਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ?”

ਉਸ ਜਵਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਤਕੰਮਾ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ—“ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ “ਹੁੰ” ਕਿਹਾ।

ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਆ ਗਈ। ਚਮਕਦੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੈ ਕੀ ?”

ਇੰਨਾ ਅਪਣਾਪਨ ਉਹ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਚੇਖ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਕਿਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੋਲ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸਫੇਟ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਖੇਗ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਨਾਜ਼ਕ

ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੁੱਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ
ਪਿੱਲੇ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ? ਬੇਠੋ। ਹਾਂ, ਫਿਰ ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ ? ਕੀ ਤਨਖਾਹ
ਮਿਲੇਗੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸੋ।”

ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ
ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਉਹ ਜਵਾਨ
ਉਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਭੱਜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਜਵਾਨ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ
ਆਉਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਕੀ ਇੱਥੇ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ? ਸੱਕ ਕਰਨ ਦੀ
ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਕਿਹਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਹੀ
ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਜੀਵਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ
ਜ਼ਬਦਸਤੀ ਤਕੰਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ
ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ
ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗੀ। ਅਗੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ,
ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕਸਮ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਰਹੇਗੀ,
ਅਜਿਹਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ
ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਕੀ, ਇਹ ਮਕਾਨ ਬਨਾਣ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੰਗ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਬੇਕਾਰ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ?

ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੇ ਬਗੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਥੋਂ ਚਲੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਕੰਮਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੇਸ਼ਵ ਨਰਾਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਿਆ ? ਕੀ
ਲੜ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ?”

ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਹੋਵੇਗਾ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਗੁਸੇ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝੀਏ ਤੂੰ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੀ ਰਹੀ ਏ ? ਦੁੱਖ ਹੀ ਹੈ।”

ਬਿਨਾ ਸੰਕੋਚ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੂੰ, ਕੀ ਹੈ ?”

“ਕੀ ਹੈ ? ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨਾਲ ਜੀਣ ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ
ਹੈ। ਇਹ ਲੜਕਾ ਜਦ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ
ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਤਬੜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੇਖਿਆ ਹੁਣ ? ਦੁੱਖ ! ਤੈਨੂੰ
ਸ਼ਰਮ ਹਿਯਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ
ਹਾਂ।”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਾਓ।”

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਸਹਿ ਰਾ ਸਕੀ, “ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ
ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੀ ? ਹਾਂ, ਹਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਾਤਲ ਏ ?, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਗਨਾਵ ! ਇਹ ਕਿਉਂ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ?'

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਰੋ ਪਈ । ਤਕੰਮਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਿਜ ਰਹੀ ।

ਊਸ ਰਾਤ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਟ ਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ । ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਰੁਕਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਜਵਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਖਿੜੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਊਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਭ ਬਦਮਾਸ ਭੱਜ ਗਏ ।"

20

ਇਹ ਪਲ ਬੜੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਸਨ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਮਰੇ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਚੁਪਚਾਪ ਮੁਰਤੀਆਂ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਉੱਥੇ ਪ੍ਰੁਨ ਚੁਪ ਫੇਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਪੰਤਗੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਲੋਪ ਦੇ ਚੁਢੇਰੇ ਛੜ੍ਹੜਾ ਕੇ ਊਸ ਚੁਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ।

ਇਕ ਅਫਸਰਾਨਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਾਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅੱਜ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਰਕਿਚਾਹਟ ਸੀ । ਅੱਜ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅੱਜ ਉਸ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਇੱਡਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰੀ-ਬੋਧ ਹੈ । ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ । ਉਹ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮੱਚਥਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗਡ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ । ਇਹ ਸਮਾਂ ਫੈਸਲਾ ਲੇਣ ਦਾ ਹੈ ।"

ਉਹ ਚਾਰੇ ਜਣੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਣਗੇ । ਲੈ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੇ ਨੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ :

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਅੰਤਮ ਗੱਲ ਹੈ । ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੇਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮਣਾ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਖੋਏ ਪੈਸੇ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਸੱਚਾ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸ ਕਿਸ ਚੌਥੇ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਇਹ ।

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ, "ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ

ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ, ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੌਨੇ ਕੌਨੇ ਵਿਚੋਂ
ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਕੁਝ ਵਕਤ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਜੁਆਬ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ
ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਵੈਸਲਾ ਕਰੋ, ਹਾਂ, ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ?”

ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਾਰੋਂ ਜਣੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਨੂੰ
ਤਾਲੇ ਮਾਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ,
ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਕੁਝ
ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰੀਏ।”

ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੁਣੇ ਸਮਝੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਕੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,
“ਕੀ ?”

ਉਹ ਚਾਰੋਂ ਜਣੇ ਚੌਕ ਪਏ। ਇਕ ਇੰਦਰਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ।
ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਣਗੇ—ਇਹੋ ਉਹ ਕਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਵੇ-ਬੱਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ
ਹੋਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ
ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੁਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ
ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਸਤ
ਐਲਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ; ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਖਾਸ
ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ, ਆਂਚੰਭਕ ਸਿਖਿਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ
ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਦਰਾੜ ਸੁਖਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ।
ਇਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਖਾਵਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਗੁੱਟ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ
ਵੀ ਵਿਦਿਆਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਜਦੂਰ ਮੰਡਲ
ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਥੋਬੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੂਰੀ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ
ਅਜਾਂਦੀ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਗਰਦ-ਮਿੱਠੀ, ਜਾਲੇ
ਅਤੇ ਕੀੜੇ ਲੱਗੀਆਂ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਵਾਈਲਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਭ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ
ਲੱਭ ਕੇ ਥਾਹਰ ਕੱਢੀਆਂ। ਮਿਸ਼ਟਰ ‘ਛਿਲਪ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸਾਥੀ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਸ਼ਵ
ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।
ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਂਕਾਰ ਕਰੇਗਾ।
ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਹੀ ਰਾਮਚੰਦਰ
ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਸਪੰਡ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ
ਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ
ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਖਾਦੀ-ਫੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ

ਵੱਡੀਆਂ ਲੋੜੀਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਆਂਹੰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਮਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ। ਫਰਟੇਲਾਈਜਰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੰਨ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਦਲੇ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਰਬੜ ਦੇ ਕਾਰਖਾਂਨੇ ਵਿਚ ਭਣੋਈਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਨਾਚਿਨਾਟ ਵਿਚ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਰੁਪਿਆ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ; ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਇੰਜੰਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਅਨਾਤੀ ਹਨ। ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਅਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਧਰ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਵਿਆਰੇ ਹੈ। ਲੇ ਦੇ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ। ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੱਚਾ ਚਿੱਠਾ ਸਭ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣਾ, ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਪਰ ਦੀਵਾਨਜੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਕਤ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸਟ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਭੋਗਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਿਤੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਬਹੁ-ਜਨ ਸੰਸਥਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਰਾਜ ਵਿਆਪਕ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਦ੍ਰੂੜ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਮਦਾਰ-ਖਰਚ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਿਲੇਗਾ। ਤਾਂ ਈਡੇ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ। ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਆ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਦਾ ਤਾਂ

‘ਰਹਿਣਾ’ ਹੀ ਹੈ ਨਾ? ਇਸ ਭਰੂਂ ਛੁਦੇ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਕਮਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੋਲੀ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਸੀ।

ਚੌਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਚੰਦੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਚੌਣ ਮਗਰੋਂ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਲਚਲ ਹੋਈ। ਚੌਣ ਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਲਜ਼ਾਮ ਛਪਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਖੱਦਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਲੋਕੀ ਮਜਾਕ ਉਡਾਣ ਲੱਗੇ। ਜੀਵਨ-ਉਨਤੀ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀ ਮਾਤਯੂ।

ਮਾਤਯੂ ਇਕ ਚੰਗੇ ਅਮੀਰ ਘਰ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਰਕਰ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵੀ, ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਇਕ ਕੇਰਲਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੈਕਰੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤੀ ਦੇ ਇਹ ਰਾਸਟਰੀ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਭੰਗ ਕਰਨ, ਗੁਪਤ ਵਾਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਕੜੇ ਨਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧੰਨ-ਸੰਪਤੀ ਜਥਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਲੰਬੀ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਯੂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਡਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਇਕ ਬਦਮਾਸ ਪਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਵੇਗਾ। ਕਿੱਥੇ? ਨਾਲੋਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ। ਕਦੋਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਚਲੇ ਜਾਵੇ। ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਹ ਅਨੰਮਾ ਨੂੰ ਭੇਜਣਗੇ। ਉਦੋਂ ਅਨੰਮਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ? ਰਹੇਗਾ ਕਿੱਥੇ? ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਪਤਾ ਪੁਲਿਸ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਲਵੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਏਗਾ। ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ।

ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਕਰੇ? ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੰਦੇਹ ਸੀ। ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਜੋਸ ਦੰਰਾਨ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਮਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ! 'ਵਿਚਾਰੀ!' ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ 'ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ। ਕਿਉਂ? ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਚੋਰ ਹਨ, ਇਹ ਕਹਿਵਾਣ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਜੇ ਅੱਗੇ ਪੁਲਿਸ ਫਿਰ ਦਿੰਜ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕੀ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸੱਕ ਭਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਨੰਮਾ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ, ਇਹ ਵੀ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ।

ਮਾਤਯੂ ਹੱਠੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹੱਠ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਅਸੀਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ; ਅੱਜੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੱਠੀਪਿਨ ਥੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਿਤਾਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਣਾਂ ਦੇ ਦੇਰਾਨ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤੁਫਾਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਨਣ ਲਈ ਪਿੰਡਾ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਤਯੂ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੁਰੇ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਰੋਧਕਾ ਕਾਚਨ ਨਹੀਂ। ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।

ਚੋਣਾ ਮਗਰੋਂ ਚੰਦਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਗਬਨ ਦੇ ਦੌਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ । ਮਾਤਯੁ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਹੈਸਲੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜੋ ਸਖਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ । ਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਰੁਹਿਆ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਖੋਜਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਧੰਨ ਵੋਟਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਉਹ ਉਂਜ ਹੀ ਡੰਡੇ ਦੇਂਦਾ ? ਮਾਤਯੁ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਹੱਠ ਬਹੁਤ ਉਗਰ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚੋਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਮਾਤਯੁ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਯੁ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਬਤ ਹੋਈ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਨਾ ਲੱਗਿਆ । ਅਨੰਮਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ।

ਅਲੂਵਾ ਟੀ. ਬੀ. ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬਗੈਰ ਬਿਠਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਯੁ ਵੀ ਹੈ । ਮਾਤਯੁ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਥਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਸਜੀਵ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਹਨ । ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਹੈ । ਦੂਸਰਾ ਲੁਕੋਸ ਹੈ । ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਈ ਮਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਜ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਮਰੀਜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਪੁਲੇਸ਼ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਦ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨਾਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਡਰ ਕੀ ਸੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਸਾਹਸ ਭਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ? ਸਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਸੁਖ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕੜਵਾਪਨ ਜਾਣ ਗਏ ਹੋਣਗੇ । ਸਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੁੱਖ ਕੜਵਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੋਣਾ । ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੇਸਾ ਹੈ । ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ । ਖੇਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਹ ਚਾਰੋਂ ਜਣੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰਿਣ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਡੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਅਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ, ਆਦਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਅਮੀਰ ਸਨ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਭਾਰਤ ਸੁਰੱਤਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਲੇ ਜਾਣਗੇ ਉਸ ਲਈ ਕਰਵਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਵਿਤਾਕੂਰ ਇਕ ਸੁਰੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਹਿਮਤੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕ ਫੇਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲੋਕੀਂ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਡੱਡਣਗੇ।”

ਅਚਾਨਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਠੀਕ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਤ੍ਰਿਵਿਤਾਕੂਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਤੈਨੂੰ ਭੇਗਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ।”

ਇਕ ਪਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੁਰੂਆਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਵੀ ਇੰਨਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਮੇਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਲਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰੱਤਰ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਜ਼ਰਾ ਕੁਝ ਸੋਚੋ! ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ? ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਿਬਵੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਜਿਹਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੁਰੱਤਰ ਰਾਜ ਦੂਸਰਾ ਕਿਧਰੇ ਹੈ? ਇੱਥੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਵਾਂਗ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਹੈ ਸਾਡਾ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਅੰਡੰਬਰਹੀਣ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਪਲ ਮਾਤਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੇ। ਵਿਚੋਂ ਅਚਾਨਕ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸ਼ਨ ਛੋਟਾ ਕੇ ਸਮਝ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਭਿੱਗਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਹੈ; ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਾਗਰਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਹਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਚੌਕ ਪਏ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਰਥ ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਿਹਾਰੇ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡਾ ਘਰ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਹੈ—ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ।"

ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫਿਲਾ :

"ਚੁੱਪਚਾਪ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ?"

ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੇਖੀ ਸੁਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਓ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਮਨ ਕਰੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਏਗੀ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਉਹ ਸਹਾ ਪਹਾੜ ਦੇ ਪਾਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਰਾਜ ਲਈ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਉਹ।"

ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲਣੀ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।"

ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚਣ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

ਪੁਨਪੁਨ ਅਤੇ ਵਹਲਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਮਰ ਗਏ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਖੈਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਲੀਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਪਿਛੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੋਜ਼ ਮਿਲੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨਾ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ! ਨਗਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਬਣੇ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇਗਾ, ਇਹ ਕਿੰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਹੈ ਕੀ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਮਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ, ਸੰਨਿਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨਾ, ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸਮੰਦਰੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ ਭੇਜਣਾ—ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ। ਸਾਇਦ ਸਾਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ?”

ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ :

“ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ?”

ਲੁਕੋਸ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਤਯੂ ਇੰਨੀ ਦੁਰ ਤਕ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕਿਆ। ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੂਰ ਉਸ ਇਕੱਠੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉੱਨਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗੇ?”

ਨਗਾਇਣ ਨਾਇਰ ਬੇਵਸ ਸੀ।

“ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਹ ਸਨ। ਗਤੀਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ, ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਂ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

ਗੋਪੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ।

“ਉਸ ਵਕਤ ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਮਰਾਂਗਾ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਸਾਡੇ ਟੁੱਕੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਸਰਵਨਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਗੌਰਵ ਦੇ ਪਲ ਗੁਜਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਫਿਰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ।

“ਮਾਤਯੂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਘਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਸਭ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਚ ਖੰਡਰ ਬਣ ਕੇ ਪਏ ਹਨ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਣਗੇ? ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕਿਸੇ ਫੇਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।

“ਕਦੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਮੈਂ ਦੇਖੀ, ਸਭ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਹੱਥ 'ਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੋਪੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਦਾ ਮਰਨਾ ਵੀ ਉਹ ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਇਹ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।”

ਲੁਕੋਸ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵਿੰਤਾਕੁਰ ਬਣ ਸਕੇਗਾ ਮਾਤਯੂ ?”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।”

“ਫਿਰ ?”

“ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛਸਾਦ ਹੋਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਮਰਨਗੇ।”

ਲੁਕੋਸ ਦੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਬੁੱਧੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

“ਸਹਿਮ ਹੈ, ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਡਟੇ ਟਹੀਏ ਤਾਂ? ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਰਕਲੀਫ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੱਲ ਬਣੇਗੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਸਿਆਣਪ ਹੈ?”

ਮਾਤਯੂ ਬਗੈਰ ਸੋਚੇ ਕਹਿ ਗਿਆ, “ਇਹੋ ਸਿਆਣਪ ਹੈ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, “ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਸਾਦਾਂ ਅਤੇ ਹਲਚਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀਏ। ਸਜੀਵ ਮੂੰਪ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਾ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਹੋਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ?”

ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਗੋਪੀ ਨੇ ਵੀ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੁਆਫੀਨਾਮੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਰਹੀਏ, ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ ?”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ, ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ੀ-ਨਾਮੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਤਾਂ ਕਰਾਂਗੇ ਹੋ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਬਦਮਾਸ ਮੁੰਡਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ।”

ਗੋਪੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗਾ।”

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗਾ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ, “ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਰਵਨਾਸ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਨੇ। ਅੱਜ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਲਕੜੀ ਕੱਟਣ ਦਾ ਠੋਕਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹੀ, “ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਮਾਤਜੂ ਨੇ ਇਕ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਿਆ, “ਠਹਿਰੋ, ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਗ ਲਈਏ ਤਾਂ ?”

ਇਸੇ ਵਕਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਰਜਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਗ ਕੇ ਬੱਤੀਆਂ ਬਾਲੀਆਂ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੌੜ ਭਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਰਜਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੁੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। “ਕੈਣਾਂ ਹੈ” ਉਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਦੀਵਾਰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਆਈ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਿੜਕੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਮੱਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਚੇਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕੇਸਵੇਂ ਪਿੱਲੇ ਕਮਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬਗੇਰਾ ਕਿਸੇ ਹਿਲਜੁਲ ਤੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਨ।

ਕਮਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੋਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਨਾ ?”

ਇਸੇ ਲਈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣ ਕੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮਾਰਾਂ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇਗਾ ?”

ਲੁਕੈਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਚ ਜਾਂਦੇ।”

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਵੇਂ ? ਉਹ ਖਤਮ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾ ?”

“ਓ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਾਲਮ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪਕੜ ਕੇ ਬਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

21

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੁਰ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਚੋਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਬਦਨਾਮੀਆਂ ਭੁਲ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਜਲ੍ਹਸ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜਲ੍ਹਸ ਅਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਏ। ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁੜ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

ਕੋਟਾਯਮ ਦੇ ਜਲ੍ਹਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜਲ੍ਹਸ ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਤੇ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰਾਓ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੁਕੈਸ ਦੇ ਕਰਮਰਾਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕਾਰਨ ਛੁਪ ਗਏ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਮਾਤਸ੍ਥ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਗੱਡੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੋਪੀ ਨੇ ਕੋਲਮ ਦੇ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੇਸਮ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਜਲਸੇ ਨੂੰ ਭੁੰਗ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਫੇਲ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਲਈ ਪਿਸ਼ਤੋਲੇ ਫੇਲਾਈ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਗੋਪੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ।

ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਪੱਥਰਾਓ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਲਸੇ-ਜਲ੍ਹਸਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵੀ ਹੋਈ। ਲਾਚੀਚਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਇੰਜ਼ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਫਿਰ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਲੰਕ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਧੋਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਉਹ ਸਾਹਸੀ ਯੋਧੇ ਹਨ।

ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਗੋਪੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੁਸਰੇ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਅੰਦੇਲਨ ਵਿਚ ਪਏ ਗੋਪੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਜਥੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕ੍ਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਬਣ ਰਹੇ ਰਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਬੰਧ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਠੇਕਾ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕੋਲ ਸੀ। ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਇਕ ਸਿਵਲ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸੁਲਝੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁਰਨ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੁਵਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਗੜਬੜ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਗੜਬੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੈਨਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਮਨ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਧਿਕ ਸਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁੜ ਫਿਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ ਫਸ ਗਏ। ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਪਤੀ, ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਕਦ ਪਰਤਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਆ

ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਪਰਤਣ । ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਲਈ ਮੈਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ । ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ । ਗੋਲੀ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਆਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਿਰਾਦਾ ਹੈ ।

ਅੱਜ ਅਨੰਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਘਰ ! ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਰੂਪਏ ਹਨ, ਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਹਨ ।

ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ । ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਅਨੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਹਰ ਦਿਨ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਪੈਸਾ ਮਾਤਯੁ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਨੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ 'ਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਅਲੁਵਾ ਟੀ.ਬੀ. ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ । ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲੇ ਗਏ । ਮਾਤਯੁ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ । ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ । ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ । ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਜੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ । ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ । ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ । ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ਿਰਫ਼ ਡੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਰੂਪਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਰੁਪਿਆ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਰੁਪਿਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ । ਅੱਜ ਤਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿੰਜ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਸੀ । ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਅਨੰਮਾ ਉੱਥੇ ਜਾਵੇਗੀ ? ਕੀ ਮਾਤਯੁ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਹ ਘਰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ? ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਭਾਬੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਪੇਰ ਪਰਨ ਦੇਵੇਗੀ ? ਮਾਤਯੁ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸਟ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਰੇ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਕਹੇ । ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ । ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ।

ਲੁਕੋਸ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਤਯੁ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ । ਬੇਸੁੱਧ ਮਾਤਯੁ ਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਯੁ ਦੀ

ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਮਾਤਜੂ ਸਿਰਫ਼ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਪਾਗਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਅਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਜੂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਥ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਚੇਤ, ਮਨ ਅਤੇ ਅਥੋਪ ਹੋ ਕੇ ਮਾਤਜੂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਆ ਡਿੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਅਨੰਮਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਇੰਨਾ ਹੀ ਬੋਲਿਆ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰੋ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਵਲੋਂ “ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ” ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਚੀ ਵਿਚ ਮਾਤਜੂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਮਾਤਜੂ ਦਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਢੁੱਖੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਹ ਚੀਤੇ ਵਾਂਗ ਅਨੰਮਾ ਤੇ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕ੍ਰੋਪ ਅਨੰਮਾ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਐਰਤ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਰਾਪ ਹੈ। ਜਦ ਤੋਂ ਅਨੰਮਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੰਜ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸੱਪ ਦੀ ਬੱਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਐਰਤ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਤਜੂ ਨੇ ਖਹਿ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਅਨੰਮਾ ਸਿਰਫ਼ ਹੰਝੂ ਹੀ ਵਹਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਕਿੰਨੇ ਵੇਰ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਢੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਦ ਮਾਤਜੂ ਨੇ ਅਨੰਮਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—“ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ”। ਉਸ ਵਕਤ ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। “ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ” ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਜਦ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕ੍ਰੋਪ ਪਿਛੇ ਮਾਤਜੂ ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਇਆ। ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧੀਰਜ ਬਨਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ—ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰੇ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਵਕਤ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਸਾਈਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਦੌੜਾ ਦੌੜਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ, ਅਜਿਹੀ ਖਬਰ ਸਵੇਰੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਗਈ। ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਸੁਥਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਉਸ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਅਨੰਮਾ

ਅੱਜ ਦੀ ਸ਼ਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਯੂ ਕੌਫੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਖਬਾਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਨਾਸਤਾ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਅੰਡਾ ਸੀ। ਇਕ ਰੋਟੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧੀ ਗਈ। ਖਬਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕੌਫੀ ਪੀ ਕੇ “ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਕਰਮ ਤਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਅਹਿਮਤੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ ਕਿ ਇਹ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਵਕਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੌੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ।

ਅਨੰਮਾ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਗੌਰਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਜ ਚਲੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਵੇ।

ਪਰ ਅਨੰਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ, ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਰੋਕਣਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ ਵਕਤ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਮਾਤਯੂ ਵੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਪੀ ਮੁੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦੌੜਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਢੰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਮਾ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਛੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਚਿਨ ਗੁਜਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਜੋ ਤਕਲੀਫ਼ ਸੀ, ਉਹ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਜਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸਭ...। ਪਰ ਮਾਤਯੂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਤਯੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮਾਤਯੂ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰਨਗੇ। ਬਸ ਇੰਨਾਂ ਹੀ।

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਦੇ ਨਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੁਕੋਸ ਮਾਤਯੂ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਪਿਆਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਲੁਕੋਸ!” ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਲੁਕੋਸ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ। ਲੁਕੋਸ ਤੁਸੀਂ

ਕਹੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਆਇਆ ਹੀ ਕਿਸ ਲਈ ਹਾਂ? ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਡੀ ਹੀ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।”

ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਲਈ ਰਸਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਲੁਕੋਸ ਤੂੰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ?”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਸੋਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਠੇਕਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਵੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹੋ ਕੰਮ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ।

“ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਬੋੜੀ ਹੈ।”

ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨੋਟਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੈ ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਆਗਾਮੀ ਫੈਸਲਾ। ਮਾਤਯੁ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਹਰ ਇਕ ਕੋਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸੁਖ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣਗੇ।”

ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਯੁ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ—

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਅੱਧੀ ਬੜੀ ਸੁਣੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਨਾ ਹੋ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂ?”

ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਕੋਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ—

“ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਇਸ ਲਈ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਅੱਖੀਂ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਗਾ ਸੋਚੋ।''

ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬੋੜਾ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਦਿਮਾਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਿਸਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਪਰਵਾਈਸਰ ਤਕ ਨੂੰ ਮੁੱਠਾਂ ਭਰ ਕੇ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ।"

"ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਜੋਖਮ ਹੈ ਨਾ? ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਡਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ, ਸਾਇਦ ਹੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।

ਲੁਕੇਸ ਨੇ ਉਸ ਕਠਨਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਪਾਅ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕੰਮ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੇਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਵਾਣੀ, ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਕੁਝ ਰੂਪਿਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੁਕੇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—

"ਪੀ. ਡਬਲਿਊ. ਡੀ. ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਫਿਲਪ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਪਤਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਜਾਲ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਫਸੇ, ਇਸ ਦਾ ਉਪਾਅ ਉਹ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਗੋਪੀ ਤੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ; ਇਹ ਜਾਨਣ ਤੇ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਧੇਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।"

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਨ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਆਤਮ ਵਿਸਵਾਸ, ਤਰਕੀਬ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਕੇਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚਲਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਵਕਤ ਇੰਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਜਾਂ ਦ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੁਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲਈ ਹਾਲਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕੰਮ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੁਕੇਸ, ਤੌਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਪਹਾੜ

ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੜਤਾਲ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਅੰਦੇਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ। ਅਨੰਮਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਹਨ।

ਬਗੇਰ ਦੇਰ ਕੀਤਿਆ ਲੁਕੋਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ, “ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ।”

ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਰਕ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਲੱਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨਣਾ ਹੈ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ, “ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਅਤੇ ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੇਵੇਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਠੋਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ‘ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨਹੀਂ’ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਜੂਲ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਨਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੱਜ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਜਿਹੇ ਠੋਕੇਦਾਰ ‘ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ’ ਦੀ ਜੇ ਕਹਿਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲਈ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਹ ਸਿਰ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਲੋਕ ਪਾਗਲ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਭਜਾ ਕੇ ਮਾਰਨਗੇ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ—ਇਕ ਥਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਮਜਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਰ ਲੁਕੋਸ ਕੋਲ ਕੀਹਣ ਲਈ ਇਕ ਗੱਲ ਸੀ।

“ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਦ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਪੀਸ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਪੀ ਜਾਣਗੇ। ਨੇਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਬਚ ਨਾ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਚੱਕਰ ‘ਚ ਫਸ ਗਏ ਨੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੈ।”

ਮਾਤਜੂ ਲਈ ਜਾਨਣ ਜੋਗਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਥਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰੋਂ ਬਹੁਤ ਬੋਡ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਹਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ, ਉਸੇ ਵਕਤ ਮਾਤਜੂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਹੱਸ ਸਕਿਆ। ਮਾਤਜੂ ਨੇ ਪੁੰਡਿਆ, “ਅੱਡਾ ਲੁਕੋਸ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਫਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?”

ਇਹ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਲੁਕੋਸ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਰਾਖਸ਼ਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਕਤ, ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਹਿਰਦਾ, ਮਨੁੱਖੀ-ਪਨ, ਪਿਆਰ, ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਛੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਵੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—‘ਜੇ ਉਹ ਚਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਜਾਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਦਸ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਂਦਾ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਜੀ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਧਾਟ ਹੈ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਾਂ ਕੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੂਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?”

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਆਜ਼ਾਦ, ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੂਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਅੱਜੋਂ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੇਟ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਫਿਰ ਰੱਖਿਆ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਘੰਟਾ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਹਾਂ, ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੌਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਨੇ ਪਹਿਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਦਿਨ ਅਲਵਾ ਈ.ਬੀ. ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ? ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਅਜਿਹਾ ਸੱਕ ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਾਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬਲਾ ਟਲ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੂਰ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਲੱਣਾ ਹੈ ? ਕੀ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ?

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਦੀਵਾਨਜੀ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸੋ ਚਾਂਗੇ ।"

ਲੁਕੈਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਭੋਰੀ :

"ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ । ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਲੱਗਿਆ । ਅਜਿਹੀ ਕਰੂਰਤਾਂ ! ਉਹ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਹੌਸਿਆ । ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਸਭ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ । ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੇਸੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ । ਕੰਮ ਅੱਗੇ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ । ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਤੀਖਣ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਹੱਸ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ । ਕਹਿ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਲਈ ਉਪਾਅ ਢੂੰਡ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਦੇਖੋ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਗ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।" ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ । ਮੈਂ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੋਂਡਿਆ, 'ਕਿਉਂ ?' ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਸ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕੱਢ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਦੇਖਣ ਲਾਇਕ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਮਿਸਤਰੀ ਤੋਂ ਚੀਛ ਦਿੰਜਨੀਅਰ ਤਕ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਨਾ । ਉਹ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੇਰ 'ਛਿ-ਛਿ, ਇਹ ਕੀ ? ਜਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ?' ਜਾਂ 'ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ' ਆਦਿ ਕਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ 'ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ' ਕਿਹਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ । ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਦਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ । ਧੰਨਵਾਦ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਰੁਪਿਆ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ? ਅਸੀਂ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭੇਜੇ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ । ਹੋਰ ਵੀ ਸਜੀਵਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ।"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਟੋਕਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ, "ਰੁਪਿਆ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?"

"ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ।" ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ । ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਏ । ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਸੇ ਇੰਜਨੀਅਰ ਨਾਲ ਅਨੀਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੁਣਿਐ ।" ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਇਆ ।"

ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਣ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ। "ਰੂਪਏ ਲੋ ਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦਿਖਾਏਗਾ ਜਾਂ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ?"

ਲੁਕੋਸ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਿਆ ਛੁੱਥੇ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ— ਇੰਨਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੰਨਾਂ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ?

ਲੁਕੋਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਫਿਲਪ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਘਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗਿਆ। ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ?"

"ਵੱਸਾਂਗਾ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ। ਦੋ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਛੁਪ ਕੇ ਰਿਹਾ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਉੱਥੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਆਈ। ਡੀ। ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਪਵੇ, ਇਹ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ। ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਈ ਮਦਦ ਲਈ ਉਹ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੇਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵੇਰ ਫਿਲਪ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਨੇਤਾ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਦਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦਾ ਖਰਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਸੋਕਟਰੀ ਫਿਲਪ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ।"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ?"

"ਦੇ ਦਿਤਾ। ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਤਿਆਂ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ? ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਏ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਚਲਾਣਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਫਿਲਪ ਗੜਬੜ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਨੀਚ, ਕਮੀਣੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੰਨ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਫਿਲਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਅੱਗੋਂ ਹੁਣ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੀ।"

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੁਝ ਕਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਫਿਲਪ ਅੜਚਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਗੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੜਚਣ ਪਾਉਣਗੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਨੇਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਕਿਉਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ?"

"ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?"

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਨੇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਤਯੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੁਟੇ ਗਏ। ਫਿਲਪ ਨੇ ਰੂਪਏ ਨਹੀਂ ਮੰਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਨੇਤਾ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਨੇਤਾ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਗਏ। ਚੌਣਾ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਚੰਦੇ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਉਹ। ਉਹ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ, “ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੰਥ ਖਾਣੇ ਕਾਵੀ ਹਨ। ਗੁਠਲੀਆਂ ਗਿਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਲਪ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਛੀ-ਛੀ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੱਪੜ ਮਾਰ ਸਕੇਗਾ?”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਨਿਰਸੰਕਚ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਮਾਤਯੂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚ। ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਸੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।

ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਤਰਕੀਬ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਜੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਜਰੂਰ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ ਕਰੇਗੀ। ਅੱਜ ਵਧਾ ਚੜਾ ਕੇ ਰਿਕਾਰਡ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਫਲ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮੰਗ ਵੀ ਸਕਦੇ ਨੇ।

ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਜਰੂਰ ਹੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਦਮੀ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੁਰਜ ਛਿਪੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉੱਧਰ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਕਿਧਰੋਂ ਦੇਂਤਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ ਬਗੈਰ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਸਿਰ ਪਰਨੇ ਤਿੰਗ ਪਿਆ। ਕਾਤਲ ਦੇੜ ਗਿਆ। ਬਸ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਹੈ! ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਆਈ। ਕਾਤਲ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਪੁਲਿਸ ਅਜਿਹੇ ਸੱਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਗੁਪਤ ਸੰਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਵਲੋਂ ਸਖਤ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸੰਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੌਥੀ ਘੰਟਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਗੁਪਤ ਸੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਫਰ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੰਦਾ, ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮਾ, ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਰਥੀ ਕੋਲ ਜਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਵਾਂਢ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਗੌਰੀ ਅੰਮਾਂ, ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਵਿਜਯਮ ਬੋਹੋਸ਼ ਪਈ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਆਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਤਕ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਲਾਸੀ ਲਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਮਿਲੇ! ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਤੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤਲਾਸੀ ਲਈ ਗਈ।

ਕਾਤਲ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ? ਕਿਥੇ ਗਿਆ? ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ

ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਗੱਭਰੂ ਵਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੁਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਮਿਤੀ ਹੀ ਹੱਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। "ਉਸ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਾਪੀ ਨੇ।" ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, "ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਮਰੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?" ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਦੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਉਸ ਵਕਤ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਕੋਲ ਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ।" ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਣਾ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਨਾਲ ਸਖਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਥਾਣੇ ਜਾ ਕੇ ਭਲੀ ਗੱਲ ਬਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਇਕ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪਕਾਇਆ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੋ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ, ਨਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦੂਰ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਗੂਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਗਾਹ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਰਥੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੱਪੜਾ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮਾ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਹ ਮਾਂ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਗੌਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਏ ਮਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਆ ਗਿਆ।"

"ਕੇਸ਼ਵ", ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇਵੀ ਮੰਤਰ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ; ਕੇਸ਼ਵ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਂ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹਾਂ।"

ਅਚਾਨਕ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, "ਤੂੰ ਮਾਰਿਐ। ਤੂੰ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਤੂੰ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਐ? ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਚਲੇ ਗਿਆ।"

ਉਹ ਫਿਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋ' ਦੇ ਬੁੰਦਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਿੱਗਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਰਹੀਂ ਤਾਂ ਹਿਰਦਾ ਫਟ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਕੁਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੌਰੀ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਰੱਖ ਲਵਾਂਗੀ।”

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਹਿੱਲਾਂਗੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਬਹੁਤਾਂ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੋਠ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਦਬਾਣ ਤੇ ਵੀ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਦਬਾਈ ਨਾ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਹੰਡੂ ਉਮਡ ਆਏ। ਪਰ ਅਧਿਕ ਵਕਤ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਸਧਾਰਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਰੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਨੁਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵੇਰ ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੁੰਦੀਆਂ, ਗੌਰੀ ਅੰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ, ਬਸ ਇਹੋ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ ਮਗਰੋਹੀ ਘਰ ਪੁਰੁਚਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ—

“ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣ, ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਭਸਮ ਲਾਉਣ ਲਈ, ਕੱਪੜੇ ਪਚਿਨਾਣ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਹੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਸ਼ ਜਲਾਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀਆਂ ਕੱਟਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੇ ਜਾਣ ਲਈ, ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਏ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੈ। ਤੁੰ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਭਤਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਕੀ ਕੰਮ ਚੱਲ ਜਾਵੇਗਾ?”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ, ਮੌਤ ਸਮੇਂ, ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਲਈ ਜੋ ਜੋ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਖੁਦ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਤੇ ਗੌਰੀ, ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਗਈਆਂ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਕਿਉਂ ਲੜਦੀ ਸੀ, “ਅਜਿਹਾ ਸਭ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਪਰ ਉੱਥੇ, ਉਸ ਵਕਤ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਔਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋ ਚਿਤਾ ਜਲਾਈਆਂ। ਅੰਬ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਾਲਚਾਲ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲ ਮੋਹ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਦਮੀ ਕਦੇ ਲਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਾੜੀ ਗਲਤੀ ਹੋਈ? ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ, ਇਹੋ ਨਾ? ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ? ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵੇ ਤਾਂ? ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਤੱਈ ਨਾ ਸੋਚਣਾ।

ਦੋਵੇਂ ਚਿਤਾਂ ਦੇ ਜਲਦੇ ਵਕਤ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਅਜੀਮ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਸਿਰ ਤੇ ਹਰੀ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੀ, ਧੋਤੀ ਬੱਨ੍ਹੀ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਾਠੀ ਪਕੜੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਪੱਗਡੰਡੀ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇਤ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਧੋਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਢੱਕੀ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 'ਕੁੱਟੀ ਕੋ'ਰਮਾ' ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਗਾ।

ਚਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲਪਟਾਂ ਉੱਠਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਰੂਪ ਤੋਂ, 'ਮਾ', 'ਪਿਤਾ ਜੀ', ਕਹਿਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀ ਅੱਗ, ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਲ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੌਲ ਆ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਲਿਫਾਫਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਤੇ ਤੇ ਆਈ ਹੋਈ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਤੇ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲਿਫਾਫਾ ਖੇਲ੍ਹ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ—

"ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕੰਦ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਛਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਨਾ? ਇਕ ਵੇਰ ਝੁਠਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦੁਖ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣ ਲਵੇਗੇ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਤੁਸੀਂ ਪਿਤਾ ਵਿਖੇਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਸਬਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਸੱਕ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਭਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਚੱਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਥਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਹ ਖੜ੍ਹ ਨਾ ਰੱਹ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਗਿਰਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਕੁਝ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਭੀ, ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ । ਦੂਸਰੇ ਉਚ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਏ ।

ਲਾਲ ਡੋਰੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਵਾਂਗ ਬੱਥ ਗਈ । ਅੱਧੀ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ, ਤਾਲੂਕਾ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ, ਡਵੀਜਨ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ, ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਾਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਾਲ ਡੋਰੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਲੱਕਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਛੁਹ ਲਿਆ । ਇਹ ਡੋਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੀ ਕਿ ?

ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਪੁਲਿਸ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਮੁਕੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਕਹੇਗਾ ਕਿਵੇਂ ?

ਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, "ਏ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ । ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਸੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ., ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੁਪ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ । ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੈ । ਫਿਰ ਛੁਪਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਚਿੱਠੀ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੋਸਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਲਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਕਾਤਲ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਇਹ ਸਮੱਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ 'ਚ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖਬਰ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬੇਵਫਾਈ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਇਹ ਕਤਲ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਤਲ ਸੀ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨਾਲ ਖਬਰ ਛਪੀ । ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਗੈਰ ਕਾਤਲ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ, ਇਹ ਖਬਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ । ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਬੁਢੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ? ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹੋ ਕੁਝ ਸਭ ਕਿਹੀ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਾਤਲ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕੰਦ ਹੈ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਤਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪੁਸਤਾਵ

ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਤਲ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ । ਤਦ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ।

ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰਸਮ ਹੋ ਗਈ । ਤੇਗੁਵੀਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਵੇਗਾ । ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਠ੍ਹੁ ਮਾਮਾ ਹਨ । ਪੁਲਿਸ ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ 'ਚ ਰੁਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੂਡਤਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤਕ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਸਾਰੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ । ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲਣਗੀਆਂ । ਅੱਠ-ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਾ ਛੁੱਡਿਆ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਾਲਾਪੁਰਤ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਭੇਦ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀ ਸਨ । ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਵੀ ਇੰਜ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸ ਵਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣ ਲਈ, ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਐਰਤਾਂ ਵੀ ਹਨ । ਸਿਰਫ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰੀਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਹੁਣ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੋੜ੍ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦਾ ਪਤੀ, ਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ-ਪੇਸ਼ਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਬੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੇਤੀ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ, ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਦੇ ਦਰਆਮਦ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਵਯਲਾਰ-ਪੁਨਰਪਾ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫੜਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ । ਉਹ ਪੱਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੀ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸੱਕ ਕਰਕੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ । ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ । ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪੱਪੁ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਉੱਥੇ ਗਈ । ਦੁੱਖੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ ਪਾਚਨ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ (ਇਹੋ ਹੈ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦਾ ਦਾਮਾਦ) ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ, ਕਹਿਣ ਲਈ, ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਆਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ।

ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਰੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਕੋਈ ਮੁਬਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ । ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਰਾਈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੋਰਾਨ ਸੀ । ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਬਾਬੂਰ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ, ਕੌਰਾ ਝੂਠ । ਮੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਸੀ । “ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ । ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਰੁਕ ਗਏ ।

“ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਪਰ ਉਹ ਪਾਚਨ ਪਿੱਲੇ ਭੈੜਾ ਹੈ । ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਪੁਨਰਪਾ ਵਿਚ ਭਾਲੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ ।

“ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੋ, ਪਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਆਦਮੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ । ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਨੇ । ਵਿਚਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਨੇ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਨੇ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਨਾਉਣਾ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਧੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜੇਰਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ—

“ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ । ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ, ਇਸ

ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਹੀ ਤਾਤਨਾ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਾ—ਬਾਪ, ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਰੋੜਾ ਹਨ, ਜਦ ਅਜਿਹਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸੀ, ਤਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ—ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂ? ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਾ ਵਿਚ ਗਿਰ ਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਦੂਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ, ਆਪੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਸਟਾਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅਨਭੋਲ ਪੇਡ੍ਹ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਕਮ-ਸਕਤੀ ਦੇ ਮੁਲ ਤੱਤ ਸਾਂਸਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਸਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਗ ਪਏ ਹਨ।

ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਸਵਾਲ ਸਾਂਹਵੇ ਛੋਟਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਹ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸੋਚ—ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਬੋਲ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁੰ ! ਕੀ ?”

“ਕੀ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਜੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ।

“ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇ।”

ਅੱਜ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਮਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਮੱਚੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੰਨਾ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੰਜ ਹੀ ਜੀਵਨ ਇਤਾਇਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ।

“ਬਸ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰ ਜਾ ਕੇ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

“ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਹਮਣੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੁਟੁੰਬ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ।”

ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ—"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ? ਕਿਹਨਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਿਆਣੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ। ਪ੍ਰੇਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਡਾਂਟਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ। ਉਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਹਮਣੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਭੇਡੀਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ।

"ਮੇਰੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ, ਕਲਿਆਣੀ ਅਤੇ ਕੁੱਚਿ-ਕੁੱਟੀ ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਾਂ। ਤਿੰਨ ਜਿਸਮ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਇਕ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਉਠਾਣੀ ਪਈ। ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਟੁੱਟ ਪਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਚਾਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ—"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਤਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕਠੋਰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ, "ਹੂੰ, ਬਸ।"

ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਉਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ।

ਉਸ ਦੀ ਬਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਹਾਰ ਗਈ। ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ, ਕਲਿਆਣੀ ਕੁੱਚਿ ਕੁੱਟੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਹਾਂ—ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਹੁਣ ਮਿਲਣ ਤੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਇਹ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਦੇਖੋ। ਉਸ ਦਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਤੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੀ ਨੇ ਨਾ? ਤਦੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਛਿਵੇਂ ਆ ਸਕੇਗਾ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੇਰ ਵਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ :

"ਮੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ । ਇਸ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੁੰ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ ਸਹਿਵਾਸ !"

ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਪਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ । ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੇਰੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਹੀ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੌਹ ਹੈ । ਇਹ ਮੇਰੀ ਗਾਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੈਂ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ।"

ਅਮਨੱਖੀ ਕਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਪਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਈ ਭੁਗਤੇ । ਇਹ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ । ਉਸ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਾਗ ਪਿਆ । ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਨਿਕਲਿਆ । "ਇਹ ਖੇਤੀ, ਧੰਨ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਲਈ ਨੇ ? ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ਨੇ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ ।

"ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹਨ ।"

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਵਕਤ, ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਅਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਸਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ।"

ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਚਲੇ ਗਈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਿਆ । ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਮਗਨ ਸੀ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ :

"ਇਕ ਔਰਤ—ਕੀ ਨਾ ਹੈ, ਸਾਇਦ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪਤਤਾਲ ਹੋ ਗਈ ?"

"ਜੀ ਹਜੂਰ, ਅੱਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ।"

"ਹਾਂ, ਠੀਕ ।"

ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਦੇ ਵਕਤ ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਈ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭਲ ਆਵੇਸ਼ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦੇ । ਪਕੜਨਾ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸਭ

ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਆਪਣਾ ਪਤੀ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੇ ਪਤੀ ਕੌਚਕੁਠਨ ਨਾਇਰ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਨਾ ਭੋਲਾ ਭਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਮੇਹ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਕਿੰਨੀ ਵੇਰ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ। ਸੀ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ! ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਨਉਚਿਤ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤਾਂ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਰੋਕ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਹੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗਲਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਸਾਡੀ ਦਾ ਪੱਲੂ ਮੇਢੇ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈ।

“ਕਿੱਥੇ ?”

ਮੇਘਨਾਦ ਵਾਂਗ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜੀ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ। ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।

“ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਇੱਧਰ ਆ।” ਕਾਤਰਯਨੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ। ਕੁਝ ਵਕਤ ਬੀਤ ਗਿਆ:

“ਛਾਟਕ ਤੇ ਇੰਜ ਨਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ, ਇੱਧਰ ਆ।”

“ਉਹ ਖਿੜ੍ਹੇਣੇ ਵਾਂਗ ਚੱਲ ਕੇ, ਵਾਪਸ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।”

ਕੁਝ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮਦੀ।”

“ਹੂੰ, ਤੂੰ ਕਿਸਦੀ ਪਤਨੀ ਏਂ, ਪਤਾ ਹੈ ?”

ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਖਿੰਡੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ, ਪਿਸਾਚਨੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁਲ ਜਾਓ।”

ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਅਹਿਲ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕੱਲੀ ਜਾਣ ਤੇ ਕੋਈ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ, “ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ।”

“ਮੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ। ਕੌਣ ਹੈ ਉਹ ?”

“ਮੇਰੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜਲਦੇ ਵਕਤ ਸ਼ਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਣਾ ਸੋਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ। ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਉਹ। ਉਸ ਜੇਹੀ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਰੋਲੀ ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, "ਬਸ, ਬਸ, ਠਹਿਰੋ। ਅੱਗੋਂ ਮੱਤ ਜਾਣਾ। ਉੱਧਰ ਜਾਓ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਆਰੰਭ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਹੀ ਸਨ। ਸੱਸ ਅਤੇ ਸਹੂਰਾ, ਤਿੰਨ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਉੱਧਰ ਤ੍ਰਿਵੇਦਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਪਤੀ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਸੁਖ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਤੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪੱਪ੍ਪੁ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਅੱਠਥੇਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਕ ਤਿੱਤਲੀ ਵਾਂਗ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਫੁਰਸਤ ਮਿਲਦੀ ਉਹ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਪਾ ਕੇ ਕਲਿਆਣੀ ਕੁੱਟੀ ਕੁੰਚਿ ਕੁੱਟੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਗ੍ਰਹਸਤ ਚਲਾਣ ਦਾ ਬੋਝ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਦੇ ਸੱਸ—ਸਹੂਰਾ ਮਰ ਗਏ। ਸਹੇਲੀਆਂ ਵੀ ਚਲੇ ਗਈਆਂ। ਧੀ ਹੈ। ਦੁਰਾਝੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਪਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ!

ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੱਸ ਨਹੀਂ, ਸਹੂਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਨਵੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ!

ਰਸੋਈ ਦੇ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਉੱਥੇ ਆਇਆ।

"ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਇੰਝ ਗੰਦੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਹ ਪਿਆਰ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਕੁਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।"

"ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੰਦੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਤ ਦਿਓ।"

"ਨੂੰ!" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਹੁਣ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਮਨ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੇ ਰੁਸ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਰੁਸ ਜਾਣ ਦੇਉ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਦੇ ਇੱਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਮਿੰਨਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਆਈ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

"ਕਿਉਂ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ?"

ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰਕੇ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਤਕ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮਾ। ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ?”

“ਉਹ ਗੁਜੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਤੁੰ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ—ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਉਸ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਤੁੰ ਅਜਿਹਾ ਚਾਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

“ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮਾ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?”

“ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ?”

“ਉਸ ਨੇ ਇੰਜ ਕਿਹਾ, “ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ, ਕੀਤਾ, ਬਸ। ਹੁਕਮਾਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦਿਉ।”

“ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ ਨਾ ?”

“ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ।”

23

ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮੌਤ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਭਲਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੋ ਗਏ। ਪੱਪੂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਰਭਾਗੀ ਮੌਤ ਵਿਚ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਘਰ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਆਏ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

“ਏ ਕਾਤਰਯਨੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਗਈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ। ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਖਾਣਾ ਬਨਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਿਰਛਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ?”

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭ ਸਮਾਚਾਰ ਨੰਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ

ਦੇ ਹੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੀ । ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕ ਲਾਠੀ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ, "ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉਮੰਗ ਕੁਝ ਬੁਝ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ? ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਸ਼ਹੀਂ ਕੀ ?"

ਉਸੇ ਨਿਰਛਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਦੀ । ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ ?"

"ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਵਖਤ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ।"

ਉਸ ਅਨਭੋਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ?"

"ਦੋ ਸੌ ।"

ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਗੋਲੀ ਚਲਾਣਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਨਾਉਣਾ ਆਦਿ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਨਾ ? ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ?"

ਇਕ ਕਠੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੀ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ । ਕਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ—ਕੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਪਤਨੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ? ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, "ਹੂੰ, ਜਾਓ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੜਬੜੀ ਵਿਚ ਪਏ ਬਗੂਰ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ? ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਸਨ ਨਹੀਂ ਨਾ ਦੇਵੇਗਾ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹੂੰ, ਬਸ ।"

ਪਤਨੀ ਤਕ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਬਚਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭਟਕਿਆ ਸੀ । ਅੱਜ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਸਿਰਫ ਰਸਮੀ ਸਨ । ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਦੀਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੰਦ ਪੀਹ ਰਹੇ

ਸਨ । ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਪਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇ, ਵਾਕਿਫ ਹੋਏ—ਇਕ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਉਹ ਨੱਚਦੀ ਟੱਖਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ।

ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹੋ ਹੈ, ਕਿ ਇੱਥੇ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ? ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਨਾ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਨਵੀਂ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ।

ਨਹੀਂ, ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮੌਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ? ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ?

ਇਕ ਦਿਨ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਆਏ । ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆਂ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ । ਉਹ ਸਿਰਫ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਆਏ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ । ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਕਿਹਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਸ ਦਿਨ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਡਾਗ ਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣੇ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗਾ ? ਉਹ ਸੱਚ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹੋ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ।”

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ । “ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ, ਸਿਰਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ।”

ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ?”

“ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ।”

“ਠੀਕ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ।”

ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਇਕ ਚੂਸਰੇ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਬਨਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ

ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖ ਤਾਂ ਸਕੇ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।”

ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਉਮੰਗ ਇਸ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਸਵਾਮੀ ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ, ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਇਸੇ ਵਕਤ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੈਂਡਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪੇਂਤੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸਵਾਮੀ, ਪਿੱਛੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆ ਮੇਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।”

ਸਵਾਮੀ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ।”

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਣੀ ਸੀ।

“ਭੋਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ ਸਵਾਮੀ।”

ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੇ ਉਹ ਸਥਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗੇ, “ਉਹ ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਥਦ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣ ਲਏ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਚੋਰ ਨਾਲ ਕਹੇ ਗਏ ਨੇ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਫਾਟਕ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ, ਉੱਥੇ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਉਹ ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਹੈ।”

ਉਹ ਭਾਗਵੰਤੀ ਇਸ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫੁਪਾ ਕੇ ਬੇਠੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ, ਇਕ ਮਕੌੜੇ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ।

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ! ਇੱਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਕੀ ਰੂਕ ਗਿਆ? ਇਹ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇਗਾ?”

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ?”

ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਦ੍ਰੂਵਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ, ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੀ ਸੱਕ ਹੈ?”

"ਮਿਨ੍ਹੂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸਵਾਮੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਆਉਣਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, "ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਹਨ ਨਾ ?"

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ! ਉਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕੀ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂਗਾ ?"

ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਵਾਮੀ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ, ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣ ਦਿਓ !"

ਤਦ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਮਾਤੇਵਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਵਿਚਾਰਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਉਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਖੁੱਝੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਵਾਂਗ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੀ ਪੁੱਛਦੇ ਜੇ ਉਹ ਜਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ—'ਇਹ ਕੀ ਹੈ' ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕੋਵਿਲ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਾਜਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਈ। ਜੋਤਸੀ ਦਵਾਰਾ ਚੰਗੇ ਵਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਹਲਚਲ ਅਤੇ ਉਮੰਗ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਜੋਚਰੇ ਕਾਗਚ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਕਲਮ ਹੱਥ 'ਚ ਪਕੜੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਫਾਈਲ ਦੇਖੀ। ਉਹ ਪਦ ਤਿਆਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਹ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਬੋਚ੍ਚੀ ਦੇਰ ਚੁਪ ਪਾਰੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਲੈ ਕੇ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਲੱਰਕ ਦੀ ਚਲਾਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਜਾਨ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰਨ ਵਾਂਗ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦੂਖ ਦੇਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਕਲੱਰਕ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਦ ਤੇ ਆਇਆ। ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਬਥਰਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਛੇ ਕੇ ਉਸ ਪਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ

ਜਮੀਨ ਖਿਸਕਦੀ ਲੱਗੀ । ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਖਿਸਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਇਹ ਗੱਭਰੂ ਵੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਪੀਲਾ ਪੇ ਗਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਹੁਕਮ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਤੇ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕੀ ?”

ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।”

“ਹੂੰ ! ਜਾਓ ।”

ਉਹ ਚਲੇ ਗਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦੇ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਰਿਸਤੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਘਟਨਾ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤੀ । ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ । ਸਭੋਂ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ । ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । “ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਸੀਂ ਚੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ । ਇਕ ਇਕ ਡੰਡਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਆਖਰੀ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋ । ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ ।” ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ । ਇਕ ਘਾਇਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਉਸ ਸਾਹਵੇਂ ਫੋਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅੱਖਰ ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ! ਨਹੀਂ, ਉਸ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇਗਾ ।

ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ? ਉਹ ਜੀਵੇਂਗੀ ? ਉਸ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਸ ਕੋਲ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਘੜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਟੁੱਕੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਉਸ ਨੇ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ । ਉਸ ਦੀ ਮਥਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਦੇਖ ਕੇ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੇ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ

ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਹ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਗਏ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜੋ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਣ ਲਈ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਮੁਆਫੀਨਾਮੇ ਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੰਰਾਨ ਕੀ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੇਚੇਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਅਲੱਗ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਫਾਈਲ ਮੇਜ ਤੇ ਪਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ! ਅੱਜ ਚਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਅਪਸ਼ਗਨ ਵਾਂਗ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇੰਜ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੈ ? ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੋਤਸੀ ਦਵਾਰਾ ਨਿਰਣ ਲੇ ਕੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੂਭ ਦਿਨ ਹੈ ਇਹ।

ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਬਾਂਗ ਕੁਝ ਕੀਤੇ, ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਰ 'ਚ ਬੈਠ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਪੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਮਥਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ।

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਕਤ ਉਹ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖੁਦ ਉਹ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਗਲਾਸ ਕੌਫੀ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੀ ਲਈ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਉਸ ਵਕਤ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਕਦੋਂ ਦਫਤਰ ਜਾਣਗੇ, ਕਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕੌਫੀ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਮਾਲਕਿਨ ਅੱਜ ਬਾਬੂ ਜੀ, ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਕਿਉਂ ਆ ਗਏ ? ਸਾਇਦ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਾਰਨ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਵਕਤ ਹੈ ?"

"ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਵਕਤ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਗੇਟ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਅੰਰਤ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਮਾਂ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੱਖਿ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਸ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ !”

ਇੱਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।

“ਫਿਰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।”

“ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ?”

“ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਬੜਾ ਜਾਦੂਗਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤ੍ਰੀਵੇਂ ਦਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੇਸੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਉਸਨੇ।

ਭਗੀਰਥ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜਾਦੂਗਰੀ ਨਾਲ ਬੇਸੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ?”

ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਉਹੀ।”

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ?”

“ਉਹ ਭਜਨ, ਗੀਤ, ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੇਰ ਤ੍ਰੀਵੇਂ ਦਰਮ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਰਵਾਦ ਮਿਲੇ ਤਾਂ, ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ, ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਸਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਉੱਤਰ ਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਇਸ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਬੇਸੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਕਤਰੇਤ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਸੁਪਰਨਟੈਡੈਟ ਔਰਤਾਂ, ਕਲਰਕ ਔਰਤਾਂ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਣ ਲਈ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਹੜਤਾਲ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਨੰਦਨ ਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਨੰਦਨ ਦਾ ਗੀਤ ਪ੍ਰਵਹਨ ਜਾਂ ਉਪਨਿਸਦ ਵਿਖਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੜਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕ੍ਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਜਾਰਨ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇਗਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਸੁੱਧ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜਿਹੜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ?”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾ। ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜੀਉ ਸਕੀ। ਬਣਵਾਸੀ ਬਣਕੇ, ਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੇਰੇ ਪੇਟ 'ਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਰਮ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋ ਗਿਆ! ਕੀ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਕੀ ਸੁਣਨਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਦਮਾਸ਼ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਣ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਨਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁਣ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ?”

ਭਗੀਰਤੀ ਅੰਮਾਂ ਕਥਾ ਸੁਨਾਣ ਲੱਗੀ :

“ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਜਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤਦ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ?”

ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਯਾਦਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇੰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋ ਭਗਵਾਨ ! ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ?”

“ਇਹੋ ਤਾਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਡਾ ਸਵਾਮੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੰਮਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ :

"ਉਸ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ! ਇਹ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਸ ਲਈ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ ? ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ ? ਭਸਮ ਮਲਦੀ ਹੈ ? ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਢੰਗ ਹੀ ਹੈ ।" ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀਆਂਗਾ, ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਕਹਿਕੇ, ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਕੇ, ਰੁਦਰਾਖਸ਼ਸ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਕੇ । ਉਹ ਉੱਥੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ।"

ਉਸ ਸੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਣਾਮ ਚੇਖ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਤੰਭ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ । ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਪਿੱਲੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ, ਪੁੱਛੋਗੇ ?"

"ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ?"

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਸੋਚ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਪਿੱਲੇ ! ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ । ਤੁਹਾਡੀ ਉਹ ਮੰਨਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ।"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ । ਉਸ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਹੋ ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਹੈ । ਧੀਰਜ ਬਨ੍ਹਾਣ ਲਈ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਦਾ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ, ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ।"

"ਭਗਤੀ ! ਚੰਗੀ ਭਗਤੀ ਹੈ । ਪਿੱਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ । ਇਹ ਸਭ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਸਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਾਗਲ !"

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿੱਲੇ, ਸੁਣੋ, ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲਪਨ ਸੀ, ਅਸਲੀ ਪਾਗਲਪਨ । ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਬਾਇਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾ ਭੇਜਣਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ । ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਸੀ । ਹਾਸਾ ਆਉਣ ਤੇ ਰੁਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਬਗੇਰ ਫਿਲਕੇ ਦੇ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਨੂੰ ਨੁਹਾ ਕੇ, ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਭਸਮ ਲਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕੱਜਲ ਪਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਲਿਟਾ ਲੋਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦਾ ਫਲ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈਆਂ । ਹੁਣ ਅਸਤੀਫਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਹੁਣ ਉਹ ਪਾਗਲਪਨ ਹੈ ?"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪਾਗਲਪਨ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

"ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ ।"

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਗਏ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਅੱਜ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ

ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਕਸ਼ਟ ਕਿਉਂ ਉਠਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪੁਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਅਦਾ ਕਰ ਦੱਤਾ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਭੋਗ ਕੀਤਾ, ਕੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਖੋਰ, ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਪਰ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਉੱਠੀ।

ਉਹ ਬਗੀਚ ਛਿਲਕੇ ਦੇ ਨਾਰੀਅਲ ਨੂੰ ਨੁਹਾ ਕੇ, ਕੱਜਲ ਪਾ ਕੇ, ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਭਸਮ ਲਾ ਕੇ, ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਲਿਟਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ। ਸਾਈਦ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ, ਇਕ ਮਾਂ ਬਨਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਕੀ ਇਹੋ ਖਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਕੇ ਰੋਕ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਦੋਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਿੱਲੇ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?"

ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕੇਗੀ।

"ਅੱਗੋਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਹਰਮ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਜੀਣ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਭਜਨ ਕਰਕੇ ਜਿਉਣਾ ਹੈ ਨਾ? ਉਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹ ਅਨਾਥ ਬੱਚਿਆਂ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਗਾੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਹ, ਘਰ, ਉਸ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੇਂਨੂੰ ਵੀ ਅਨਾਥ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਥੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਿੱਲੇ।"

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਿੰਤਾਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਉਹ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਵੀ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਹੈ, ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਵਕਤ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਤੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸੰਪਿਆ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਅਜਿਹਾ

ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ? ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਕੋਈ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ । ਪਰ ਇਕ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾ ? ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?”

ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ । ਪਿੱਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਠੀਕ ਸਮਝੋ, ਛੈਸਲਾ ਕਰੋ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਨਿਰਆਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਗੀ । ਪਿੱਲੇ ! ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਉਣ ਲੱਗੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕੰਠੇਸ਼ਰਨ ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਛੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ ? ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਔਰਤ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੁਝ ਰਕਮ ਦੇਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ ਨਾ ?”

“ਮੈਂ ਰਹਾਂਗੀ ਕਿੱਥੇ, ਪਿੱਲੇ ? ਮੈਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਸੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਆਈ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਗਈ ਤਾਂ—”

“ਕੀ ਉਹ ਰੱਖਣਗੇ ਨਹੀਂ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦੂਸਰੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ?”

“ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਪਿੱਲੇ ! ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਫਿਰ ਪੇਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ।” ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਬੈਠ ਕੇ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ । ਬਸ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਪ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਿੱਲੇ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੇਰਾ ਇਕੋ ਦਾਮਾਦ ਹੈ । ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਨੇ ਕਸ ਕੇ ਪਕੜ ਰੱਖੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਟੀ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਦਾਮਾਦ ਮੰਨੀ ਬੇਠੀ ਹੈ ।

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ । ਇਹ ਔਰਤ ਸਾਇਦ ਅਗਲੇ ਪਲ ਇਹ ਕਹੇਗੀ, “ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਚੁਪਚਾਪ ਰਹਿ ਲਵਾਂਗੀ । ਬੋੜ੍ਹਾ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦੀ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ

ਤਕ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰੇਗੀ।

ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਦੇਣੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਕਾਤਰਯਨੀ ਉੱਥੇ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਤੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਅਚਾਨਕ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਪਤਨੀ ਇੱਥੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ; ਕਦ ਆਈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤਾਂ ਮੈਂ ਆ ਰਹੀ ਹਾਂ।”

ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਰਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਚਲੇ ਗਈਆਂ।

“ਨਹੀਂ,” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤਕ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ।

ਕਿੰਨਾ ਅਸੁੱਭ ਦਿਨ ਹੈ!

24

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਛੇਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਢੀ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇ। ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਬੁੱਢੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹੇ, ਜੇ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਰੁਧ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਅਪਰਾਧੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਬੋਝ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁੱਢੀ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਵਕਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਸਕਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਸ ਇਹੋ ਇਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੇੜ੍ਹੂ ਅੰਰਤ ਇੰਨੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਕੇ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੂਭ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਹ! ਕੇਹੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ! ਅੱਗੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਇਕ ਭਦੂਕਾਲੀ ਵਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ—ਉਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ

ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤਕ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਲਈ ਕੀ ਕਹਿਣ ਇਕ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਬਿਨਾ ਰੁਕੇ, ਬਰੋਰ ਪੁੱਛੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਬੁੱਢੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਤਦ ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀ ?

ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ? ਨੀਂਹ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ ਹੋ ? ਈਸ਼ਵਰ ਪੁੱਛਣਗੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। “ਕੁਝ ਬੋਲਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?”

ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ, ਸਾਇਦ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਚਾਨਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਉੱਚੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹੇਠਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਏ ?”

ਤੁਰੰਤ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਅੰਸ ਸੀ, “ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।”

“ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦਿਆ ਕੱਲ ਜਾਂ ਭਲਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, “ਮੈਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਾਗੀ। ਨਮਕਹਰਾਮੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਠੰਢਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੁੰਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਛਰਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ ਨਹੀਂ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੇਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।

“ਨਹੀਂ” ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਭਰੀਰਬੀ ਅੰਮਾਂ ਇੱਥੇ ਨਾ ਰਹੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਗਿਆਤ ਭੈਅ ! ਪੁੱ

ਪਤਨੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਏਖ ਕੇ, ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।

"ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਰੋ।" ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਂ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਵਾ ?"

"ਕੀ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ ?"

ਫਿਰ ਕੀ ਹੈ ? ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਚਾਨਕ ਨਿਕਲ ਪਿਆ :

"ਤੁਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੇਓ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਦ ਤਤ ਕਾਤਰਯਨੀ ਜਾਂਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, "ਕਾਤਰਯਨੀ !"

ਉਪਰੋਂ "ਕੀ ਹੈ ?" ਕਹਿਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਗੱਠਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਲ ਹੈ ਇਹ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਲੱਭ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਪੇਂਡੂ ਐਰਤ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੰਛਿਆ, "ਕਿਉਂ, ਮੈਂਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ?"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ।"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ ?"

"ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ?"

"ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂ ?"

"ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

"ਕਿੰਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ ! ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਸ, ਇੰਨਾ ਹੀ, ਨਹੀਂ ਤੁਂ—"

ਉਸ ਪਤਨੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਪਤੀ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਕ ਅਫਸਰਾਨਾ ਹੁਕਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ।

"ਅੱਛਾ ਜਾਓ !"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਚਲੇ ਗਈ।

ਇਕ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਨੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ। ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਗਲ ਵਿਚ

ਮੰਗਲ ਸੁਤਰ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਜ੍ਹੀ 'ਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭੁਲਾਈ ਗਈ, ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅੱਜ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਉਹ ਅਵਸਰ ਯਾਦ ਹਨ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੂਹ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਸ, ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੈ ਨਾ? ਕਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਵਰਤ, ਇਕ ਪਤਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ 'ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਜਾਣੇ ਬਗੈਰ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੌਖਿਕ ਵਾਲੀ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ? ਅੱਜ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ! ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।

ਕਿਸ ਲਈ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕੌਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਉਤਰ ਹੈ ਕਿ "ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਵਿਆਹ ਸਾਰਬਕ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਸਹਿਤ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਿੰਤਾਮਗਨ ਇਧਰ ਉਧਰ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕਈ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੁੱਛੇਗੇ। ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲਿਆ। ਜਾਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੀਆਂ? ਇਹ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਰਹੱਸ ਵਾਂਗ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੈਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ!

ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਜੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਆਏ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਹੁਣ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ।

ਮਾਤਜੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਆਉਣਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਤਿਆ ਕਿ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਂ ਲੁਕੋਸ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ

ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀਆਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੱਪੜ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ : ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੱਪੜ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ :

“ਮਿਸਟਰ ਲੁਕੋਸ ! ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਸੋਚੋ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਾ ਬੁਧੂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣਣ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਸਮਝੇ !”

ਲੁਕੋਸ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਆਫੀ ਜਾਚਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ! ਇਹ—”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, “ਬਸ—ਬਸ, ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਸੀਂ ਕੀ ਕੀਤੇ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਮਿਸਟਰ ਲੁਕੋਸ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ, ਮਾਤਯੂ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੁਕੋਸ, ਇਹ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ ਲੁਕੋਸ ! ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਸਮਝੇ ਬਗੇਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਠਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਪੇਟੀ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

“ਇਹ ਸਾਡਾ ਇਕ ਤੁੱਢ ਜਿਹਾ ਤੋਹਫਾ ਹੈ।”

ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਓਹ ! ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਂ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ।”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹ ਸਾਡੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਜ਼ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਏਗੀ।”

ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਅੱਡਾ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਗੱਲ ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਝਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਹੜਤਾਲ ਠੰਡੀ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਬੁਝ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁੱਖ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਡਾ, ਇਹ ਮਗਰੋਂ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਫਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਪਿਆ ਤੱਥਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ

ਡੱਬਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਡੱਬਾ ਬੋਲ੍ਹਿਆ। ਮੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜਤਿਆ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਨੈਕਲਸ ! ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਭਗੀਰਥੀ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ :

“ਇਹ ਲਓ, ਇਹੋ ਆਓ।”

ਉਹ ਮੌਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨੈਕਲਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਪਤੀ ਕੋਲ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਹ ਕਿਥੋਂ ? ਬੇਟੀ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ।”

ਇਕ ਮਧੁਰ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਗੱਲ 'ਚ ਪਹਿਨਾਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਇਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਹੈ।”

“ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ! ਇਹ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਲੱਗੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਪਤੀ ਦਾ ਇੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ, ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਮਾਰ ਸੀ। ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

“ਇਹ ਮਾਲਾ ਗੱਲ 'ਚ ਪਹਿਨੀ, ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ?”

“ਕਿਉਂ ਕੀ ? ਮੈਂ ਇਹ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ, ਤੇਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਬਸ ਇਸ ਲਈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ?”

“ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ?”

“ਇਸ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤਾਂ ਬੇਟੀ ਤਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸੇਗੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨੈਕਲਸ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੈਕਲਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪਕਤੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਨੈਕਲਸ ਪਹਿਨੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇੰਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੱਸਿਆ। ਆਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਾਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੇਖ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੇ ਮਗਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਰੁਮਾਂਚਿਤ ਹੋ ਉਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਾਲੀ ਫੇਲ ਗਈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਲਾਜ ਨਾਲ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਦੇ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਮਾਰ ਹੈ। ਮੋਹ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ "ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦੇ" ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗਿਆ। ਜੁਬਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਉਹ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ, ਲਾਜ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ, ਖੁਮਾਰ ਨਾਲ ਅੱਧ ਮੁੰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅੌਰਤਪਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੀ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਕਤਰੇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਰਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ, ਵੱਡੀ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੁਮਣ ਚਾਹੁੰਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਿਆਸ ਹੈ ਇਹ! ਤਦ ਸਾਰੀਆਂ ਅੌਰਤਾਂ ਚੁਮਣ ਦੀ ਮੰਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ? ਉਸ ਦਿਨ ਚੁਮਣ ਚਾਹੁੰਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁਮਣ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਲਈ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿਵੇਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਦੇਖੋ, ਅਲਮਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖੋ।" ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਨਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਅਦੂਸ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ :

"ਕਿਹੜੀ ਸੁੰਦਰੀ ਹੈ?"

ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋ ਅੌਰਤਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਣਾ, ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੋ ਕੇ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਜਾਣ। ਇਕ ਅੌਰਤ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਲਈ ਦਿੰਤਜਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ "ਛੋਹੀ" ਦੇਣਗੇ" ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਾਤਰਯਨੀ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਹਿਆ।

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਧੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਇਕ ਚੁਮਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗਿਆ। ਕਦੇ ਕਦਾਈ, ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੰਗਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੰਦ ਆ ਗਿਆ।

ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਅੰਰਤ ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਪਲ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ ਹੋਠ ਜੋੜਨ ਤੇ, ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਚੁਮਣ ਯਾਦ ਆਏਗਾ। ਤਕੰਮਾ ਦਵਾਰਾ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਦੇ ਸਮੇਂ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਭਰ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾ ਆਏ, ਇਸ ਲਈ !

ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਵਰਿਊਆਂ ਮਗਰੋਂ, ਪਤੀ ਪੰਜਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ, ਅੱਜ ਸਾਇਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਮਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਫ਼ੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਲ ਸਜਾਏ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਇਦ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਘੁੱਟ ਯਾਣ ਸਮੇਂ ਛੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਗੁਫਤਗੁੰਨ੍ਹ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਚੰਮੇਲੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਰੋਜ਼ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲ ਬਿਸਤਰੇ ਝੇ ਵਿਛਾਣ ਤੇ ਵੀ। ਚੰਮੇਲੀ ਦਾ ਛੁੱਲ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰੇਗਾ, ਸਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸਵਾਸ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਗੈਰਜਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਘੰਟੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ, ਸਿਰਛ ਹਾਸਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣ ਲਈਆਂ ਹਨ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਭਗੀਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ :

“ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਕੱਸਟਦਾਇਕ ਹੈ।” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਰਾਏ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।” ਉਸ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਚਲਾਕ ਹੈ, ਬੁਰੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਚਿਤਾਵਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਬੱਢੀ ਦੇਰ ਅਹਿਲ ਲੇਟੀ ਰਹੀ।

ਮੰਜੀ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੇਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ, ਸੋਚਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾ, ਸੱਚ-ਸੱਚ ਦੱਸਣਾ।”

“ਪੁੱਛੋ, ਸੱਚ ਦੱਸਾਂਗਾ।” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਹੁੰਤੁ, ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ?”

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ?”

ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸਵਾਲ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ। “ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਤੇ ਅਕਰ ਲਿਆ ਹੈ” ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ “ਚਾਹੀਦੇ” ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ “ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ”, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇਗਾ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਇਕ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ:

“ਕੀ ਮਤਲਬ?”

“ਮਤਲਬ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਵੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ, ਅਜਿਹੀ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਪਾਗਲਪਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋ?”

“ਪਾਗਲਪਨ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸੱਚ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਅੱਜ ਇਸ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਲੇਟੀ ਹੁੰਦੀ? ਮੈਂ ਇੰਜ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੇਠਾ ਹੁੰਦਾ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪੇਡੂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉੱਠਿਆ ਜੁਆਬ, “ਇਹ ਨਾ ਕਹੋ। ਇਹ ਮੱਥੇ ਦੀ ਲਕੀਰ ਹੈ। ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ। ਦੋਵੇਂ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਓਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।”

"ਕੀ ਉਹ ਹੁਣ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਏ?"

"ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ—ਬਸ ਇਹੋ ਸੋਚਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ—ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਥੈਠੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ!"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਚੁਟਕੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਖਾਕ ਆਇਆ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ? ਉੱਜ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਕਰ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਮਜਾਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ, ਹੈ ਨਾ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ। "ਓ ਪਗਲੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਕ ਚੁੰਢੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੱਡ ਸਕਦਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ; ਲੋਗਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜਕੇ ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।"

"ਲੱਗਦੇ ਕਿ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਗਲਤ ਨਾ ਸੋਚੋ। ਉਹ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਅਤੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਔਰਤ ਹੈ।"

ਦਿਲ ਨੂੰ ਵੇਦਨਾ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਦੁੱਖੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰੀ ਪਲ ਮੁਸਕਿਲ ਨਾਲ ਗੁਜਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਹਿਲ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਮਿਲੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਗੁਜਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਧਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਸੁਣੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਦੇਖੇ ਬਦਲੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ—ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਯਾਦ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਗੜਬੜੀ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੀ। ਝੜ੍ਹਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਵਾਲਾ ਹੈ। ਨੋਕਰੀ ਨਾ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ

ਖਿਆਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਸੁਰ ਅਤੇ ਕਿੱਟੂ ਮਾਮਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਵਿਚ, ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। "ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ" ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਆਇਆ। ਗਵਾਂਦੀ ਅੌਰਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਦੀਜੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸੀ।

"ਉੱਥੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅੌਰਤ ਹੈ ਉਸਦੀ।" ਤਲਾਬ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਅੌਰਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਵਿਚਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵੇਰ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਫਿਕਰ, ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੱਲ ਵਹਿਣ ਲੱਗਿਆ। ਸੱਸ, ਸੱਸ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹੁਰਾ, ਸਹੁਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਬੇਟੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਣਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਬਸ, ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਬੰਧਨ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਵਾਰ "ਡਾਇਣ, ਨਾਗਣ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਲੜਦੇ ਸਨ; ਆਪਸ ਵਿਚ ਚੀਖ ਚੀਖ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੇ ਕਿ-ਕੀ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਹੈ? "ਮੈਂ ਜਾਰਾ ਪਾਨ-ਸੁਪਾਰੀ ਖਾਣਾ ਹੈ।" ਪਤਨੀ ਦੌੜੀ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਦੋਵੇਂ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ। ਉਸ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕੀ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ? ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਤੇ ਪਤਨੀ ਮਿਲਜੂਲ ਕੇ ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ।

ਫਿਰ ਵੀ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਝਾਂਤੀ ਮਾਰਨ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਦਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਉਹ ਜੀਵਨ ਇੰਜ ਗੁਜਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੋਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਕਦੇ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਤੀ, ਰੂਪਿਆ, ਅਤੇ ਜਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਨ ਜਲਣ ਲੱਗਿਆ ਨਾ? ਅੱਜ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਨਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਚਿੰਤਾ ਮਗਨ ਹੋਇਆ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਬੈਠਾ-

ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ, ਸਭੋਂ ਕੁਝ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਹਿਛਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਅੱਜ ਹੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਗੱਲ ਚੁਟਕੀ ਭਰੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਪਤੀ ਨੇ ਇੰਨੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਇੰਜ ਚੁੰਮਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਸਦੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਸ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ?

ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਆਏ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਇੰਜ ਲੇਟਣ ਵਕਤ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੇਠੇ ਹੋ?”

ਤੁਰੰਤ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ, “ਹਾਂ।”

ਇਹ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਵਾਂਗ ਸੀ।

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਪਲੇਸਦੇ ਹੋਏ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਚ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਤੁੰਨ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਤੁੰਨ ਹੀ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਨਹੀਂ।”

ਇਹੋ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਿ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਜਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਮਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਬੂੰਦ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹੋ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ—ਖੁਦ ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ? ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡ ਸਾਡ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਵੇਗੀ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁੰਨ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੋਂਗੀ?”

‘ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਂਗੀ’ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਤੁੰਨ ਕੀ ਕੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏਂ? ਪੁੱਛ ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਾਂਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦੇਵੇ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਈ ਸਜਾਈ ਦੱਸੀ, "ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ।"

ਇਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਜਾਣਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ? ਇਕ ਟੇਢਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਹ ਕਿ ਪਿਆਰ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

"ਤੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਬੇਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਜੋਸ਼!"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਨਾ ਰਿਹਾ?"

"ਨਹੀਂ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਓ—ਓ, ਫਿਰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ? ਫਿਰ ਉਸ ਕੋਲ ਕੀ ਗਏ ਹੀ ਨਹੀਂ?"

ਵਾਂਗ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ। ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਣ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਤਿਪੱਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਮੈਂ ਮੁੜ ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਗਿਆ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਝੂਠ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਗਏ ਸੀ ਨਾ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਗਿਆ ਸਾਂ ਜਦ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਲੱਗਪਗ ਇਕ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਬਸ। ਕੀ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?"

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਪਕਾਰ ਸਾਡੇ ਤੇ ਕਿਉਂ "ਕੀਤਾ", ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਹੀ ਨਾ ਨਾ?"

"ਹਾਂ, ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਰਾਮਚੰਦਰਮ ਨਾਲ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਈ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿੱਤ੍ਹੇ ਮਾਮਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ—ਤੂੰ ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਏ। ਦੂਜੇ ਜੋਤਸੀ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ?"

"ਫਿਰ ਕੀ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਬੱਚੀ ਵਾਂਗ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਨੱਕ ਪਕੜ ਕੇ ਹਿਲਾਈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਸ ਲਈ ਘਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ?"

"ਸ਼ਬਦ ਪਿੱਲੇ ਮਰ ਗਿਆ । ਆਪਣੇ ਤੇ ਕੀਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮੇਂ ਉਹ ਘਰ ਬਣਵਾਇਆ । ਉਸ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਚੁਕਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ ।"

"ਫਿਰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ?"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਰਹੀ । ਅਨਪੜ੍ਹ, ਪੇਂਡੂ ਉਜ਼ਡ ਅੰਰਤ ਇੰਨੀ ਮੁਰਖ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪੁੱਛੇਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ । ਉਹ ਪਤਨੀ ਹੈ । ਵਿਅਰਥ ਗੱਲ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਚਾਕ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਉੰਜ ਹੀ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਤੂੰ ਇਥੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੀ ? ਮੇਂ ਇਕ ਮਰਦ ਹਾਂ ? ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਉਹ ਇਕ ਡੇਣ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ । ਆਹ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਅੰਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਭਿਆਨਕ ! ਡਰਾਉਣੀਆਂ ! ਕਿੰਨੀ ਅਤ੍ਰੂਪਤ ਅੰਰਤ ਹੈ !"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉੰਜ ਹੀ ਮਜ਼ ਲਈ ? ਹੈ ਨਾ ?"

"ਹਾਂ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ । ਉਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ । 'ਉੰਜ ਹੀ ਮਜ਼ ਲਈ', ਕੀ ਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕੋਈ ਪਤਨੀ ਸਹਿ ਸਕੇਗੀ ?'

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ । ਇਹ ਉਸ ਕੇਸ਼ਵ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਉਹ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਨ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਘਰ ਆਸਰਮ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ । ਤੇਰਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਦੋਂ, ਬਸ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁਕਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਉਸ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਲੇਟੀ ਰਹੀ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜਾਣਨਯੋਗ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣ ਲਈਆਂ । ਕਹਿਣਯੋਗ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿ ਹੀ ਚੁਕਾ ਹੈ ਨਾ ? ਹੁਣ ਸਾਇਦ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਲਾਭ । ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ।

ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਜੋੜ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ, "ਸਾਡੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੋਈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਤੇਰੀ ਹੀ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਏ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਤਾਕਤ ਅਤੇ

ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲੋਕ, ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਰੂਪਏ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਨਤੀ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਮੌਨ੍ਹ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਚੁਮਣਾ ਦੀ ਬੁਢਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅਹਿਲ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰੇਗੀ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਖੀ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਦਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਏ ?”

ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜਰੂਰ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਤੁੰ ਬਹੁਤ ਭੋਲੀ ਏਂ। ਤੇਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਿਆ ਤੇਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ। ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਇਹ ਮਕਾਨ ਹੈ ਨਾ, ਇਸ ਕਮਰੇ ਦੀ ਜੇ ਜੀਭ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਹ ਝੁਦ ਸੁਣਾ ਦੇਂਦਾ। ਤੇਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ।”

ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾਂ, ਕੀ ਹੈ ?”

ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖਿਆਂ ਹਨ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਇਕ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ—ਆਹ, ਮੈਂ ਕੀ ਕੀ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਨਤੀ ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ, ਪਤਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਾਂ ਤਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਇਹ ਡਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹੇ, ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਵਾਰਾ ਖੇਡੀ ਗਈ ਉਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਾਇਦ ਤੇਰਾ ਵੀ ਜਥਤ ਟੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਥੇ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਉਚ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਸ ਫਸ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਲਾਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਫਸੀਲ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭੜੀ ਥਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ?”

ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਓ, ਭਰ ਨਾ, ਤੇਨੂੰ ਕੋਈ ਤੰਗ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵੀ ਚਲੇ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੋਚਮਾ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਤੇਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਹੈ ?”

“ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ! ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਸੋਈ ਦੀ ਨੁਕਰ, ਦਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਬੇਠਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਕੇ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਸੇ ਨਟਖਟ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਨਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਮੰਨ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਕਿਸੇ ਨਟਖਟ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਨਟਖਟ ਕਿਸਾਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ।”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ?”

“ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ ?”

ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੌ ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ?”

“ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਸਭ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਫਤ ਆ ਗਈ—ਹੈ ਨਾ ?”

ਕੋਈ ਠੇਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ । ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਵਾਂਗ ਸੀ । ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਇਹੋ ਸੀ । ਮਨ ਨੂੰ ਢੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸਾਬੀ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੋਰ ਅਤੇ ਇਕ ਦਫ਼ਤਰ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਐਰਤਾਂ ਸਨ । ਉਹ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।

ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਛੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ?”

ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਜੁਆਬ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, “ਸੱਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨਾ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਜੋ ਚਾਹੇਂ ਕਹਿ । ਮੈਂ ਸੁਣ ਲਵਾਂਗਾ । ਸਹਿਨ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ।”

ਅਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਥੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਭ ਮੰਨਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਸੁੱਖੀ ਘਰ ਸੀ । ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਬੋਟੀ ਸਹਿਤ ਇਕ ਉਮੰਗ ਭਰਿਆ ਘਰ । ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਇਹ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕੀ ਇੱਥੇ ਘੁਸ ਜਾਣ ਦਾ ਉਧ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ? ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ । ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਐਰਤ ਤਕੰਮਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋੜ-ਭੜ੍ਹ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਭਗਤੀਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਭਾਰਤ ਆਜਾਦ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਆਜਾਦ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੱਖਰੀ ਜਤਨ ਹਨ । ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮੌਸੂਰ ਆਦਿ ਸੁਬਾਈ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਅੰਤਮ ਦੌਰ ਦੇ ਯਤਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ।

ਦੂਸਰੇ ਕੁਝ ਸੁਬਾਈ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਜਾਦ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮਝੇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਫਵਾਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੇਲ ਗਈ । ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਦੇ ਆਜਾਦ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝੇਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੁਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । 15 ਅਗਸਤ

ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਰਹੇ ਤਾਂ—ਲੋਕ ਇਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਆਜਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਝੰਡਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੌੜੇ ਪਾਤਿੱਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਤਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਜਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਦਵਾਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਕਈ ਕਈ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ। ਇਸ ਛਰਚ ਤੋਂ ਉਹ ਹਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇਰਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ।

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਚਿੜੀਆਘਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।, ਪਹਿਲੋਂ ਘਰ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੁੰਜਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਨਾਹਰੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। “ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਓ।”

ਮੰਡੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਹਰਾਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਨ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ। “ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਓ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਡਰ ਦੀ ਮਾਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਏ। ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਨੇ ? ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ? ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਉਹ ਠੀਕ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਵਿਜਯਮਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਕੂਲੋਂ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੱਜ ਕਲਾਸਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ :

“ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਫੁਟਬਾਲ ਦੇ ਮੌਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤਕ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ, ਉਹ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਨ ਸੀ। ਸਭ ਜਾਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਲ੍ਹਸ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੋਟੀ, ਕੀ ਤੂੰ ਵੀ ਗਈ ਸੀ?" ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਰਾਧਾ, ਤ੍ਰੈਸਯਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤ੍ਰੈਸਯਾ ਮੈਨੂੰ ਜਥਰਦਸਤੀ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ ਮਾਂ।"

ਮਾਂ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਲਾਏ ਗਏ ਨਾਹਰੇ ਤੂੰ ਸੁਣੇ ਸੀ?" ਵਿਜਯਮਾ ਇਹ ਸਮਝ ਗਈ।

"ਉਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਤ੍ਰੈਸਯਾ ਨੇ ਉਹ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ।"

"ਕੋਣ ਹੈ ਇਹ ਤ੍ਰੈਸਯਾ?"

"ਸੈਕਟਰੀ ਫਿਲਪ ਦੀ ਬੋਟੀ।"

ਫਿਰ ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦੇ।"

"ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤੇ?"

"ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਤਿੱਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਬ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹੀਆਂ। ਭਾਸ਼ਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਮਾਂ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਧੀ ਦਾ ਮੁੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੇਰੀ ਬੋਟੀ, ਇੰਜ ਨਾ ਕਹਿ। ਇਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਲਾ।"

ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰੈਵੇਂਤਾਕੁਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਓਹ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੋਟਾ ਜਾਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ! ਪਰ ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਬੋਪ। ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।"

ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਕਰਵਾਓ। ਫਾਸੀ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਚਲਣਾ, ਆਪਣੀ ਬੋਟੀ ਲਈ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?"

ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਤ੍ਰੈਸਯਾ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਸ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਆਈ।"

ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣੀਆਂ, ਸੁਣਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾਂ ਮੋਹ ਹੈ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਉਹ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ ਨਾ?

ਸਾਮੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਆਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰਫ 'ਹੁੰ' ਕਿਹਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲਵਾਂ। ਅੱਜ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਕੌਂਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ?"

ਤਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ, ਕਿ ਪਤੀ ਲਈ ਕੌਂਡੀ ਨਹੀਂ 'ਲਿਆਈ। ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੌਂਡੀ ਪੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਦੇਖੇ ਜਲ੍ਹਸ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰ ਲੱਗਿਆ। ਗੋਟ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਿਪਾਹੀ ਤੋਂ, ਮਾਲੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਡਰਾਇਵਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ।"

ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੋਲਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਨਾ? ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਹੋ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਦੱਸ ਵੀ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਬਨ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੜਵਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਇਹ ਸਮਝ ਬਗੇਰ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਸਮਝ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਆਏਗਾ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਲੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਛੇੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ।

"ਸਾਡੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਤ੍ਰੈਸਯਾ ਨਾ ਦੀ

ਲੜਕੀ ਨੇ ਫਾਸੀ ਲਾਓ, ਅਜਿਹਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇੰਜ
ਨਾ ਕੀਤਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਜਯਮਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ
ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸਮਝ ਲਈਆ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ
ਕਿਹਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਡਾਟਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?
ਅੱਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ
ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ? ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ?" ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ
ਹਿਲਾ ਕੇ 'ਹੂੰ' ਕਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਬੋਝ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ
ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬੋਝ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।
ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੋਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ
ਰਹੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬੇਠਾ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ,
ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ।

ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ
ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੀਬਰਬਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਕ ਵੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੇ ਗਿਆ
ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਬਣਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਚੋਣਾ ਵਿਚ ਕੰਮ
ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ। ਚੁੱਗਣੀ ਹਿੰਮਤ
ਨਾਲ, ਇਕ ਤੁਫਾਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਵਿੱਖ
ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਮਕੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਤਕਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।
ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੀ
ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ,
ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਖੋ
ਗਈ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਕੋਈ ਉਮੰਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਵਰਿਆਂ ਪਹਿਲੋਂ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਰਾਹ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਮਿਲਦੀ
ਗਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਕੁਰਸੀ ਵੀ ਇਹੋ
ਹੈ। ਉਸ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਾਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ
ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਇਕ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦਾ ਵੀ
ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਲੱਗੇ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ ਕੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ
ਇੰਨਾਂ ਹੱਲਾਂ ਗੁੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਮਚਾ ਰਹੇ ਹਨ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ
ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਦਾ।

ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਨ ਦਾ ਬੋਡ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਵਕਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਸੀ! ਸਭ ਕੁਝ ਜਿਸ ਕੌਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਦਰਸਾਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਵੀ ਦੋਸਤ ਉਹ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਵੀ ਸਾਬੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਆਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਸੀ ਪਤਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅੱਜ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਫਲ ਸੀ ਅੱਜ ਭੋਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਭੁੱਲ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਡੀਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰੀਪੋਰਟ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਅਧਿਕ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਲੋਕ ਵਾਸੀ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਉਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ?"

ਕੋਈ ਪਤਨੀ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, "ਇਹ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਾਸੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ? ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਜਿਹੀ ਪਤਨੀ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇਗੀ।

ਸਵਾਲ ਦਾ ਠੀਕ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਰੋ ਪਈ। ਉਹ ਸਿਥਲ ਪੈ ਗਈ।

"ਓ ਹੋ, ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਕਰੋ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਦਿਖਾਈ ਪਈ। "ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚੱਲੀਏ।"

ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੰਜ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਛੁਪ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁਚੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।"

"ਇੰਜ ਕਿਉਂ" ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ

ਵਲ ਦੇਖਿਆ । "ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ?"

"ਕਿਧਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਥੂ ਵਿਚ ਸੁਟੇ । ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਭਾਸਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ।"

"ਇਸ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਡਰ ਨਾ, ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ । ਇਹ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣਗੇ ਹੀ । ਮੌਨ੍ਹ ਫਾਸੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਕੁਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਦਿਵਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ । ਕੀ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇਗਾ ? ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਅਗਾਹਾਂ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ । ਇਕ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚਗੂਰ ਹੈ । ਫਾਸੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ।

"ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਗੋਰ ਦੇਖੋ ਤੇ ਸੁਣੋ ਚੁਪਚਾਪ ਬੇਠ । ਡਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ।"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੈ ਨਾ ? ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਸੰਕਟ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਪਵੇਗਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਭਾਗ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ? ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਧੀਰਜ ਬਨਾਇਆ :

"ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਬੇਵਕੂਫ ਏ ? ਇੰਨੀ ਜਥਰਦਸਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਆਉਣ ਤੇ ਕੀ ਮੌਨ੍ਹ ਫਾਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ? ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕੀ ਤੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ?"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੁਮਚਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ । ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ ਹੀ । ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਪਵੇ । ਕੁਝ ਤਕਲੀਫ਼ ਵੀ ਸਹਿਨ ਕਰਨੀ ਪਵੇ । ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਥਾਂ ਲੱਗੇ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋੜਾਂ-ਤੋੜਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਤਰਾਈ ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਖੁਦ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਆ ਗਈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖੇਡ ਖੇਡੀ। ਅੱਜ ਤਕ ਉਹ ਸਫਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਖੇਡ ਇਕ ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਤਥਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਣਨ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਇੰਨੀ ਲੰਬੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਦੇ ਕੇ ਬੁਖਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਬੁਝਾਣ ਯੋਗ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪਟ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰੂਪੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੁਪਿਆ, ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰ—ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹਾਸ਼ਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜਿਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਪਦ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਕੰਮ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਕਤ ਹੱਥਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਵਿਜਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਵਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਾਇਕ ਇਕ ਵੱਡੇ ਲਕਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਸਥਿਰ ਰਹੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਮਾਹਰਾਜਾ ਦੇ ਪਰਮ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਾਂ—“ਜਮਹੂਰੀ ਸ਼ਾਸਨ”—ਬਸ ਇਹੋ ਸੀ ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੋਏ ਲਕਸ਼, ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪੇਣਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਕੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਿਜਈ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ? ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ—'ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ' ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੱਕ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਖਣ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਸੱਕ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ? ਸੂਖਮ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸਾਸਕ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਵਡੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਈ ਦੂਸਰੇ ਕੁਮਚਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬਾਂ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਕੁਮਚਾਰੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਲੰਬੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਿਜਾਬ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁਮਚਾਰੀ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਰੁਕ ਗਏ। ਪਰ ਇਹੋ ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਹੈ?

ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਦਵੇਗਾ? ਮਾਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਯੰਤਰ ਸੀ ਉਹ, ਜੇ ਇੰਜ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ?

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਈਆਂ।

"ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ, ਸੋਂਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋ। ਕਉ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਠ ਕੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਚੁਫੇਰੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਇੰਜ ਹੀ ਸੀ ਨਾ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਕੀ ਤੁੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੀ?"

"ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਡਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਖਿਆਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।"

"ਕੀ ਫਾਂਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ?"

"ਹਾਂ, ਹੈ।"

ਫਿਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਚੁਣੌਰੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀਂ।"

"ਡਰਦੀ ਕਿਉਂ ਏਂ, ਇੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਅਹੁੜਿਆ—ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਜਾਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ।

"ਤਾਂ ਤੂੰ ਜਾਗ ਹੁਣ।"

"ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਜਾਵੋਗੇ।"

ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਇਸੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਇਸ ਪਦ ਤੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਅੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੇਗੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਚੱਲੀਏ, ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ? ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਾਂਗੇ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਿੰਡ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ।

"ਵਿਚਾਰੇ! ਨੇਕ ਆਦਮੀ! ਮਰਦ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ! ਇਸ ਤ੍ਰਿਵੇਦਰਮ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹ। ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ—ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, "ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਤਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ, ਰਹਿ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵੋ।"

ਹੱਸ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਦ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉੱਚਿਤ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਚੰਗੇ-ਨੇਕ ਬਣ ਕੇ ਜੀਓ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਧਰੋਹ ਨਾ ਕਰਕੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਵੀ ਹੱਸ ਪਈ।

ਬੜੀ ਦੋਰ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਚਾਈ ਹੀ ਹੈ ਨਾ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਕਸ ਉਭਰਿਆ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ? ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁਰਾਈ ਕੀਤੇ ਬਗੂਰ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਕੁਟਨਾਟ ਦੇ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਅੰਤ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੇਸ਼ਵ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ । ਪਰ ਉਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਨਾ ਆਇਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਰਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਮੁਕੰਦ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ?

ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗਣ ਵਾਂਗ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਸੜਨ ਲੱਗਿਆ । ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ । ਉਸ ਰਾਤ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਲੰਕਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਾਰ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਗਈ । ਗੱਲ ਲਈ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ । ਪਰ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰੋਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਨੇ ਚੱਪ ਤੌੜੀ, "ਇਸ ਆਜਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ? ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਇਹੋ ਨਾ ?"

ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦੱਸਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੂਰ ਵਾਲੇ ਆਜਾਦ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ?"

"ਹਾਂ ।"

"ਕੋਚੀਨ, ਗੁਰਵਾਪੁਰ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ ।"

"ਮਗਰੋਂ ਪੜ੍ਹੇਸੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।"

"ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ?"

"ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ।"

"ਓ, ਇਹ ਕਿੰਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਵਾਪੁਰ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗੇ—ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ । ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਹਲਚਲ । ਭਗਵਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਸੇ ਕਲਜੁਗ ਦੀਆਂ ਨਿਬਾਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਨੇ ।

ਇੰਜ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੰਕ ਹੀ ਹੈ।"

ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟੀ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹੀ ਨੇ, ਆਜ਼ਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਕਹਿ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ।"

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਖੇਲ੍ਹ ਕਿਸ ਲਈ ਖੇਲ੍ਹਿਆ ?"

"ਕਿਸ ਲਈ ?"

"ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਲਈ ?"

ਇਸ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਖੇਲ੍ਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਚਿੰਤਾਮਗਨ ਹੋਈ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿਘਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੇਟੀ ਲਈ ਹੈ। ਭਰੇ ਗੱਲ ਅਤੇ ਸੇਜਲ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਚਿਹਰਾ ਉਪਰ ਢੁੱਕਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾ ਚਾਵਲ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਉਗੇ ਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਵਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੌਚ ਕੇ ਮਾੜ (ਪਿੱਛ) ਮੇਂ ਪੀ ਲਵਾਂਗੀ। ਉਦੇਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਲਤਾਂਗੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਦੇਣ ਤੇ, ਮੈਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਾਂਗੀ। ਭੁੱਖੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਕੱਠੇ। ਮੈਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦੇ, ਉਹ ਚਾਹੀਦੇ, ਕਹਿਕੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਅੱਗੋਂ ਧੰਨ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਕੇ ਮੈਂ ਮੰਗਲਸੂਰਤ ਲਈ ਗਲ ਵਧਾਇਆ ਸੀ ? ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਲੁਟ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਈਸ਼ਵਰ ਚਾਹੀਦੇ, ਬਸ।"

ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਂਗ, ਕੇਸ਼ਵ ਬੇਠਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇਉ, ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਜ ਕਿੰਨਾ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੁਸ਼ਟਾਹਟ ਕੀਤੀ :

"ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ, ਅੱਜ ਸੁੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ?"

ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੁਤਲਾਇਆ। ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੁਤਲਾਣਾ ਹੀ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਇਹ ਆਏਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਾਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।”

“ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਕਹਿਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, “ਸਿਰਫ਼ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

“ਫਿਰ ਕੀ?”

“ਤੂੰ ਡਰ ਜਾਵੋਗੀ।”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਡਰਾਂਗੀ ਨਹੀਂ।”

“ਮੇਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੀ ਹਨ।”

“ਉਹ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤੇਤੇ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਜ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।”

ਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣੇ ਬਗੇਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ, ਸਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ, ਕੰਮ ਚੋਰ ਬਣਕੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹੋ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ।”

“ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਓ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਂਗ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੋਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਠੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਛਾਂ ਨਾਲ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ। ਫਿਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜਾਗ ਪਏ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਚਪਚਪਾਇਆ। ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ, ਕਮਰੇ ਦੀ ਮਧੰਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ।

26

ਧੰਨਆਨੰਦ ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਅਨਾਬ ਮੰਦਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਨਜਦੀਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਧੰਨਆਨੰਦ ਸਵਾਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖ ਛਪੇ । ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਇਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵੀ ਛਾਪੀ ਗਈ । ਬੜੀ ਧੰਮਧਾਮ ਨਾਲ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦਿਨ ਮਹਾਤਮਾ ਸਵਾਮੀ ਤੋਂ ਗੇਰੂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਮੰਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਲੇਣ ਦੀ ਖਬਰ ਵੀ ਸੁਣੀ ਗਈ । ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਖ ਸਵਾਮੀ ਹੀ ਆ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਗੇ ।

ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਅਨਾਬ ਮੰਦਰ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਲੜਕੀਆਂ, ਕੌਮੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲ ਕੇ, ਇਕ ਇਕ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਚੰਦਾ ਉਗਰਾਹਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ । ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਭਲੇ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਾਪਾਸੜ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਘਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਅਸਥਾਈ ਦਫਤਰ ਹੈ । ਰੋਜ਼ ਚੰਦਾ ਉਗਰਾਹ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਰੋਜ਼ਮਰੂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਇਕ ਟੋਲੀ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਗਈ । ਇਹ ਟੋਲੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ । ਦੋ ਸਰਬਾਰੀ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਸੀ । ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ।

ਵਿਦਿਆ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ । ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਕਿਹਾ ਸਰੂਪ ਸੀ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ?"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, "ਇਕ ਜੰਗਲੀ । ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ । ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਬਸ, ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਮੱਝ ਹੈ ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ, “ਉਸ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਕੈਟ ਕੈਣ ਰਹੇ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭਗਵਤੀ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ, ਫਿਰ ਇਕ ਆਯਰ ਸੀ, ਹੈ ਨਾ? ਸਾਈਮਨ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਵੇ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਯੋਗ ਸਨ ਉਹ ਆਦਮੀ। ਹੇ ਸ੍ਰੀਪਗਨਾਭ! ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਅਨਾਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਕਾਨਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਜ਼ਾਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਸਦਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ। ਬੇਲਣਾ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਨੇ ਉਹ।”

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਖੁੰਜਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹੇ ਲੋਕੀ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਜਿਹੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਆ ਵੱਸਦੇ ਨੇ? ਇਹ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਵਿਸਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏਗੀ।”

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੁਕਮਣੀ ਦੀ ਟੋਲੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਗੁਸੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ?”

ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਦੇ ਚੰਦੇ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਕੁਸੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੁਭ ਸਗਨ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ ਸੀ।”

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਜ ਚੰਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ?”

ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇੰਨਾ ਘੱਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

“ਫਿਰ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਹੈ?”

ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਵਿਸਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲੱਗੀ, “ਮੇਰੀ ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ! ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਣ ਲੱਗੀ, “ਉੱਥੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ

ਰਹੀਆਂ। ਉੱਥੇ ਭੋਈ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਘਰਵਾਲੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਾਲੀ ਉੱਥੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਘਰ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਚਲਾਕ ਹੈ। ਉਸ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਿਅਰਥ ਵਿਚ ਇਧਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਕ ਔਰਤ ਆਈ।"

ਇੰਨਾ ਕਹਿਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਰੁਕ ਜਾਣ ਤੇ ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਰਸੋਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਹੇਗੀ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ। ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਹੀ ਕਹੇ। ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਮਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਫੇਸਲਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਸਭ ਲੋਕੀਂ ਉਤਸੁਕ ਹੋਏ ਬੇਠੇ ਨੇ। ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰਸੋਈ ਵਾਲੀ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਰਸੋਈ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸੋਨਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਕ ਵੱਡੀ ਜੋੜੀ ਟਾਪਸ ਦੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਕੰਗਣ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲਗ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਬੁਦਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਮਾਲਾ ਜਿਹੀ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਾਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਚਮੜੇ ਜਿਹੀ ਇਕ ਮਾਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਉਸ ਚਮੜੇ ਜਿਹੀ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਗੁੰਦਕੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਕੱਸ ਕੇ ਬਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਅਧਿਕ ਗਹਿਣੇ ਰਸੋਈ ਵਾਲੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।"

ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮੀ ਫਿਰੀ ਸੀ।

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸੋਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਵੀ ਮਾਲਾ ਕਲਾ ਤੋਂ ਬਗੂਰ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਖਿਆਨ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ :

"ਇਕ ਸਫੈਦ ਸਾੜੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਪਰ ਪਹਿਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਪਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੰਪਰ ਦੀ ਆਸਤੀਨ ਕੁਹਣੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸੀ। ਕਮਰ ਤਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਸੀ। ਆਸਤੀਨ ਵਾਲੀ ਬੁਨੈਣ ਜਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਜੰਬਰ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ ਹੋਈ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, "ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਰਸੋਈ ਵਾਲੀ ਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।" ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

"ਸਫੈਦ ਧੋਤੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹੋ। ਗੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕਾਲਖ

ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹੱਥੇ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਵੀ ਕਾਲਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।"

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਦ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਸੀ।"

ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਲਾਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਸੀ ਇਹ।

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ।"

ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੋਟੀ ਤਾਜੀ ਹੈ ਜਾਂ, ਦੁਬਲੀ ਪਤਲੀ ?"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇੰਨੀ ਮੋਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਗੱਠੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਖੁਬ ਲਾਲੀ ਚੜੀ ਹੈ। ਬੁਰਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।"

ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ?" ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦੋਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ, ਕਿਉਂ ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ?"

"ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਲ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਨੇ ? ਇਕ ਰੁੱਗ ਭਰ ਹੋਣਗੇ। ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਜੂੜਾ ਕੰਨ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੰਨੇ ਅਧਿਕ ਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਰੁੱਗ ਭਰ ਨੇ, ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੁਹਣੇ ਢਦ ਨੇ।"

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸੋ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਨੇ ਅੱਕੋਂ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਚੌਕ ਕੇ ਬੁੱਤ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੀਲੀ ਪੈ ਗਈ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਦੇਖੀ ਹੈ ? ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋਰ ਉੱਥੇ ਰੁਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋੜ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਫੜਦੀ। ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤਦੀ।"

ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, "ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਫਿਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ :

"ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀਆਂ। ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੋੜ ਜਾਵੇਗੀ। ਤਦੇ ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਧਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਅਨਾਬ ਮੰਦਰ ਲਈ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਉੱਜ ਦੀ ਉੱਜ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।"

ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੋਈ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ? ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?"

"ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ। ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਨਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ ?"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸ਼ੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਨਾ ? ਬਗੇਰ ਕਹੇ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ । ਸੱਚੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਲੱਗਿਆ । ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਜਾਂ ਇਕ ਸੁਪਰਨੈਟ-ਡੈਟ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਵੇ, ਕੀ ਉਹ ਬਗੇਰ ਕਹੇ ਇੰਜ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗੀ ?"

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਨਾ ?"

"ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।" ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਟੋਕਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਜਾਂ ਘੁਮੰਡ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ।"

ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨਜਾਣ ਹੈ ਘੁਮੰਡੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਨਤ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸਚਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਕਿਸੇ ਪਹਾੜੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੱਡੇ ਵਾਂਗ ਕਿੱਚੜ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਘੁਮੰਡੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਇੰਨੇ ਭਾਰੀ ਜੇਵਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘੁੰਮੇਗੀ ? ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਗਹਿਣੇ ਸਨ । ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮੀ । ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਤੀ ਕੁੱਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ । "ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਨਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਬੰਗਲੇ ਲਈ ਉਹ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਨ । ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਗਈ ਹਾਂ । ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੀ । ਇਕ ਹੁਕਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ।"

ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੋ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਅੰਨਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਝੁੜਲਾਈ, "ਕੀ ਸੁਭਾਗ ਹੈ ਇਹ ਰੁਕਮਣੀ ਅੰਮਾਂ ! ਕੀ ਇਹੋ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ?"

ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ, "ਹੂੰ ਸੁਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ?" ਇੰਜ ਪੁੱਛਿਆ । ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

"ਉਹ ਪਹਾੜੀਆ ਉੱਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਹੈ ? ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ? ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਮੇਰੇ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਪ ਦੇ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਂਟ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲਾ ਕਲਰਕ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ।"

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ?"

ਇਹ ਸਵਾਲ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉੱਥੇ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਉਸ ਚੁੱਪ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਭਰੀ—"ਤਕੰਮਾ !"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ । ਵਿਆਹ ਦਾ ਲਾਰਾ ਦੇ ਕੇ, ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਉਨਤੀ ਪਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ।"

ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਐਰਤ ਨੇ ਹੋਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, "ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਹੋਇਆ ! ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਲਾਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਉਹ ਮੁਝ ਗਈ। ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ ।"

ਵਿਸ਼ਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਨਿਰਾਸਾ ਹੈ। ਤਕੰਮਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਘੁੜਾ ਹੈ।

ਤਦ ਫਿਰ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਉਤਪਨ ਹੋਈ ਨਿਰਾਸਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋਂਕਿਆ :

"ਉੱਜ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਉੱਤਰੀ ਲੜਕਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੜਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ।"

ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ ।"

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, "ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਡੱਡਣੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਹੈ ।"

ਸਭ ਨੂੰ ਹਸਾਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਵਿਖਿਆਨ ਉਗਲਿਆ :

"ਉਹ ਇਕ ਨਰ ਡੱਕ੍ਹ ਹੈ। ਡੱਕ੍ਹ ਮਾਦਾ ਡੱਕ੍ਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ।"

ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲਕਸੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਅਗਾਹਾਂ ਤੌਰੀਂ ।

"ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਹੀ। ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਧਨਅਨੰਦ ਸਵਾਮੀ ਕੌਣ ਹਨ—ਸਭ ਕੁਝ, ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ

ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਉਹ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਚੰਦਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।''

ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਇੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ?''

''ਹਾਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਾਨਕੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਬੋਲੀ, ''ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਉਣਾ'' ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ। ਬਸ ਇੰਨਾਂ ਹੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਹਿੱਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਰ ਵਿਚ, ਅਸੀਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਾਂ, ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰ ਆਈਆਂ।''

ਇਕ ਮਜਾਕੀਆਂ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਤਾਂ ਫਿਰ ਚੀਛ ਸੰਕਟਰੋ ਦੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਬਾਵਰਚੀ ਹੋਈਏ, ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਾਵਰਚੀ।''

ਭਾਨੂਮਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਕਾਇਤ ਹੋਰ ਹੈ, ਇਕ ਤਕਲੀਫ਼ ਵੀ। ਉਹ ਪਿਆਸੀਆਂ ਮਰਦੀਆਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਘੁੱਟ ਪਾਣੀ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਕੰਜਰਵੇਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਓ ਜਾਣ ਦੇਓ ਹੁਣ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿਓ।''

ਤਦੇ ਬਾਹਰ ਗਈ ਤਕੰਮਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਟੋਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਘਟੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਨਾ? ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਪਤੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਢਾਫ਼ਤਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੋਈ।''

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲੈਣ ਤੇ ਕੌਂਡੀ ਪੀ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਣਾ।''

''ਨਹੀਂ, ਸੱਚੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ।''

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਚੰਚਲਤਾ ਹੈ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਕਿੰਜ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੌਂਡੀ ਪੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ, ਹੁਣ ਦਸ ਅੱਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ।''

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਨਹੀਂ, ਸੱਚੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਂ ਇੰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।''

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੱਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੱਸੋ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਵਾਂਗ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗੇ?"

ਉਸ ਕਟੁਨਾਟ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨੂੰ, ਪਤੀ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਖਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਜਨਮੇ ਹੀ ਮਿਲੀ ਕਲਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗਲਤ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁੱਸਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾ?"

ਮੂੰਹ ਫੁੱਲਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ, ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗੀ।"

"ਕਹੋ, ਮੈਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਬਸ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਸੂਰ ਕੀਤਾ—ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਆਈਆਂ ਸਨ।"

ਉਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ?"

"ਅਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਉਡਾਓ, ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗੀ। ਦੋ ਹਾਰਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਾਲੀਆਂ, ਇਕ ਦੂਸਰੀ।"

"ਦੂਸਰੀ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?"

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੁਝ ਸਫੇਦ ਸਨ। ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਅਧਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਕਾਰਨ ਜੂੜੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸਨ। ਸਿਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਵਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਤ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾ ਕੇ ਨੌਕ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਪਾਉਡਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੰਧੂਰ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਰੀਕ ਸਾੜੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ—ਸਾੜੀ ਰੋਸ਼ਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਬਗੋਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲਾਉਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਪਤਲਾ-ਪਤਲਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਪੜਾ। ਬਗੋਰ ਆਸਤੀਨ ਦਾ ਬਲਾਉਜ਼। ਕੱਛਾਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਛਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਲਾ ਭਾਗ ਵੀ। ਇਕ ਟੱਲ ਵਾਂਗ ਬੇਲੀ ਹਿੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਖੂਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਲਾਲ ਲਿਪਸਟਿਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਵਾਲੀ ਚੱਪਲ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਔਰਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਆਈਆਂ ਕਿਉਂ?"

"ਕਿਸੇ ਆਸਰਮ ਲਈ ਰੁਪਿਆ ਮੰਗਣ।"

“ਫਿਰ ?”

“ਫਿਰ ਕੀ, ਬੇਟੀ ਨੇ ਬਾਪ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਰੂਪਿਆ ਮੰਗਣ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ।”

“ਸਾਬਾਸ !”

“ਹੂੰ, ਕੀ ?”

“ਕੌਣ ਕੌਣ ਆਈਆਂ ਸਨ ?”

“ਦੋ ਔਰਤਾਂ, ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ । ਉਹ ਫੇਸ਼ਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ । ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਨੇਤਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ।”

“ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ?”

“ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ ਉਹ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ । ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁਪ ਰਿਹਾ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਚੁਪ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਹਨ ਉਹ । ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਵਿਜਯਮਾ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਕੋਈ ਔਰਤ ਘਰ ਆਵੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਾਂ, ਕੀ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹਾਂ ? ਲਓ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ, ‘ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਆਏ’ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਮੈਂ ਚੁਪ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਕੌਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?”

“ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਮੈਂ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਕਹੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਚਲੇ ਗਈਆਂ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ । ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੂੰ, ਹੱਸਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ?”

“ਉਂਜ ਹੀ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਬਸ । ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਏ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਭੋੜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਬਸ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ । ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਕੇ ਦੇਵੇ—ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ।”

“ਇੱਥੇ ਰੁਪਏ ਹਨ—ਚਾਬੀ ਵੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਪੰਜ-ਦਸ ਜਾਂ ਸੌ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਕਰਦਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ :

"ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸਾ ਛੁਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਪਏ ਪੇਸੇ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਐਰਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ । ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਅੱਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ । ਇਹ ਸਭ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਮਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਿਆ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?"

"ਨਹੀਂ, ਉਹ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲੇ ਗਈਆਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੈਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਨਾ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਗੁਸਾ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ?"

"ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ । ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇਸੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕੋਈ ਵੀ ਬੈਠਣ ਜਾਂ ਲੇਟਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ । ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਔਰਤਾ ਆਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੱਸ ਬੈਠਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ, ਅਤੇ ਕੁੰਚੀ ਕੁੱਟੀ ਸਨ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ । "ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਲੱਤ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਸਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਚੰਗੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਦਾ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਗੀਆਂ । ਫਿਰ, ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਬੈਠਦੀਆਂ ! ਅਵਾਰਾ !"

ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਹੀ ਸਕਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਮੁਰਖਤਾ ਵਾਲਾ ਹਾਸਾ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, "ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਕੌਣ ਹੈ' । ਖੁਦ ਤੇ ਗੁਸਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕੁਝ ਪਰੇਸ਼ਨ ਸੀ । ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਘਾਟ ਕਿਧਰੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਡਾ, ਕੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ?"

"ਓ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ । ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੱਤਬੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ।"

"ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਬਸ ? ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਣ ਦਿਓ । ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ

ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਫਿਉ ਬੇਟੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਹੱਸ ਪਿਆ—ਗਲਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ—ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਬਥਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖਬਰ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਐਰਤਾ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਐਰਤਾਂ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ। ਸੁਖਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਿਲ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਤੇ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਥੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਨਾਹਰਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕੜੀ ਵੀ ਟੁੱਟ-ਬੱਜ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਗਵਾਣ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਜ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਨਾ ਕਰਵਾਣ ਤੇ ਵੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭੇੜਾ ਹੈ। ਜੋਤਸੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਿਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਈਕ ਹੈ ਇਹ ਮੌਕਾ।

ਪਰ ਉਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਿੰਜ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ, ਆਸ਼ਰਮ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮਕਾਨ ਵਿਚ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਬਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾ ? ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਫਿਰ ਉਲਭ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾ ? ਅੱਜ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੀ ਐਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ। ਮੁਸਕਲਾਂ ਦੀ ਗੰਦ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਇਕ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਉਹ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਆਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਉਸ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਲੜ ਲਾਉਣੀ ਹੈ ਨਾ ਇਹ ?

ਇਕ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੌਵੀਂ ਵਾਰ ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਉਹ ਹੈ, “ਅੱਗੇ ਤਕੰਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ

ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਲਈ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਮੁਰਝਾਏ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਕੇ ਲੱਕੜੀ ਬਣੀ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੰਹ ਵਿਚ ਜੂਬਾਨ ਸੁੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ—ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਉਦਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਥਦ ਤਕ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਂਠ ਮਹਿਜ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣਾ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ? ਜੋ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਹ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਉਸ ਬੁੱਦੀ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਰਹਿ ਲਵਾਂਗੀ।"

ਸਿਆਣੁਪ ਨਾਲ ਕੰਮ, ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰ ਹੱਟਣ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨੇੜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਨੇੜਤਾ ਚਾਹੀਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।"

ਤਦ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉੱਤਰ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਇਹੋ ਇਕ ਜਵਾਬ ਉਸ ਨੇ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਵਿੱਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ—ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤੇ, ਕੋਈ ਸੁਵਿਧਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਆ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਜਿਹੜੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਸਦਾ ਹੀ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ।

ਗੱਲ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਛਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਡਰਨ ਵਾਲਾ, ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ।

ਪਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਪ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ, “ਇੰਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਉਂ ਹੋ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਗੱਲ ਨਾ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਂਦੀ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ :

‘ਇੰਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।’

ਫਿਰ ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ, “ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਜੇਕਰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਛੱਡੋ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ।”

ਪਰ ਉਸ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਣ-ਢੰਗ ਦੀ ਆਦਤ ਪੇ ਗਈ ਹੈ ਨਾ ?

ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਛਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਅੱਜ ਟੇਢਾ-ਮੇਢਾ ਹੋ ਕੇ ਅਨੇਕ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਕਾਗਰਸ ਰਾਜ ਕਰੇਗੀ। ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਉਲੱਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਘੋਰ ਉਲੱਝਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਦੁਰ ਜਾ ਗਿਰੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਰੇ ਦਿੜ੍ਹੇ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਕ ਵੀ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕੇਣ ਹੈ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵੇਂ-ਦਰਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਨੰਦਨਕੋਟ ਦੇ ਸਿਵਮਯਮ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤੀ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਗੇ ਦੇਖੋ ਬਗੇਰ, ਦੁਬਾਰਾ ਸੋਚੋ ਬਗੇਰ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸ ਦੇ ਉਹ ਕੰਮ ਆਇਆ ? ਦੀਵਾਨਜੀ ਲਈ, ਸਿਰਫ ਦੀਵਾਨਜੀ

ਦੇ। ਅੱਜ ਤਕ ਇਕ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦੇਵੇ, ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਆਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੇ ਮੁਸੀਬਤ ਹੀ ਆ ਪਵੇ ਤਾਂ 'ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ' ਇੰਨ੍ਹੀਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ 'ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ' ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਵਾਲੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ-ਵਿਫ਼ੇਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਯਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ। ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਦੀਆਂ ਰੱਖਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਸੀ? ਹੁਣ ਅਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਰਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਵਾਕਫ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੋਸਤ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਉਸਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸਬਾਪਨਾ ਲਈ, ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ, ਲਈ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਦੁਸਰੇ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਹੈ ਵੀ ਕੀ?

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੋਲਮਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਧੂੰਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇਜ਼ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਰ ਨੈਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਨ ਆਦਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਹਾਰਦਿਕ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਗੋਵਿੰਦਨ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਬੁਡਬੁਡਾਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਗੋਵਿੰਦਨ ਪਿੱਲੇ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਲਾਜਮ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਧੋਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਕ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਵੇਰ ਸੋਚਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਪਰ-

ਉਸ ਦਾਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਹੋਵੇਗੀ; ਤੇ ਸੰਖਰ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਜਵਾਨ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤਕੰਮਾ ਅੱਜ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜਯੇਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਵਾਨ ਚਿੰਦਾਨੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਤਕੰਮਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਕੀ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ? ਭਰੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਦਵਾਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਇਹ ਵਿਭਰਾਰ ਅਤੇ ਅਸਹਿਮਾਰਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਣਗੇ?

ਪਰ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ? ਨਿਸਚੀ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਅਹਿਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ? ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਰ—ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ—‘ਪਰ’ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਹਾਰਾ ਉਸ ਨੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਡਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੈ।

ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਬਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਵਿਜਯਮਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਉਤਸਵ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵਿਜਯਮਾ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸ ਦਿਨ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਧੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

“ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਜੀ !”

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੇਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ?”

ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਗਿਆ ਮੰਗੋ। ਤਦ ਅਸੀਂ ਕਰਵਾਵਾਂਗੇ।”

ਵਿਜਯਮਾ ਚਲੇ ਗਈ। ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਿੱਲਦੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ। ਉਹ ਚੌਂਕ ਪਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਗ ਬਗੂਲਾ ਬਣ ਕੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਨਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਖਸਿਆਨਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ। “ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾਣ ਲਈ,

ਮਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ?" ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇੰਜ ਗੁਸੇ ਨਾ ਹੋ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਵੱਗ ਛੂੰ-ਛੂੰ ਕਰਦੀ, ਧਰਤੀ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਏ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਰ ਹੀ ਗਿਆ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਭ ਚੰਗੇ ਹਨ । ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜਾਓ, ਪੂਜਾ ਕਰੋ, ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ ।"

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕੋ ਜਾਣ ਕੇ ਇੰਜ ਅੱਗ ਬਗੂਲਾ ਹੋ ਰਹੀ ਏ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗੀ । ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਨਾ ? ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਣੇ ਹਨ ਨਾ ? ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਕਈ ਥਾਵੀ ਪੂਜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆਈ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪੈਰ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੀਣਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਪਲ ਸਾਹ ਫੁਲਾਈ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ।

"ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਆਓ ।"

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਵਿਸ ਪਈ । ਉਹ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ, "ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੋ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨਾਲ ਪਏ ਸੋਫੇ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ, ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ । ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਤੂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂੰਜ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, "ਉਹ ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਹੈ ।"

ਇੱਕ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਫੁੱਲ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ ? ਰੋ ਕਿਸ ਲਈ ਰਹੀ ਏ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ । ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰੋਣਾ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੌਲ ਬੇਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ । ਉਲਟੀ ਪਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੀਤਾ । ਚਿਹਰਾ ਹੰਕੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇੰਨਾ ਰੋਣ ਲਈ ਇੱਥੇ, ਹੋਇਆ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?"

ਉਹ ਐਰਤ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਛੁਪਾ ਨਾ ਸਕੀ—ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

“ਉਹ ਇੱਛਾ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਕਿਉਂ ?” ਉਸ ਨੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖੱਲ੍ਹੂ ਕੇ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ? ਇਹੋ ਦੁਖ ਹੈ !”

“ਫਿਰ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ?”

“ਇਹ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ? ਹਾਏ ਮਾਂ !”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰਦਿਕ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫਿਰ ਕੀ ? ਇਹ ਪੂਜਾ ਭਜਨ ਸਭ ਕੂਠ ਹਨ। ਬੁਰਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਇਸੇ ਲਈ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ। ਉਹ ਕਈ ਪੂਜਾ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾਣਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹੂਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

“ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੇ ਤੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰਿਆ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ; ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਂ ਗੱਲ ਚੁਕੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੜ ਲੈਣ ਵਾਂਗ, ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਉਹ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੀ ਇੰਜ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਕੇ, ਸਮਝਾਇਆ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਚਲਾਏਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੀਵਾਨਜੀ ਮਹਰੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ—ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛਿਕਰਮੰਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਟੁੱਟ ਪਵੇ ਤਾਂ, ‘ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ’ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਵੀ ਪਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾਈ, ਪਈ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੂਝ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।”

ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। ਉਸ ਐਰਤ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਤੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਠੰਢੇ ਮਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੁਰਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਅੱਗੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਬਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਬਾਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਬੋਲੀ, “ਫਿਰ ?”

“ਫਿਰ ਕੀ ? ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ। ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਕਤੱਥੀ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਹੁਣ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। “ਤੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਲਗਦੇ ਸਮਝ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਮਨ ਵਿਚ ਤਕਲੀਫ਼ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਦੱਸੋ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਛੁੱਡਿਆ ਨਾ।

“ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ ? ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੇਓ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਨੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰੱਬ ਮਿਹਰ ਕਰੇਗਾ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਿਉਣ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹੋ ਬਹੁਤ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੋਲਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਨਾ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ—ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਚੋਟ ਜ਼ਬਰ ਕਰਨਗੇ। ਉਸ ਐਰਤ ਦਵਾਰਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲ ਹਨ। ਕੋਈ ਛਲ-ਕਪਟ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਗਿੱਦੜਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਣੀ ਹੈ—ਤਾਂ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੀ।”

ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਯੋ ਕੇ ਪੀਆਂਗੀ। ਪਰ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੇਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।'

ਤੰਗ ਪੇ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁੰ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏ?"

"ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਵਾਓ। ਮੈਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਧੀ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, "ਬਸ-ਬਸ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੁੱਸਾ ਕਰੋਗੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਥੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਇਹ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹਿਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਸੀ।

"ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਓ, ਮੈਂ ਛੋਕਾਗੀ ਨਹੀਂ।

"ਤੁੰ ਮੈਨੂੰ ਚੇਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣ ਦਏਗੀ?"

ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੰਗ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ—ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਪਤਨੀ ਬਣ ਸਕੇਗੀ?

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਤੇ ਬਗੈਰ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਹਥਿਆਰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਲੋਕ, ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਰਹੱਸਮਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸੀ।

ਇਕਦਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਹ ਛਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਤਸ਼ਾਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੇਕਰੀ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ। ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਝਟ-ਪਟ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋਣ। ਬੜੇ ਮਾਣ ਮੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਉਥੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਧੰਨਾਸ਼ਰਮ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਐਲਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਾ ਕੇ ਫਿਰ ਇਕ ਸਮਝਤ ਹੁਕਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਆ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, "ਦੇਖ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ, "ਚਾਰ ਸੌ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਛੁਪ ਗਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧੰਨਅਨੰਦ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ?"

"ਨਹੀਂ ਤੁੰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਤੁੰ ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਈ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਿਉਣ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ 'ਹਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।"

ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ, ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ?"

"ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ।"

"ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ?"

"ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢਣਗੇ।"

ਸਿੱਧੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ ?"

"ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਹਰਾਣ ਲਈ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਲਾਣਾ ਹੈ।" ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਠੀਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਲੰਬੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਮਾਤੇਵਨ ਪਿੱਲੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਤਕ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਬੈਠਣਾ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, 'ਅਜਿਹਾ ਲਕਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ—ਬਸ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅਖ਼ਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਆਉਣ ਤੇ, ਇਥੋਂ ਜਾਣਾ

ਪਦੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਵੇਗਾ । ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ, ਉਸ ਨੇ ਇੰਜ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੈ, ਸੋਚਣ ਦੀ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ-ਸੇਵਾ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਨਾ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ ਪੀਣੇ ਪੇਣਗੇ? ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਗੇਰ ਰੂਬਾਵਟ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ।

"ਨੌਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੇਵੀ । ਇਸ ਲਈ ਇੰਨੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਰੱਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਜਿਉਣ ਜੋਗੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ । ਇਕ ਹੀ ਬੱਚੀ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ।"

ਇੰਨੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਅੱਗੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ । ਇੰਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੜ ਗਈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਥੋਂ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗੀ?"

"ਇਹ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਮਵਾਟਪੁਸ਼ਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਾਚਿੰਨਾਟ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਉਸ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ?"

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੀ ਨਾਣੀ ਕੁੱਟੀ ਅਤੇ ਕੁੱਦੀ ਕੁੱਟੀ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਥੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮੇਰਾ ਕੌਣ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ 'ਹਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

"ਉਹ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੈ ਨਾ? ਇੰਨੇ ਵਾਕਵਾਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਣਗੇ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਹਾਥ ਨਹੀਂ ।

"ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹੀਏ । ਇਸ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸਖੀਆਂ-ਸਹੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨੋਹੀ ਹੋਣਗੇ ।"

ਮਵਾਟਪੁਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕੋਣਯਮ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ, ਮਵਾਟਪੁਸ਼ਾ ਦੇ ਤਹਿਸ਼ੀਲਦਾਰ ਅਤੇ ਕੋਟਯਮ ਦੇ ਇੰਜਨੀਅਰ ਆਇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੀ ।

ਹਰ ਹੜਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਮਵਾਟਪੁਸ਼ਾ ਜਾ ਕੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਖ ਆਉਂਦੀ । ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ । ਚੌਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਿਜਯਮਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ।

“ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਸਤਾਰਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ । ਪਰ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।”

“ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਮੰਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?”

“ਕੋਈ ਤਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ।”

ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸਵਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਆਣ ਵੱਜਿਆ ।

“ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾ, ਕਿਉਂ ? ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ?”

ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ?”

“ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ? ਲੜਕਾ ਚੰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜੂਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

“ਤੇਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਟਾਲ ਗਈ, “ਮੇਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰਾਓ । ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਕਿਹਾ ਦਿਆਂਗੀ । ਮੇਥੋਂ ਨਾ ਕਹਾਓ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਜਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਪਿਆਰੀ ਦੇਵੀ ! ਨਹੀਂ ਕੁਹਾਂਦਾ । ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਾਂਗਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਓ । ਅੱਛਾ, ਜਵਾਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਰੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੀ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ?”

ਇਕ ਮਨੋਹਰ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਾਂਗੀ ? ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹੀ, ਦਾਈ ਜਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਲੜਕੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਬੱਚੀ ਦਾ ਚੱਲਣਾ, ਖੇਡਣਾ ਸੂਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮਾਂ ਕਹੇਗੀ, ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਲੜਕਾ ਕਿਧਰੇ ਸਲੇਟ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਲੈ ਕੇ

‘ਸਕੁਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਸੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੌਨ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ?’

ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਰੇ ਸੁਪਨਿਆ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ। ਕਿੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ?”

ਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਵੈਸਾ ਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ :

“ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੇ।”

“ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ?”

“ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਾਰਨ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿਆਂ ? ਪੁਛੋਗੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?”

‘ਨਹੀਂ,’ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਗਿਣ-ਗਿਣ ਕੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ, “ਉਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਏਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇੰਜ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੈਂਦਾ ਹੋਣ ਤੇ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਲੜਕੀ ਹੈ, ਤਾਂ, ਉਸ ਲੜਕੀ ਦਾ ਦੁਹਲਾ ਕਿੰਜ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਪਿਤਾ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਠੀਕ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਨਕ ਕੁਝ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੀ ਇੰਜ ਹੈ ? ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੇਖੋ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਰਤ ਪਈ ਹੈ। ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਲੇਟੀ ਪਈ ਉਹ ਇਕ ਅੰਰਤ ਹੈ ਨਾ—ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ। ਜ਼ਰਾ ਯਾਦ ਤਾਂ ਕਰੋ।”

ਮੁਜਰਮ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, “ਤੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿ। ਮੈਂ ਸੁਣਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਇੰਜ ਨਾ ਕਹੋ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਨਾ ? ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ?”

ਫਿਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜਵਾਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ? ਉਹ ਨੈਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਕੌਣ ਹੋਵੇ ?”

ਕਾਤਰਜਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ?"

ਕਾਤਰਜਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਧੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ? ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਕਿਸੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਆਈ ਹੈ ਕਿ, ਆਦਿ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਚਾਹੀਦੇ?"

"ਹੁੰ? ਕੀ ਮਾੜਾ ਹੈ? ਇਕ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਝੂਠਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੜਕਾ?"

"ਕੀ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਲੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ।"

ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਖ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਲੱਭਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਇਕ ਹਾਰਦਿਕ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਕਾਤਰਜਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਉ, ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗੀ।"

ਜੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਲਿਆਏ ਬਗੈਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਫਸਰਾਨਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਪਛਤਾਵੇ ਜਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਉਹ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਤੋਂ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਦਯੋਗਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਮੈਕੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜਾਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਛੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੱਗੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਹੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਖੁਰਕ ਕੇ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਹੁਣ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਫਿਰ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਡੱਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਰ ਵੀ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੇਰ ਮਚਾਇਆ। 'ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ' ਅਜਿਹਾ

ਇਲਜ਼ਾਮ ਵੀ ਲਾਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਅਭਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਦੁਸਮਣ ਬਣਨ ਦਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਂ ਠੀਕ ਅਸਤਰ-ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਕੁਝ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਕਾਗਰਸੀ ਰਾਜ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸੇਰ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਚੱਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਆਮ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆ। ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ, ਰਹੱਸਭਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਇਹ ਘਟਨਾ।

ਦੀਵਾਨਜੀ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹੋ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਨਾਥ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਵਾਰਾ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਰਾਜਮਹੱਲ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਮਹੱਤਵੇਂ?

28

ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਇੰਡੀਅਨ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਆਜਾਦ ਤ੍ਰੂਵੇਤਾਕੂਰ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਦਾ ਅਗਸਤ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਮਹੱਤਵੇਂ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਜੇਕ ਝੰਡਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਝੰਡਾ ਸੱਕਟਰੇਤ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਸੂਭ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਂ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ, ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਦੀਵਾਨਜੀ, ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਮੇਲਨ ਬੁਲਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਸੀ। ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਤਸਵ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਪਰ੍ਹਿਚਿਆ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਆਈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਗੱਲ ਜਾਣੇ ਬਣ੍ਹੇਰ ਹੀ

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪਸਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਮਥਰਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਮੈਂ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਮਾਂ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਫਿਰ ?”

“ਫਿਰ ਕੀ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ ?”

“ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਨਹੀਂ, ਲਗਦੇ ਜਿੱਤ ਗਿਆ।”

ਕੋਟ, ਪਤਲੂਨ ਅਤੇ ਟਾਈ ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਸਾਇਦ ਕਿੱਟ੍ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਹੇ ਸਨ :

“ਉਹ ਭਾਗਾਵਾਲੀ ਹੈ !”

ਕੌਫੀ ਪੀਂਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ! ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇਨੂੰ ਦੱਸਣ ਗੋਚਰੀ ਸੀ। ਤੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਣੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਮਾਂ ਉਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

“ਜ਼ਰਾ ਦੱਸੋ, ਤਦ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਸਮਝ 'ਚ ਆਈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਮੁਰਖ ਨਾ ਬਣਾਨਾ।”

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਰਦਨ ਮਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਮੁਰਖ ਏ? ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਢੇਣ ਵਾਲੀ, ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਮੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਉੱਗਲ ਹੇਠ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ, ਤੂੰ ਮੁਰਖ ਏ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। “ਨਹੀਂ, ਇੰਜ ਕਹੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰੀ ਚਲਾਕੀ ਸਮਝ ਗਈ ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੇ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤਾਂ ਇਹ ਭੈੜੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜੇਗੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਮਨਾਣ ਲਈ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੁਕਮ ਆਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੱਦੇ ਗੇਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੰਮੇਲਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੀ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਨਾ? ”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਗਿਆਨਤਾ

ਭਰਿਆ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਾਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸੁਨਾਣੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਸਾਰੰਸ਼ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫਰ ਟਲ ਗਿਆ, ਇਹ ਦੱਸੇ ਬਗੇਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਦੇਖਿਆ ਅਤੀਤ, ਅਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਲਦੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਸਾਡਾ ਡਰ ਛਜੂਲ ਸੀ ਕਾਤਰਯਨੀ, ਛਜੂਲ ਬੇਕਾਰ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕਾਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਇੰਨੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰ ਯਨੀ ਬਗੇਰ ਬੋਲੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ।

“ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਾ ਆਇਆ? ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਇਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗਿਉ ਅਤੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਗੱਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਿਆਨਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਭਰਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਉਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਾਂ। ਉਹ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਫਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਨ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦਿਖਾਵਣੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਬਾਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਕੇ ਉੱਡ ਪੈਂਦੇ, ਅੰਨ ਸੁਪਰਨਾਟੋਂਟ ਜਾਂ ਅਜਿਸਟੋਂਟ ਸੈਕਟਰੀ ਵਾਂਗ। ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਭਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਠਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਕੰਬ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

“ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਹੋਣਾ ਕੀ ਸੀ? ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਨੂੰ ਡੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਮੰਨੇ ਚੁਡੇਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਉਣਗੇ। ਅੱਜ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਕਫੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਸਮਝਿਆ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?”

“ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਇੰਨੀ ਕੁਝ ਹੈ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਇੰਜ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਿਆ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਸਮੱਝਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੋੜਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, “ਤਦ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਇੰਨੀ ਉਬਲ-ਪੁਬਲ ਮਚਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੈਰਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਤਾਰ, ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਆਦਿ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਗਏ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਵਿਖਿਆਨ ਸੁਣ ਸਕਿਆ। ਅੰਗਰੋਜ਼ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਿ੍ਵਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਜੇਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਜੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਇਸ ਤਰਫ ਬੋੜਾ ਜਿੰਨਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਨੇ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਨਾ ?” ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹੂਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ‘‘ਹਾਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ? ਬਸ, ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਦਿਮਾਗ ਕੇਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ।

“ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਾ ਬਣਦੇ ? ਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ?”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕੀ ਡਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ?”

“ਡਰ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ, ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਤਸਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਰਨ ਲਈ।”

ਕੁਝ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇੜੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਦੌੜ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹੋਗੇ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚਿਵਸ ਮਨਾਣ ਲਈ ਹੈ।"

"ਹਾ-ਹਾ, ਸਰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਕੌਂਢਾ 'ਚ ਭਾਕਣ ਵਾਂਗ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਾਹ ਨੀ-ਜਾਹ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ?"

"ਹਾ, ਹਾ, ਸਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਨੇਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮੁੰਹ ਦਿਖਾਓਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਤੇ ਕੀਤਾ—ਹੁਣ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ।"

"ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ਫਿਰ ਹੁਣ ਜੋ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਇੰਨਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਬਹਿਸ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੇਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਆਂ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ :

'ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਯੋਦੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।'

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗੜਬੜੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਨਾ ਫਰ। ਤੁੰ ਦੇਖੋਗੀ, ਮੈਂ ਇਕ ਖੇਡ ਹੋਰ ਖੇਡਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਉਹ ਕੀ ਹੈ ?" ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤਾਕਿਆ।

"ਮੈਂ ਇਕ ਖੱਦਰ ਦਾ ਧੋਤੀ-ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਸਿਰ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਲੈ ਕੇ ਪੁੰਮਾਂਗ। ਤੂੰ ਦੇਖੋਗੀ—ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਸਿਲਾਈ ਲਈ ਦੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਇਕ ਝੰਡਾ ਫੜ ਕੇ 'ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਲਵਾਓ' ਦਾ ਨਾਹਰ, ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤੁਰਨਾ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ?"

"ਇਸ 'ਚ ਸਰਮ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?"

"ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ—ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ।"

"ਤੂੰ ਦੇਖੋਗੀ—ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੀ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਝੂਤਸਾਹ ਅਤੇ ਕਰਮਸੀਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਉਹ ਲੰਬਾ ਰਾਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਟਿੱਬੇ-ਟੋਏ ਜਾਂ ਗੁਕਾਵਟਾਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮਤਲ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਗੇ ਲੱਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਦੂਰ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਤਕ ਹੀ ਰਾਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦਾ ਪਦ ਹੈ। ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨਤੀ ਕਿੱਥੇ ਤਕ ਹੋਵੇਗੀ? ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਸਰੀ ਲੰਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਦਾਚਿਤ ਪਦਵੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ—ਐਸੋ-ਇਸ਼ਤਰਤ ਜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਦੇ ਉਤਸਵ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁਝਤਾ ਅਤੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਾਵਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚੇ' ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਗੁਜਰੇ। ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੋਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਮਿਲੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸਥਤ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਵਾਗਤ ਅਚਾਨਕ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੋਰਾਨ ਸੀ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ—ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ! ਬਹੁਤ ਸੋਚਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਾ ਆਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਦਾ ਛੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੇ, ਕੁਝ ਇਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਤਰੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕਮਿਊਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ! ਆਜਾਦੀ ਸੰਗਰਮ ਵਿਚ ਵਰੇ ਬੁਨ ਦਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ! ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅੰਦੇਲਨ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਵੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੀ ਹੈ! ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਮ ਵਿਚ ਗੁੰਜੇ ਨਾਹਰੇ ਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ।

"ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਸੁਟੋ—ਛਾਸੀ ਕਰਵਾਉ।"

ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭੁਲਾ ਕੇ, ਉਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ: ਦਬਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਅੱਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਣ ਲਈ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮਜਾਕ ਉਡਾਇਆ। ਇਸ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਦਾ

ਉਦੇਸ਼ ਗੁਪਿਆ ਕਮਾਣਾ ਹੈ—ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੁਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਇੰਜ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਉਹ । ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਵੀ ਲੱਗਿਆ । ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੋਈ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮੰਗ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਹੁਦਿਆ । ਆਪਣੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਕੋਈ ਤਰਕ ਲੱਭਣ ਦਾ, ਉਹ ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ । ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ । ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹੀਆਂ । ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ ਕਿਸ ਨੂੰ? ਉਸ ਅੰਰਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਧਰਵਾਸ ਤੇ ਹੋਸਲਾ ਹੈ । ਨੌਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੇਉ, ਇੰਨਾਂ ਘਬਰਾਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਰੱਲ ਹੈ? ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ।

“ਰੱਬ ਦੀ ਕਿ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਜੀਣ ਜੋਗਾ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਫੜੀ ਬੰਠੇ ਹੋ—ਜਾਂਦੀ ਐ—ਜਾਣ ਦਿਉ ।”

ਇਸ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸਵੇਰੀ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ । ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਧਰਵਾਸ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਕੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ—ਪਰ—”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੰਜ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਹੋ?”

ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਖੇਡ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾਵੇ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਰੂਰ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਤਰਕ ਤਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ—ਬਸ । ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ । ਪਰ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਸਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਜਾਣਗੇ । ਫਿਲਪ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਅੰਦੋਲਨ ਸਮੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਲਪ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸਨੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਅੱਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜਤ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਇਵ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਅਜਿਹਾ ਥਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਛਾਇਦਾ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਹੁਣ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਅਵਸਰ ਹੈ!

ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਫਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਛਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਹੁਣ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੋਈ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ?

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ ਜਿਤਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਬੋਝ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੋ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੌਂ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਣ ਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਵਟਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਸੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ :

“ਸੁੱਤੇ ਨਹੀਂ—ਇੰਨਾ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਉਹ ਔਰਤ ਫਿਰ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਵੀ ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੈ! ਕੇਸ਼ਵ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਸੁੱਤਿਆਂ ਬੈਠਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਹ ਬੰਦ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਜਾਗ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਤਰਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਤਨੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਰਹੇ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗਈ :

“ਹੁਣ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਲੋਕੋਂ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।”

ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਕਾਤਰਯਨੀ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਤਾਨਕ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ 'ਚੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ !

"ਇੰਜ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

"ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ ।"

"ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ! ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ?"

"ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਨਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ 'ਡਰਨਾ' ਚਾਹੀਦੇ ?"

"ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਕੱਢ ਦੇਣ ਤਾਂ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਮੁੜੀ, "ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਨਿਆ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਕੱਢਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੱਢ ਦੇਣ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਹੋਰ ਕੀ ?"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "'ਹੁਣ ਦੀਵਾਨਜੀ ਚਲੇ ਗਏ—ਅੱਗੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਆਏਗੀ—ਅਜਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ ਸੀ ? ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ । ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਝਗੜਾ ਕਰਨਗੇ । ਫਿਰ ਅੱਗੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ—ਜਿਹੜੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ । ਕੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ ? ਇੰਜ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ । ਕੀ ਅੱਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ?'

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ।"

"ਫਿਰ ਕੀ ?"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਉਭੋਂਹਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਰਹੀ । ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮਣ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੋ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮਣਾ ਹੈ ?"

"ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ ।"

"ਚੰਗਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ, ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ—ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਕੀ ? ਜ਼ਰਾ ਧੀਰਜ ਰੱਖੋ । ਲੇਟ ਜਾਓ ਅਤੇ ਸੋਂ ਜਾਓ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਚਾਦਰ ਓੜ ਕੇ ਪੇ ਗਈ । ਪੇਂਦੀ ਹੀ ਸੌਂ ਗਈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਇਕ ਨੰਬਰ ਵਿਸ਼ਾ । ਉਸੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਸਮਾਂ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਅੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅੱਗੋਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੋਰਾਨਕੁਨ ਹਨ । ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਆਹ-ਮੰਡੱਪ ਤੇ ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਕਾਲੀ, ਤਪਦਿਕ ਮਾਰੀ, ਦੁਬਲੀ-ਪਤਲੀ, ਦੰਦ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਹੈ ਇਹ । ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਨ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕੀ ਕੀ ਰਹੱਸ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ । ਕੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸ 'ਚ ਸੀ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ । ਕੀ ਇਹ, ਉਹ ਅੰਰਤ ਹੈ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਪਲ-ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਅੰਰਤ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੁਝਾਰਤ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ—ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ—ਦੰਦ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ-ਦੁਬਲੀ ਪਤਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ ! ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੈ—ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ । ਸਿਰਫ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ—ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਿਖਲ ਆਇਆ ਹੈ—ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਰੀਰ ਮੌਟਾ-ਸਡੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ—ਸਿਰਫ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ—ਉਸ ਕੌਲ ਧੀਰਜ ਹੈ—ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਤਿਆਂ ਭੜ੍ਹੇ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ । ਉਹ ਚਿੜਕੇਗੀ, ਹੁਕਮ ਦੇਵੇਗੀ, ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਛਾਂਟੇਗੀ, ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਮੰਗੇਗੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਵੇਗੀ, ਅਨਜਾਣ ਬਣੇਗੀ, ਧਰਵਾਸ ਦੇਵੇਗੀ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੇਗੀ, ਅਨੰਦ ਦੇਵੇਗੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਵੀ ਦੇਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਵੇਗੀ ! ਉਹ ਸੇਵਕਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸੰਵਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ।

ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਭੁਲ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨਿਰਮਲ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਕਿੰਨੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਗੈਬੀ ਮੁਸਕਾਨ ਹੈ ਇਹ ! ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ! ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਜੁੜ ਕੇ ਲੇਟਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਛਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਢੁੱਬੇ ਰਹੋ—ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਜਾਓ ।"

ਇਕ ਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸੁਲਾਣ ਲਈ ਹੱਥ ਫੇਰਦੀ ਹੈ—ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਇਆ ।

ਉਸਨੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਛੁਸਛੁਸਾਹਟ ਕੀਤੀ, "ਸਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ ।"

ਊਹ ਦੇਵੇਂ ਜਿਸਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ।

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਹ ਵਾਲੀ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਭ-ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਮਿਲੇਗਾ ਹੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅਮਾਂ ਦਿੜ੍ਹੜਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਊਸ ਦਿਨ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਛਪੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਗੇਟ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਮਾਨ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ।

ਊਹ ਖਾਸ ਮਹਿਮਾਨ, ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਖੇਤੀਅਤ, ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁਦ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੁਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਿਆਨ ਖਤਮ ਕੀਤਾ :

"ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਘਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਤਸਵ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਹੱਬਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਇਕ ਦੋ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਲਾਣੀਆਂ ਹਨ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਭਿਨੰਦਨ ਹੈ। ਊਹ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸੀ—ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਜਾ ਸਕਿਆ ਗਿਆ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਫਤਗੁ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਦੇਵੇਂ ਇੰਜ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਕੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਮੇਚਬਾਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ—ਹੈ ਨਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੈ?"

ਇਕ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ—ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ।

"ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ—ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵੀ।"

ਊਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੁਝ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਹਡਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜਥੂ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਅਜੇ ਤਕ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਰੁਪਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ' ਦੇਰ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਮਸਲੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮਦਦ ਵੀ ਰੋਕ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ, ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ :

"ਕੀ ਅਸਥਾਈ ਦੀਵਾਨਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਇਹ ਕੀਤਾ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। "ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।"

ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਬੰਡਲ ਦੀ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਸ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੱਥ ਧੋਣ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਈ, ਪਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ੰਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਕਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਦੋ ਗਜ਼ੂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਆਗਾਮ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਛੁਰੜ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇਗੀ, ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਛਰਜ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨਗਹਿਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹੋ ਹੈ ਮੇਰਾ ਤੱਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਜੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਚਲਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਗਵਾਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤੱਤ ਕੌਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਤਰਕ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ—"

ਨੇਤਾ ਨੇ ਉਹ ਸਭ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ—ਹਨ।” “ਨਹੀਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਨ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਚਾਨਕ ਕੱਛਾਂ 'ਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗਿਣੇ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ, ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਲਵੇ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਹਾਂਗਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ।

ਨੇਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਲੈ ਲਈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਹਲਕੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੁਹਾਡਾ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੈ?”

ਉਹ 'ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਜੰਗਲ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਿਣਤੀ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਲਿਆ ਹੈ—ਅਜਿਹੇ ਇਲਜਾਮ ਲਾ ਕੇ ਬਣ-ਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜੀ ਮਚਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੱਕੜੀ ਅਜੇ ਤਰ੍ਕ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਦਰਖਾਸਤ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਦੇਓ। ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਉਸੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦਰਖਾਸਤ ਲੈ ਲਈ। ਉਸ ਦੀ ਫਾਈਲ ਜਲਦੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੌਨੇਜਰ ਤੇ ਅਤੇ ਬਣ-ਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਇਲਜਾਮ ਲਾਇਆ, “ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਗੜਬੜੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਬਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ, ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਪਣਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ ਕੀਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ, ਜਥਿ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲਈ ਜੇ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉਪਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਬਾਰਾ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਖੇਤਰ ਕਰਨ। ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਵਰਨਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਥਾਈ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁੱਛਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪੁੱਛ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਪਤੀ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਪ ਦੇ ਪਰਾਸ਼ਚਿਤ ਲਈ ਇਹ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਦਰਬਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਜਾਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ॥

ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸੋਚੀ ਗਈ ਤਰਕੀਬ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਕੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਸੰਪਤੀ ਜਥਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੈਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਉਣਗੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਖੇਤੀ, ਰੂਪਿਆ, ਨੈਕਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ—ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਆਪਾਰਤ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੇਣ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਕੌਣ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇਗਾ? ਕੀ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ? ਇਸ ਜਾਲ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਠਹੀਂ ਫਸੇਗਾ?

ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਪ ਨੇਤਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਉਛਲਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ।

“ਕਾਤਰਜਨੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।”

15 ਅਗਸਤ 1947, ਇਹ ਸੁਭਾਗਾਂ ਦਿਨ ਬੜੀ ਪੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾਲ ਹਰ ਘਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸਤ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ।

ਤੁਹਾਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਅਸਥਾਈ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਤਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਾਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਨਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਯੋਧੇ ਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਕਾਂਗਰਸ ਹੀ ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚ ਪਦ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਸੀ।

ਬੀਤੀ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਲਗ ਵੋਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮਿਤੀ ਚੁਣ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਾਡਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਗਾਮ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ, ਮੌਢੇ ਨਾਲ ਮੌਢਾ ਜੋਤ ਕੇ ਅੰਦੇਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਡੇਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਪੌਰ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਜ ਖੜ੍ਹੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਨਫਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਧਾਣਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਇਹੋ ਹੈ ਸਵਾਲ? ਸਾਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਕੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਠੀਕ ਹੈ? ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕੱਲ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇਗੀ। ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਹਨ, ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ, ਬੁਧੀਵਾਨ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਵੇਲਤੰਤ੍ਰੀ ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇਖੋ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੋਵਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਕੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ? ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਜਨਤੰਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰਾਬਲਾ ਵੀ ਕਰਨਾ

ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਇਕ ਸਥਿਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਾਸਨ। ਜਨਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਿਣਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਫਾਂਸੀ ਕਰਾਓ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਟੋ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਹਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾਹਰਾ ਗ੍ਰੰਜਦਾ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਕ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤਾਂਡੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਅਸਮਾਨ ਗ੍ਰੰਜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਸ਼-ਚਿੱਤ ਸਟੇਜ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਫਿਲਪ ਆਦਿ ਕੁਝ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

29

ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਡਾਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਗਜ਼ ਲਿਆ ਕੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਪੱਤਰ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ।

“ਦੇਵੀ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਦੇਵੀ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ ਹੈ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੀਛ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ। ਅਜੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਪੇਂਗਿਆ। ਇਕ ਦੁਰਬਲਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ-ਹੀਣਤਾ! ਕੋਈ ਛੋਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ।

“ਦੇਵੀ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚਿਆ। ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ? ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਵਿਚ ਟੋਆ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮਾਦਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ? ਸਭ ਕੁਝ ਗੋਰੂਏ ਕੱਪੜਿਆ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏਗੀ। ਉਸ ਨੇ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਏ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਤੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਉਹ ਆਈ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸੰਨਿਆਸਣ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ?

ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ? ਇਹੋ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਤਦ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੂਪ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਆਈ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਨੂੰ ਸਰਮ ਨਹੀਂ ਆਈ? ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸਤੇ ਨੂੰ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਦਵਾਰਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਇਹ ਤਰਕੀਬ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਸੌਚ ਗਿਆ।

“ਤਕੰਮਾ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ ਹੈ” ਇਹ ਇਕ ਖਬਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਕੱਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਪੇਗੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿਣਗੇ। ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਨਗੇ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਲਜਾਮ ਲਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚਪੜਾਸੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਯੋਗ ਪਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਤਦੇ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੇਠ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੋਚਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕਾਂਗਾ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ? ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰਾਈ ਐਰੇ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਭੁਲਾ ਵੀ ਸਕੇਗਾ? ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋ ਆਇਆ। ਵਿਵਿਧਤਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਮਿਲਾਗਾ? ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ? ਮਾਤਾ? ਨਹੀਂ ਆਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੀ ਤਕੰਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾ ਸਕਾਂਗਾ? ਕੀ ਅੱਜ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਹੈ? ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਪੜਾਸੀ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਪੜਾਸੀ ਧੰਨਅਨੰਦ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ।”

“ਜੋ ਹੁਕਮ।”

ਚਪੜਾਸੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ? ਉਹ ਇੰਤਜਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰੇ? ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕਹਿਣਾ ।"

ਪਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਚਪੜਾਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ—ਹਾਂ ਇਹ ਘਬਰਾਹਟ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ । ਕੀ ਨਹੀਂ ?

ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਜਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ । ਮਿਲਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ।

ਤਦੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕੌਣ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਹੈ ? ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ 'ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਤਰਕ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ । ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਅਪਰਾਧਨੀ ਹੈ ਨਾ ? ਪਰ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਤਰਕ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

"ਆਹ ! ਉਹ ਚਪੜਾਸੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ! ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, "ਆਉਣ ਦੇਉ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜੰਮ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਉਹ ਕੰਧ ਤੇ ਇਕ ਟੱਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਛੁਪਾਣ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਸੀ ਇਹ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇੰਜ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਣੇ ਵਾਲ ਹਨ । ਕੋਈ ਕੋਈ ਵਾਲ ਸਫੇਦੀ ਫੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਸ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਧਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਬਲਾਉਚ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ । ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜੇਵਰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਦੇਵੀ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਬੈਠ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਰਾਵਰਤ ਸੀ । ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤਿਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਆਦਮੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ? ਕੀ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ, 'ਕਿਉਂ ਆਈ ਏ?' ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ? ਪਰ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਦੇ ਇੰਜ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁੱਛਣਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀਵਾਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਗਾ ।

'ਜਿਉਂ ਆਈ' ਇੰਜ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਛਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਆਸਰਮ ਲਈ ਆਈ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗਹਿਰਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਹੈ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਕਰਕੁਲ ਦੀ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਤੁਸੀਂ ਆਸਰਮ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਾ ਦੋ। ਉੱਥੇ ਆਸਰਮ ਦੀ ਸਬਿਧਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੁਫਤ ਰਜਿਸਟਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੁਣ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

"ਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਖਾਸਤ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਕਹੇ ਗਏ ਸਬਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਹ ਚਿੜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮ ਆਈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਛੇਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਫਸਰਾਨਾ ਵਤੀਰਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਣਾ ਹੈ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸਕਰਾਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਫਸਰਾਨਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਨੁਚਸਾਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੇ, ਲੈਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਚਿਤ ਨਿਯਮ ਮੌਨੂੰ ਪਤਾ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਤੁਰੰਤ ਹੀ, 'ਹਾਂ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ', ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਰਮਨਾਕ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਪੁੰਨੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਸਣ ਬਗੈਰ ਹੀ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਗਈ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦ 'ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗਾ', ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਲਝਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਲਟਕ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਹਿਣਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਸਿਰਫ਼ ਹੰਦੂਆਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਹ ਆਸਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।"

"ਹਾ-ਹਾ, ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਹੀ । ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਮਚਾਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਇੰਜ ਕਿਉਂ 'ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ?' ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਆ ਕੇ ਆਸਰਮ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖੋ, ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕੋਗੇ । ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੀਰਖਾਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨਾ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਿਣ ਲਈ ਗੱਲ ਮਿਲ ਗਈ ।

"ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਾ ਕੇ—ਹੋਰਨਾਂ ਆਸਰਮ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਆਰਸਮ ਦੇ ਅੰਤਰਵਾਸੀ ਜਾਂ ਇਕ ਭਗਤ ਬਨਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਇਕ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮਦਦ ਮੰਗਣ ਆਈ ਹਾਂ । ਇਹ ਇਕ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਪਾਂਅ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਬਸ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਚੰਗੇ ਮਹੂਰਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ? ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਉਹ ਘਰ ਤੇਰੀ ਸਵੈਇੱਛਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਵਾਇਆ । ਉਸ ਬੁੰਦੀ, ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਸੀ ਉਹ । ਉਹ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ । ਅੱਗੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜਮੀਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਸਵੈਇੱਛਾ—ਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਦੇਣੀ ਹੈ—ਕਿਉਂ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੁੱਛਣਗੇ । ਆਸਰਮਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਮੰਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ । ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ ? ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕੰਮਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ! ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵੇਰਾਗਮਈ ਸੁਭਾਅ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ । ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਤੇ, ਅਪਰਾਧਣ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਕਤੱਥੀ ਨਾ ਪਸੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ, ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ 'ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਿਆ । ਅੱਜ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਤਬਦੀਲ

ਹੋ ਕੇ ਆਈ ਹੈ । ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਅਹੁਤਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਤੇ ਘਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਕੀ ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰਾ ਹੀ ਹੈ ?”

ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ । ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ।

“ਮੈਂ ਉਹ ਘਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ।”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮਾਂ ਉਥੋਂ ਖੁਦ ਹੀ ਚਲੇ ਗਈ, ਮੈਂ ਕੱਢੀ ਨਹੀਂ, ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

“ਹਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀ ? ਸਹਿਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਈ । ਮੇਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇ, ਤੂੰ ਉਹ ਘਰ ਕਿਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਸਰਮ ਬਣਾਇਆ ?”

“ਆਪਣੀ—ਆਪਣੀ—ਆਤਮਗਤੀ ਲਈ !”

“ਹਾਂ ! ਤੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਆਤਮਗਤੀ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ । ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਜਵਾਨ ਤੌਨੂੰ ਆਤਮਗਤੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾ ?”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਐਰਤ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਇਹ ਭੁੱਲਦਾ ਖਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਆਦਮੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਦੇ ਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਗੰਭੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਡਾਟਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਵਿਚਾਰਾ !

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਫਿਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ । ਕੁਝ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਈ ?”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਝੁੜਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੰਦ ਕਚਿਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਹੀ, ਠੀਕ ਉਹ ਹੀ । ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ? ਇਹੋ ਨਾ ।”

“ਓ—ਪਾਪ !”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ, “ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਠੀਕ ਹੈ । ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ

ਕੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਰਹੱਸ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ।"

ਦੇਵੀ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰਾ ਸੰਕੋਚ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਮੇਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਮੇਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਓਹ, ਹੁਣ ਇੰਜ ਹੋ ਗਿਆ?"

"ਹੈ ਨਾ? ਜ਼ਰਾ ਯਾਦ ਕਰੋ।"

"ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ।"

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਵੇਰ ਕਹਿ, ਫਿਰ ਵੀ?"

"ਤੁਸੀਂ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੋ।"

"ਫਿਰ?"

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"

ਦੱਬੇ ਸਵਰ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖਿੜਖਿੜਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸੌ ਵੇਰ ਕਹਿ", ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਕਿ ਕਦੋਂ ਕੀਤਾ?"

"ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠੇ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

"ਓਹ! ਇਹ ਤੇਰੀ ਵਜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ, ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ। ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਛਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅੰਰਤ ਹੁਣ ਬਰੀਰ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਨੇ? ਉਹ ਵੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਉਡੀਕ 'ਚ ਹਨ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਲੱਗ ਗਏ।

"ਉਸ, ਉਸ ਪਾਪ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿਲਾਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਆਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਕੀ, ਕੀ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਵਿਚ 'ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ' ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਇਕ ਟੱਕ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਲਕ ਝਪਕਣ ਨਾਲ ਹੰਕੂ ਛਿੱਗ ਪੇਣਗੇ ।

"ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਰੋਣਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?"

ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਲ੍ਹੀ ਨਾਲ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ । ਫਿਰ ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ :

"ਤੂੰ ਮੁਦ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋਈ, ਇੰਜ ਕਹੋ ! ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹਿ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਕਿਵੇਂ ।"

"ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ।"

"ਅੱਛਾ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਤੂੰ, ਤੇਰਾ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ । ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ । ਚਲੋ ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ । ਤੂੰ ਭਰਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਤੂੰ ਇਹ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਤੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ । ਪੰਬਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬੇਠੀ ਰਹੀ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ, ਤਮਾਸੇ ਵਾਂਗ ਲੱਗਿਆ । ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਕਹਿ ਲਵੇ, ਪਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕੇਗਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕੇਗਾ । ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਸਵਾਦ ਲੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੁੱਖੀ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਸ ਸਵਾਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੂਪ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ।"

"ਸੱਚ ਕਹੀਂ ? ਤੈਨੂੰ ਪਤਨੀ ਨਾ ਬਣਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਲਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਭਾਵ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੁਹਰਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ।

ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ।

"ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਹਨ । ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਈਰਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ !"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠ ਹਨ ।"

"ਹਾਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਦੇ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਉਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ? ਉਹ ਤੇਰਾ ਮਾਤਾ ਬਣਨਾ ਸਹਿਨ ਕਰ ਸਕਣਗੀਆਂ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਮਾਤਾ ਬਣੀ ਹਾਂ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰੂਏ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।”

“ਫਿਰ ਵੀ ਤੇਰੇ ਮਾਤਾ ਬਣਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।”

ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਖਤ ਵਤੀਰਾ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ, ਅੰਨ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜਾ ਹਮਦਰਦੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹੇਗੀ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਹੈ। ਅਬੋਧ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ, ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ?”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਹ ਅਰਥਚੇਤਨ ਹੋਈ ਇਕ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲ ਦੇ ਨਹੂੰ ਨਾਲ ਉਸੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਖੁਰਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰੋ ਪਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਡਾਂਟਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਡਾਂਟਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਦੁੱਖ ! ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਸਭ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਉਸ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਜਿਆ। ਉਸ ਜਵਾਬ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਤੋਂ ਜੀਭ ਤਕ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਜਵਾਬ ਅਜਿਹਾ ਸੀ, “ਤੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।”

ਉਸ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਜਵਾਬ ਸੀ ਉਹ। ਇਹ ਠੀਕ ਤਾਂ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਕ ਦੇਵੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਏਂਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਫਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਰੂਏ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾ ਸਕੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਦੰਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਕੀ ਕੁਝ ਛੂਪਾਏ ਬਣੋਰ ਤੂੰ ਦੱਸ ਸਕੇਂਗੀ ?”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਕੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਪ੍ਰਤਵੱਲਤ ਹੋ ਉੱਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਸਭ ਕਰਮ ਨੇ।"

"ਉਸ ਇਕੋ ਬੌਲ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਾ ਹੈ ਨਾ? ਜਰੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਕਰਮ-ਫਲ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੂੰ ਘਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਵੇਸ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ :

"ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ, ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਕੇ, ਖੁਬ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ, ਦਿਨ, ਹਫ਼ਤੇ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਕੀ ਫਾਇਦਾ? ਇੰਜ ਹੀ ਜੀ ਲਵਾਂਗੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਉਸ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।"

ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਉਸ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ।

"ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਘਰ ਹੈ, ਤਨਖਾਹ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੂਪਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ?"

ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਦ ਤੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਅਰਥ ਸੀ ਨਾ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਗੇਰ ਪ੍ਰਸਨ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਮਝ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਏਂ। ਤੂੰ ਉਸ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਚਲੇ ਗਈ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਐਰਤ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ?"

ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਨਾ ਦਿੱਤਾ! ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੇਖਰ ਨਿਵਾਸ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ। ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਘਰ

ਹੈ। ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਘਰ ਹੋਣਾ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ? ਉਸ ਤੋਂ ਮੌਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮਕਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ? ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਸੀ? ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ? ਉਸ ਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮੌਨ੍ਹ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਬਰਬਾਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਉਚੜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਮੈਂ! ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।”

ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਰੁਕਣ ਮਗਰੋਂ, ਜਿਉਤਮਈ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ:

“ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਮੈਂ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਮੌਨ੍ਹ ਨਫਰਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ, ਜਿਆਰੀ ਕਰਨਾ, ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣਾ, ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਕੇ ਚਲੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਸੌਂ ਜਾਣਾ। ਸੌਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਨ੍ਹ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਸੱਚ ਕਹਾ? ਮੈਂ ਮਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵੇਰ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਹੱਸਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਤ੍ਰੈਮਤਪਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਗਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕੰਮ ਹੋਰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖੁਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਅੰਰਤ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਕੇ ਹਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਾਣ ਦੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਛਾ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਵੀ ਕੌਣ ਸੀ? ਅੰਨੰਤ ਲੰਬੇ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਆਸਨ ਸੀ ਉਹ। ਉਹ ਹਿੱਲ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਟੁੱਟ-ਬੱਜ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਅੰਰਤ ਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੀ ਅੰਰਤ! ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਬਾਰੇ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ!

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

‘ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਕੰਮਾ? ਤੇਰੇ ਹੀ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਬੱਚਾ ਤੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ; ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਤੂੰ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ?’

“ਉਹ ਮੌਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਾਡੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲ ਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਝੁੜ-

ਲਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਵੀ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਕੀ ਤੇਰੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਨੈਜਵਾਨ ਹੈ? ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕੀ ਹੈ। ਦਿੰਦਾਨੰਦ ?”

ਜਿਉਤਮਈ ਨੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਮੌਝ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤੇਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲੇਗੀ, ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ?”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗਲਾਂ ਤਰੰਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅੰਰਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਚ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਮੈਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਬ ਮਿਲੇਗਾ। ਅਨਾਥ ਅੰਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਸਕਾਂਗੀ। ਇਹੋ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”

“ਤਦ-ਤਦ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੁੱਛਾ? ਉਸ ਵਿਚ ਤੇਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ?”

“ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛੇ ਉਹ ਇਸ ਉਲੱਝਣ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਹ ਦੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ ਅਤੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇਖੀ। ਜਿਉਤਮਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਦੱਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਗੋਰ ਛੁਪਾਏ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਜਵਾਨ ਦਵਾਰਾ ਤੇਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਣ ਲਈ ਅਪਣਾ-ਇਆ ਗਿਆ ਤਰੀਕਾ, ਉਪਰੋਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇਰਾ ਅੰਰਤਪਨ ?”

ਜਿਉਤਮਈ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਪਰਾਧਨ ਪਤਨੀ ਨੇ, ਪਤੀ ਸਾਂਹਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਟੌਟ-ਭੱਜ ਜਈ, ਛਿਰ ਵੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਨਣ ਸੁਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਇੰਨੇ ਕੁਝ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ?”

“ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ । ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ।” ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਡਾਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਪੀਨਤਾ ਵਿਚ ਸੀ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਾਟ ਕੇ, ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ । ਮੈਂ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਸੀ । ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ? ਯਾਦ ਕਰੋ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉੱਬੇ ਨਾ ਜਾਂਦੀ । ਮੈਂ ਇਕ ਸਵਾਮੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਾਲਕ । ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੋ । ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੱਕ ਜਿਤਾਇਆ ਹੈ ? ਜ਼ਰਾ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੇਖੋ । ਮੈਂ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ? ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਪਿਆਰ ਲਈ ਮੈਂ ਪਿਆਸੀ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੋਜ 'ਚ ਚਲੇ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ, ਡਾਟਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ?”

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ । “ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ? ਡਾਟਣਾ ਹੈ ਨਾ ? ਬਿਨਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਡਾਟੇਗਾ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ ?”

ਦੇਵੇਂ ਥੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਚੁੱਪ ਰਹੇ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਆਪਣੇ ਮਾਿਰਗ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਉਹ ਅੰਰਤ ਫਿਰ ਇਕ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੰਗਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸੀ ਜਵਾਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਡਿੱਗ ਗਈ ।

ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ?”

“ਹਾ !”

ਪੂਰੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਇੰਜ ਕਿਹਾ। ਜਿਉਤਮਈ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠੋਂਤੀ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕੰਮਾ। ਇੰਜ ਹੀ ਤੇਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਟਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਤੇਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਚਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਮਿਲੇ ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਹਾਰਦਿਕ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕੀ ਉਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ ਮੈਂ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਪਰਾਧੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੇਨੂੰ ਮੈਂ ਸੂਭ ਕਾਮਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਜਿਉਤਮਈ ਦਲੇ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਡਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚਿਤ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ।

ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਬੀਤੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗਿਰ ਪਈ। ਫਿਰ ਉਠ ਨਾ ਸਕੀ। ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਤੋਂ ਲੈ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਜਿਉਤਮਈ ਮੌਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਕਿਧਰੋਂ ਦੂਰ ਆਸਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।

30

ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਬਾਲਗ-ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਚੋਣਾ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਪਤਿਆਲਾ-ਲਿਖਿਆ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਚੋਣਾ ਦੇ ਢੰਗ ਬਾਰੇ, ਇਕ ਵੇਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਮਹਿਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਰਮਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਮੈਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਮ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਸਲਾਹ.....।"

ਇੰਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਿਥਲ ਪੇ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਛੁਪਿਆ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਇਹੋ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਇਸ ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਹੋ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੋਜਤ ਵਜੋਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਫੇਜਲਾ ਲੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"

"ਫਿਨ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਅੱਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਰਾਏ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੰਭਲਪ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਟੋਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

"ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

"ਚੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਵੈਅਭਿਮਾਨ, ਫਿਰਕਾਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਤ ਨਹੀਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ।"

ਕੁਝ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

"ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਖਮੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਉਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਵੱਖਰਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵੈਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਲੋਕ ਅਤੇ ਇਕ ਪੇਸਾ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬੇਘਰੋਂ ਘਰ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ

ਹਨ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਜੋਸ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ।”

ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਹੋਈ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇੰਜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰੀਬ ਤੇ ਨੀਂਥ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੇ?”

ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।”

“ਹਾਂ ਤਦ ਤਾਂ ਕੱਲ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਜੇ ਪਕੜ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੂਸਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :

“ਇਸ ਪ੍ਰਾਤਿ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਚਤ-ਮਾਣ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕੁਲੀਨ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦੇਲਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਤਿ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਾਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇਖੋ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੇ ਪੇਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾਗੀਆਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਸਹਿਨ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਹਰ ਇਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿਰਦਾ ਫਟਦਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਹਿਰਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਜਾਏ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮੈਕੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਜਨਖ ਭੂਮੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡ ਹੀ ਦੇਉ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਇਹੋ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਸੀ।”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਅਨਜਾਣ ਬਣ ਗਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਝੰਡਾ ਪਕੜਨਾ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਹੁਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਚ ਤੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਕਸ ਸਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਅੰਦੇਲਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੂਜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਵਪਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਨੌਕਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਕਸ ਦੀ

ਪੁਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪਰੋਹੀ ਕਹਿ ਕੇ, ਨਫਰਤ ਨਾ ਕਰਨਾ।"

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਅੰਦੇਲਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਾ ਲਾਉਣਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਣ ਦੇਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨੀਚ-ਜ਼ਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਖੁਦ ਹੀ ਹੱਟ ਜਾਣਗੇ। ਅੱਜ ਯੇਗ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕੋਚ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸੁੱਧੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਬਦਬੂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਵੈਅਭਿਮਾਨੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਮੁਖੁਲ੍ਹਾ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਕਈ ਝੰਜਟ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਐਕੜ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੌਢੇ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹੱਥ ਰੱਖੇਗਾ? ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵੀ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਅਨੇਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਜਾਣ ਦੇਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੁੱਧੀਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਡਰਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ?"

ਚੋਣ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

"ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਣ ਦਿਉ। ਕੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਣਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਹੈ?"

"ਅਜਿਹਾ ਡਰ ਨਹੀਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਗਿੱਦੜ-ਸਿੰਗੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਮੌਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਆਦਿ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਚੋਣਾ ਲਕੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੌਨੂੰ ਇਹੋ ਡਰ ਹੈ।"

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੱਤਰੇਦਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਘੁਸ ਆਉਣਗੇ।

ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਢਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੋਂ ਗੁਜਰੇ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਦਵਾਰਾ ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਪਿੰਡ, ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜੇ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਜਾਤਵਾਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਦੇ ਅਤੇ ਕੈਬੋਲਿਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦਵਾਰਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣਾ, ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਕਰਨਗੇ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਜੇ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਪਦਾਇਕ ਮੰਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ?'

ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਹੋਈ :

"ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਧਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਅਕਤਿਤ ਵਿਨਾ ਅਧਿਕ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਵੇਖੋ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਤ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਨਾਇਰ, ਇਸਾਈ, ਹਰੀਜਨ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੇਣਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਲੰਬਾ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੜਬੜ ਕਿਥੇ ਹੈ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬਹਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਚਲੇ ਗਈ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬੁਝ ਬਦਲ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਰਸਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

"ਨਹੀਂ, ਉੱਨਤ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਧਰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਇਕ ਚਪੇਕ ਮਾਰ ਕੇ ਮਿਟਾ ਸਕੇਗੇ ? ਮੈਂ ਅੱਜ ਲਈ ਇਕ ਉਚਿਤ, ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਬੱਸ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ।"

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਅਨੁਭਵ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹੀ :

"ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਭਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਠੀ ਸੀ । ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਸੀ । ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹੇ ਬਗੇਰ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪਰਪਾਟੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਗੇ, ਉਹ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਬਗੇਰ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ-ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣਗੇ । ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਵਿਹਾਰਕ-ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਗੇ ।"

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋਣਗੇ । ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਇਦ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੋਵੇਗਾ । ਨਵੇਂ ਸਵੀਧਾਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣਗੇ ਜਾਂ ਹਾਰਨਗੇ, ਕਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ । ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਠੀਕ ਅਵਸਥਾ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਟੁੱਬਿਆ । ਉਸ ਨਾਲ ਰਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਹਾਂ, ਹਾਂ । ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੋਸਲਾ ਦਿੱਤਾ :

"ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗੁੜ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ । ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬੱਕੇ-ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ । ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਛੇਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ।"

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚ ਤੁੱਥਿਆ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਫਿਕਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਾਗਿਆ, 'ਉਹ, ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕੀਤਾ ਹੈ।'

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਤ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕੰਮ ਮੈਂ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, "ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸੱਚ-ਵਿਚਾਰ ਟਨੀ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਇਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਮਸਲਾ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੁਰੂਬੜੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ-ਕਾਰ ਤੁਸੀਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂਗਾ। ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮਿਸਟਰ ਕੇਸ਼ਵ, ਪਿੱਲੇ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਦੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਪੁੱਛਾਂ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਦਾ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਓ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਜ ਚੁੱਪ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਦਾ ਲੇ ਕੇ ਢਲਾ ਰਿਆ। ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਲੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਤ ਗਿਆ, ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਦੌਵਾਨਜੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਛੁਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਦ ਹੀ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਖੇਡ ਖੇਡਾਂਗਾ। ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ 'ਚ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੋਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਈ। ਪਰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਸ ਫੇਸਲੇ ਤੇ ਸੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਤਲ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਸਜਾ ਪਾ ਦਹੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਮੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਚੜ੍ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ ਉਸ ਲਈ

ਊਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦੀਵਾਨਜੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੱਤੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੰਕਧਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਅਤਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਬਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾਨ ਦੀ ਯੂਕਤੀ ਸਮਝਾਣ ਵਿਚ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾ ਆਈ। ਸਰਕਾਰ ਯੋਗ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੌਪਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਆਏ ਬਾਰੇ ਬੋਪਰਵਾਹ ਇਕ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਲਈ ਭਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਦੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਜਾ ਪਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੌਨੀ ਅੰਦੇਲਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ ਕੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਆਣਪ ਲਈ ਠੀਕ ਹੈ? ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ। ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ! ਤਦ ਤਾਂ ਹਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ? ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਜਦ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੀਰਖਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਅੰਦੇਲਨ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਸਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਦੁਸਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਝੰਜਟਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਚੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਨ। ਕੇਦੀਆਂ ਦੀ ਨਾ-ਸੂਚੀ ਦੀ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਕਰਮਣ ਰਹਿਤ ਨਾ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਇੰਜ ਖਤਮ ਕੀਤੀ :

“ਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਚੋਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਅੱਜ ਹੀ ਕਿਉਂ ਇਹ ਉਪੱਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ? ”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਉਪੱਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹਨ।”

“ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਹਨ। ਊਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜੂਲਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਊਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਰੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਲੋਕੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸਭ ਕਮਿਊਨਿਸਟ

ਹਨ। ਅਰਾਜਕਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅਪਰਾਧ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ।”
ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਪਸ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬੋੜੇ ਬੋੜੇ ਕਰਕੇ ਕੌਮੀ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ।
ਪੁਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੂਰਨ
ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਇਹ
ਇਕ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ
ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਪਏ ਕੈਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਨਤਾ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਗਈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ
ਬਹੁਤ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕੀਂ ਅੱਜ ਆਉਣਗੇ, ਕੱਲ੍ਹ ਆਉਣਗੇ ਅਜਿਹਾ
ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦਰਲਾਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ
ਹੋਣਗੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ
ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਦਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਲਬੋਤੇ ਹੋਣਗੇ।

ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਅੜੇ ਤਕ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਨਿਸਬਤ ਕੁਝ ਪਛਤਾਵੇਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਤਰਾ ਕਹਿੰਦਾ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਾਜਕਤਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਪਰਾਧ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ
ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।
ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਗੇਰ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ।
ਮਾਤਰਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਜੇ ਅਸੀਂ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ?”

“ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ,” ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਸ਼ਾਇਦ—”

“ਹੂੰ—ਸ਼ਾਇਦ ਕੀ ?”

“ਉਹ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਨ ਨਾ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪਤਾ ਹੈ ?”

“ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਲੁਕੋਸ ? ਉਹ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਨਾ ? ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ
ਨਹੀਂ ਮਨ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ ?”

ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ
ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਾਂਗਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ
ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।”

“ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਣ ਦਿਓ ? ਇਸ ਰੂਪਏ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਜਿੰਮੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ?

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮਿਕਣ ਤੇ ਇਹ
ਕੰਮ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ । ਮਿਲਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤੋਹਫਾ ਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ?”

“ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਵਿਚੋਂ, ਇਹ ਪੁੰਜੀ ਕੱਢਣੀ ਹੈ ਨਾ ?”
“ਹਾਂ ।”

ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਮਾਤਯੁ ਤੇ ਲੁਕੋਸ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਸੀ । ਆਓ-ਭਗਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪੁੱਛਿਆ । ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਉਹ ਹੁਣੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਮਾਤਯੁ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ । ਮਾਤਯੁ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ । ਮਾਤਯੁ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੁਝ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹਿਸਾਬ ਬਾਕੀ ਹੈ । ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਊ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

“ਠੀਕ ਹੈ ਕਰਾਂਗਾ । ਪਰ ਗੜਬੜੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਮੈਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮਾਤਯੁ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਗੜਬੜੀ ਹੋਵੇਗੀ ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਤਯੁ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਛੋਟਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਸਵੇਰਾਰ ਕਰਨਾ, ਅੱਜ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤਕ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਦੇਖ ਰੇਖ ਤੋਂ ਬਗੂਰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਹੁਣੇ ਜੰਗਲ ਉੱਗ ਆਇਆ ਹੈ । ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਈ । ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਨਾ ?”

ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ । ਬੌਢੀ ਬਾਂਬਦਲੀ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਡਿਜ਼ੈਨਰ ਬਨਾਉਣ

ਵਿਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (M.L.A.) ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਸੋਚਾਂਗਾ। ਜਾਂ ਉਸ ਸਭਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੇਸ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਸੁਣਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਬਣਨਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਦੇ ਨਾ ਸੋਚੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ? ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਸਰਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

"ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੋਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ।"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ?

ਲੁਕੇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤਯੂ ਤੋਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਅੱਜ ਕੁਝ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਜੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਤਯੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਯੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੁਪੀ ਕੀਤਾ ਘੁਸ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਹਿਜ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕਰੇਗੀ? ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬੂਟ-ਚੱਟ ਹਾਂ ਨਾ? ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਠਹਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਇਹੋ ਕਠਿਨਾਈ ਹੈ? ਮੰਨ ਲਓ ਕਾਂਗਰਸ ਤੈਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਕੀ ਤੁੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏਂਗਾ?"

ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ। ਬਸ। ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਆਹ, ਇਹ ਸਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।”

“ਓ ਭਲੇ ਆਦਮੀ, ਮੈਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਬਨਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿ। ਕੀ ਮਾਲਕ ਬੇਕਾਰ 'ਚ ਮਚਾਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਹੈ।”

ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸਰਮਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮਾਤਯੂ ਮਿਲਿਆ :

“ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ।”

ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤਦ ਤੂੰ ਜਿੱਤ ਜਾਣ ਯੋਗ ਦਿਕ ਨਿਯੋਜਨਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਏਂ।”

ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ?”

“ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜੂਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਤਿਆਰੀ ਕਰ। ਕੁਝ ਪੇਸਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਸ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?”

ਮਾਤਯੂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ, “ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕੱਠਾ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲੁਕੋਸ ਰੂਪਏ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਰੂਪਿਆ ਮੈਂ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਲੁਕੋਸ ਅਤੇ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜਾਂਦੂ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ?”

ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਤਯੂ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਲੁਕੋਸ ਤ੍ਰੂਵੰਤਾਕੁਰ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ।”

ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਾਤਯੂ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੋਹਫਾ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਨਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਰੁਪਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ ?"

"ਪੰਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ।"

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ।

31

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜਰ ਗਏ । ਇਸ ਦੇਰਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ । ਤਿਵੇਂ ਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ । ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯਾਤਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਿਆ । ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹਨ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਚਰਸਕ ਮਿਲਣ ਆਇਆ । ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਉਸ ਅਜਨਬੀ ਨੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਨਾਂ ਸੀ, "ਗੋਪੀ !"

ਚਪੜਾਸੀ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਗਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਢੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਠੇ ਤੇ ਬੈਠੀ ਪਤਨੀ ਕੌਢੀ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਚਪੜਾਸੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ ।

ਗੋਪੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ । ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਨੇਤਾ ਖੱਦਰ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ, ਇਕ ਕਾਰ 'ਚ ਆਏ । ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਥਾਈ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਪਰ ਹੈ ਨਾ ?"

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਨ ।"

ਉਹ ਵਿਜਟਿੰਗ ਕਾਰਡ ਦਿੱਤੇ ਖੜੀਰ ਉਪਰ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਗੋਪੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਗਿਆ । ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਦੋ ਨਾਹਰੇ ਯਾਦ ਆਏ । ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਆਪਣੇ ਜੋਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਗੋਪੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੌਣ ਹਨ ?"

ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ—ਉਲਟਨੰਨ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਥੋਲਿਕ ਕਾਂਗਰਸ, ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ।"

"ਉਲਟਨੰਨ ! ਨਾਂ ਗੋਪੀ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ! ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਛੱਡੀ ਜਾਇਦਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ । ਹੜਤਾਲ ਸਮੇਂ ਪੀਰਮੇਟ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨੇ ਤਿੱਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਅਸਟੇਟ ਦੇ ਤਾਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਮਰਵਾਏ ਸਨ । ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਪੱਥਰ ਗੋਪੀ ਦੇ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ । ਮਿਸਟਰ ਉਲਟਨੰਨ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹਨ । ਆਜਾਦ ਤ੍ਰਿਵੰਤਾਕੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਇੰਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ !

ਫਿਰ ਬੋਝ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ । ਗੋਪੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਚਿਟ ਭਿਜਵਾ ਦੇਉ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ।"

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

ਅੰਦਰ ਗਏ ਹੋਏ ਲੋਕੀਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ ।"

ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :

"ਅੱਜ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਜਨਾਬ ! ਉਹ ਲੋਕੀਂ ਆ ਕੇ ਛੇਤੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ । ਕੱਲ੍ਹੇ ਸਵੇਰੇ ਆਉਣਾ ਇਹੋ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ।"

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ । ਗੋਪੀ ਨੇ ਵੀ ਛੈਸਲਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਮਿਲੇ ਬਗੈਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ । ਤਦ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ ਬੈਠੋ ।"

ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਉਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ । ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਗਏ । ਚਪੜਾਸੀ ਗੋਪੀ ਦਾ ਕਾਗਜ ਉਪਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ।

'ਗੋਪੀ !'

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਜ਼ਰਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਡਿਰ ਵੀ ਇਹ ਡਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਬਰਾਹਟ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਨਾ ਹੀ ਛਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕਦੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ । ਗੱਲ ਕੀ, ਕ੍ਰਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਲੋਕ ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਯੂ ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਠੀਕ ਰੈਗ ਦਿਖਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਫਿਰ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਕੇ, ਦੋਵੇਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਗੋਪੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅੱਟਕਲਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ । ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਵਾਹ ਲੱਗਦੀ ਬੇਈਮਾਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਅੱਧਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੋਧ ਹੈ । ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਉਸ

ਉ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਗੋਪੀ ਦਵਾਰਾ ਇੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਚਹਿਰ ਬਾਹਰ ਫੈਲਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ—ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰੋਇਆ ਵੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਗੋਪੀ ਦਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੰਨਾਂ ਸੋਚਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਨਾ ਲੱਭਿਆ।

ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਲਈ ਕਮਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਪੈਸਾ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੁਕੋਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੈਸਾ ਦੇਣ, ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਗਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ ਚਾਕੁ ਬਨਵਾਣਾ ਹੈ। ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਿੱਧਾ ਮਿਲ ਕੇ ਜੇ ਉਹ ਰੂਪਿਆ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਰੋਧ ਕੁਝ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਵਾ। ਗੋਪੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੁਟੇਰੇ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਘਬਰਾਹਟ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਬੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਗਲਵਕੜੀ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਵਿਰੋਧ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਤਬੇਦਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਰੂਪਿਆ ਦੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਤਨੀ ਰਕਮ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਰੂਪਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚਿੱਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕੌਮੀ ਮੱਤਬੇਦਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੋਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਆਜਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਘੁਸੇ ਅਵਸਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਮਾਤਯੂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਨਿਖੇਤ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤਦ ਉਸ ਗਲਵਕੜੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ? ਇਸ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਟਾਰ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਆਰ ਪਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ? ਮਿਲਣ ਆਏ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨੋਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ?

ਚਪੜਾਸੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ? ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਲੁਕੋਸ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਲਦ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗ। ਜੇ ਪੇਸੇ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ।

"ਅਜੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੁੰਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸੀ ਇਹ ।

"ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹ ਭੈਤਾ ਹੈ, ਗਲਤ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ? ਗੋਪੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਦੇ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ—ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਭਾਵੀ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰੁਧਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ! ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪੇਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ । ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹੋਸਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਇਕ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਗੋਪੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ । ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿੰਜ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਫੇਲ ਜਾਵੇ । ਸਾਇਦ ਗਲਤ ਰਾਹ ਵੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇ । ਇਕ ਸੱਪ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ । ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆ ਸਕੇਗੀ । ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ । ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਗੇਰ ਹੀ ਉਹ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ । ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਮਾਤਜੂ ਦਾ ਉਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਰਿਹਾ । ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਪਹਿਲੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਸੂਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹਨ । ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ । ਤ੍ਰਿਕਾਲੀਂ ਲੁਕੋਸ ਮਾਤਜੂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਤੇ ਆਇਆ । ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ । ਮਾਤਜੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕੀਤੀ :

"ਲੁਕੋਸ ! ਕਿਹਾ ਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ । ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ । ਮੇਰੇ ਡਿਕਰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ । ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਚੈਨ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੈ ।"

ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ? ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਉਹ ਪੇਸਿਆਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਅੱਜ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ—ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ? ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਇੰਜ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ

ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਹਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਣਾ। ਪੇਸਾ ਪੁੱਛੇ ਭਾਂ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕਿਹਣਾ, ਕਿਹੜਾ ਪੇਸਾ? ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਰ ਦੇਣਾ—ਬਸ।"

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਦਵਾਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਹ ਦਾ ਉਹ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਲੁਕੋਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਰ ਹੈ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਅੜਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਯੂ ਵਲੋਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੋਪੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਡਾਫਿਆ। ਫਿਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਨੰਗਾ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੇਰੇ ਨਾਲ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਰਕਮ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਉਹ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਆਘਾਦ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇ ਕੇ ਖੁਦ ਹਥਿਆ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਬੂਤਾਂ ਸਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਲਕਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰੇ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਡਰ ਪੇਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਰਿਸਵਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਮੰਤਰੀ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣੀ ਹੈ ਨਾ? ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਫਿਰ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਲੋਚਨਾਵਾਂ ਅੜਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੋਪੀ ਨਾਂ, ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਤਫਸੀਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਅੜਬਾਰ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨੀਚ ਕੰਮ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਮਾਤਯੂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਰੋਪ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਗੋਪੀ ਦਵਾਰਾ ਲਾਏ ਗਏ ਦੁਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਵਾਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਚੋਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਨਾਇਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਨਾਇਰ ਗੋਪੀ ਵਾਂਗ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸੜ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਚਿਮੇਦਾਰੀ ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਗੋਪੀ ਦਵਾਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਣ ਠੋਸ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਠੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੰਨੀ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕਿਵੇਂ ਗਈ, ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਥੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੀ ਇਹ ਮਸਲਾ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਉਠਾਣਗੇ ?”

“ਜ਼ਰੂਰ, ਇੰਜ ਗੁਪਤ ਗੱਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਚਲੇਗਾ ?”

ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਕੋਸ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁੱਪ ਪਾਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਿਰਫ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਇਹ ਲੁਕੋਸ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਦਮ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਹੀ ਅੱਜ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਕੀਤਾ ਲੁਕੋਸ ਇਸ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਆਸਾਧਾਰਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਪੁਤਲੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੋਈ ਬੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ?”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਤੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਢੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਕਿੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਗੇਰ ਜਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਮੈਂ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ।”

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇੰਜ ਪਿੱਛੇ ਕਿਉਂ ਹੱਟ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟ ਰਿਹਾ। ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇਗਾ—? ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੱਲ੍ਹ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਫਿਰ ?”

“ਮੈਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂਗਾ । ਮੈਂ ਉਸ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਾਂਗਾ । ਕਸੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਾਲਿਕ, ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ?”

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਕੋਸ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਇਨਕਲਬੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਨਾਇਰ ਦੇ ਚੋਣ ਲੜੀ ਸੀ । ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਚੋਣ ਵਿਚ ਨਾਇਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰਿਆ ਸੀ । ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਚਵੰਜਾ ਵੇਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਹਾਰ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਨਾਇਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਖਾਮੋਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਗੋਪੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਚੋਣਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲੇ । ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾਇਰ ਕੋਲ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਸਨ । ਅਗਸਤ 1942 ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਪੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਆਫ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਕ ਖੜਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਵਾਰਾ ਨਿਯਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕੰਮ ਨਾਇਰ ਨਾਇਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਨ । ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਨਾਇਰ ਦਿਲ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਜਦੋਂ ਭਾਇਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਅੰਦੇਲਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਦੁਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜਨ-ਯੂਧ ਕਹਿ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਯੁਕਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਨਾਇਰ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ । ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰ ਤਕ ਕਿਰਾ ਸੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਨਾਇਰ ਕੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾਈ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਿਹਾ । ਨਾਇਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਤੋਂਈ ਦੇਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ।

ਇੰਜ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਹਾਂ ਚ ਵਹਿ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਇਰ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਘੰਟਾ ਤੇ ਹਰ ਦਿਨ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਸਿਥੰਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ।

ਇਹ ਦਿਸ ਉਹ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ? ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੁਸਣ ਵਾਲਾ ਆਲੂਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਭਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਗੋਪੀ ਵੀ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਜੇ ਉਹ ਸੋਚੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਲੂਣੇ ਵਾਂਗ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਡਰਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਥਾਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਿਰਜੀਵ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ—ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਨਾਇਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਤ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ, ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਬਣ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਾਤ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਰਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਮਚਖੁਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਬਗੂਰ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੋਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਤਕ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਖਿਰ ਖੱਟਿਆ ਕੀ? ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਖਰਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲੱਭਦੇ ਲਭਾਂਦੇ ਨੇ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪੇਰਪਾਵੂਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਨਾਇਰ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਨਾਇਰ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਲੇਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਲੀਂ ਪਿਆ। ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨਾਇਰ ਦੀ ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਘੂੰਣਾ ਦਾ ਲੁਕੋਸ, ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵੀ ਮੌਕਾ

ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਭਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਾਵ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਂ ਹਨ । ਪਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਜਲ੍ਹਸ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਹੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਹ ਸਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਕਸਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰੜ ਵਿਅੰਗ ਹੁੰਦੇ । ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ । ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਜਿਹੀ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ । ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਬਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ । ਇਹ ਛੂਡ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਗਬਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਬੱਸਾਂ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੀ ਲਲਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜੋਬ 'ਚ ਪਾ ਲਈ ਹੈ । ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ । ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅੜਕਿਆ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਕੰਮ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਤਦ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਤਰਕ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ।

ਵਿਚਾਰੇ ਲੋਕ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਇਸਤਿਹਾਰ ਲਾਏ ਗਏ ।

ਪੂਰੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰੰਭਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ, ਸੈਕਟਰੀ ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਹਨ । ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਣਾਮ ਜਾਨਣ ਤਕ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਸੀ । ਇਕ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ । ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਇੰਜਨੀਅਰ ਮਿਸਟਰ ਕੇਮਲ ਵੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸਨ । ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਇੰਜਨੀਅਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕੇਮਲ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਕ ਧਮਾਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮਿਸਟਰ ਉਮਨ ਹਨ । ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰੈਸ਼ੀਡੇਂਟ ਮਿਸਟਰ ਉਲਟਨੰਨ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਸੰਗਠਨ ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਮਿਸਟਰ ਕੈਮਲ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਟਰ ਕੈਮਲ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੰਡਲ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦਾ ਚਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਗਰਸ, ਸੰਸਦ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਚੈਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਖਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮਾਲਿਕ, ਹੁਣ ਕੀ ਕਟਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਖਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਟਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਟਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।"

ਉਦਾਸ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਾਤਯੁ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦਿਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕੇਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।"

"ਹਾਂ।" ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਲੁਕੋਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਅਸਹਿ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਉਹ ਦਬ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮਾਲਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਰੇ ਸੇਰਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?"

"ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਿਲਪ ਵੀ ਇੰਜ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਜਨੀਅਰ ਕੈਮਲ ਜੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਪਤਾ ਬਣ ਕੇ ਆ ਡਿੱਗੇ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਜੇਕਰ ਮਾਲਿਕ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਟਲ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਲਪ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਦਾ ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਚੌਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵੱਡੇ ਅੰਦੇਲਨ ਪਿੱਛੇ ਫਿਲਪ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਗੋਪੀ ਦਵਾਰਾ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਤ੍ਰੂਹਾਨ ਦੀ ਜੜ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੈਮਲ ਨੇ ਵੀ ਵਕਤੀ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਸੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਭਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣਾ ਸੁਖਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪੇਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਕੌਮ ਵਿਚ, ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ, ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨਾ, ਤਰੱਕੀ ਰੋਕਣਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੇਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਚਮਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਹੁਕਮ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਬੁਰਾ' ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਛਵ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਰੰਭਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਡਾਟਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਡਾਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਏ ?"

ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ। "ਉਹ ਮੌਨ੍ਹੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।" ਇਹ ਜਵਾਬ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਿਆ, ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਚੱਚਿਆ। ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਣ ਵਾਂਗ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਲਈ। ਹੋਰ ਪੁੱਛੇ ਵੀ ਕਿਸ ਤੋਂ? ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛਡਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਨਾ ?"

ਸਮੇਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਮੌਨ੍ਹੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

"ਕੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਗੇ ?"

"ਅੱਜ ਤਕ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।"

"ਫਿਰ ਅੱਜ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਸੁਚੀ ?"

"ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਇਹੋ

ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਇਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਸੀ। ਇਕ ਜੱਜ ਸਾਂਹਵੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਿੱਤੀ :

“ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਛਰਜ਼ ਹੈ। ਮੇਂ ਇਸੇ ਲਈ ਕੀਤਾ।”

ਇਹ ਜਵਾਬ ਉਸ ਜੱਜ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕਤੱਟੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। “ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ—ਇਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਯਾਦ ਕਰ ਦੇਖੋ! ਇਕ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇੰਨੇ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ ?”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ।

ਇਹ ਜਵਾਬ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਜਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਨਹੀਂ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਚੂਰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀ ਚੜ੍ਹਰਤ ਹੈ ?”

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਮਰਾਰੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਸੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ। ਪੱਖ ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਤੁਰੰਤ ਇਸ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, “ਅਪਰਾਧ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, “ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾ ਲਈ।”

ਪਰ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਲੁਕੋਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਰਾਈ ਸੀ। ਫਿਲਪ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਕਿਆ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਜਿਤ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਪ ਖੁਦ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਬਗੂਰ ਸ਼ਰਤ ਮੁਆਫ਼ੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮਿਸਟਰ ਫਿਲਪ ਮੇਰਾ ਇੱਥੇ ਬੈਠਣਾ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁੰ ਇੰਜ ਮੰਨ ਲੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਭੀਖ ਨਹੀਂ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ ।

ਫਿਲਪ ਨੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਸਨ, “ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਲਪ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਨਾ ਕਹਿਲਾਇਆ :

“ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚੋ । ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ । ਤਦ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।”

ਫਿਲਪ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਜੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਗੋਚਰਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ । ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਚੰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕੀਤਾ ।

ਅਗਲੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਮਿਲ ਕੇ ਫਰਾਖਦਿਲੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਲੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੇਗਾ । ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇਰਾਨ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਕੀਤੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਬੋਲਿਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਮਕੀ ਵੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਨਾਇਰ ਸਰਵਿਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਪਣਾ ਪਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਧਮਕੀ ਭਰਿਆ ਬਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਨਾਇਰ, ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਾ ਸੋਚੇ, ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਵੀ ਗੱਲ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਸਾਇਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਫਿਲਪ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਦਿਕੱਠੇ ਹੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ । ਮੰਤਰੀ ਕੁਰਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਵੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਮੰਤਰੀ ਕੁਰਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਸਤੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੇ ਸਾਲੇ ਨੂੰ ਬੱਸ ਦਾ ਰੂਟ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।

ਪਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਹੁਤ ਜਿੱਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਭ੍ਰਾਨਸਟਾਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਮਾਚੀਆਂ ਨੂੰ, ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਜੋਂ

ਨਾਲ ਜੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਆ ਟੁੱਟੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਲਈ, ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਆਖਰ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ । ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇਓ । ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣ ਲਵਾਂਗਾ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਣਗੇ । ਸਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਏ ਹਨ ।

ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਖਲਬਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਪੱਖ ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਸੱਚਾ ਪੱਕਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਥਰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨਾਲ ਛਪੀ । ਜਲਦੀ ਹੀ ਨਵਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਗਈ । ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮੱਤ ਮਿਲਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ । ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਝ ਖਿੱਚੇਤਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਚਾਹੇ ਗਲਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਠੀਕ ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਅਜਿਹੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ।

ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਅੰਲਾਨ ਕੀਤਾ । ਸਿਰਫ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਅਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਅਭਿੱਜ ਸਨ ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਿਛਲੇ ਕਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਨਹੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇੰਜ ਹੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤਦ ਆਪਣੇ ਦੇਵੀਕੁਲਮ ਦੇ ਇਲਾਚੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤਦ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੇ ਇਲਾਚੀ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਬਨਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ।”

ਇਕ ਬਦਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

“ਤੁੰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਦੇਵ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹਾਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹਾਂ। ਇਲਾਚੀ ਦਾ ਬਾਗ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ।”

ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੁ ਮੁਹਿਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਖਿਲਾਫ ਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਤੰਦੇ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਗਿਣਨ ਦੀ, ਇਕ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਾਂ, ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਤ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?”

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਤ ਦਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਅਨਿਆਇ ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇਗਾ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਤਾ ਹਨ। ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ੍ਹੂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਕਹਿਣਾ ਲੱਗਿਆਂ ਤਾਂ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ, ਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਆਸਮੱਰਥਾ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕਿਉਂ ਬੈਠੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਮੁਹਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਆਇਵਾਦ ਤੋਂ ਪੇਦਾ ਹੋਏ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਭਾਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਭਾਗ ਗਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬਹਿਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸਨ ਦੀ ਲੜੀ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਪਾਪ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੋਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਦੇਖੇ ਨਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਜਮਾਨੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੌਕਰ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪੰਦਰਾਂ ਰੂਪਏ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀਮੰਗਨਾਭ ਦੇ ਦਸ ਪੇਸੇ ਮਿਲਣ ਲਈ, ਪੰਦਰਾਂ ਰੂਪਏ ਮਾਸਕ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪਰੋਂ ਹੋਰ ਕਮਾਈ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਪੰਦਰਾਂ ਰੂਪਏ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਵੀ ‘ਕੁਝ’ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ? ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਦੀ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਚਤੁਰਾਈ ਦਿਖਾਣਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉੱਜ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾ? ਨਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ‘ਚ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਬਦਮਾਸ਼ਾ, ਗੁੰਡਿਆਂ ਆਦਿ ਦਵਾਰਾ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਦਮਾਸ਼, ਗੁੰਡੇ ਅਤੇ ਚੋਰ—ਹਰ ਕੋਈ ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜਵਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਵਾਨਾਂ, ਸੇਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ।

ਪੌਖੀ ਦੇ ਝੜ੍ਹੇ

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇ ਇੰਜ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ— ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਇਸ ਸਮਾਂਨੇ ਵਿਚ ਜੇ ਉਪਰੋਂ ਕਮਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਿੰਜ ਗੁਜਰ ਕਰਨਗੇ ?"

ਚੌਂਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ।"

"ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ।"

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਣੀ ਸੀ :

"ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਲੈਣ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਬੁਰਾ ਹੈ ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁਸ਼ਿਬਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ।

ਨਵੇਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਫਿਸਿਆ ਪਹਿਲਾ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਪੇਂਚੂਬਾਵੂਰ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਸੀ । ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਪੇਸੇ ਲਏ ਸਨ । ਇਹ ਆਦਮੀ ਇਕ ਧਨੀ ਕਾਗਰਸੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਤ ਇਕ ਕਾਗਰਸੀ ਦਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਗੇਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਮੰਚਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ । ਮੰਚਰੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ।

ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਲਈ ਅਜੇ ਦੇ ਸਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਟ ਲੱਗੀ । ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਫੀਸ ਚੌਦਾਂ ਪੇਸੇ ਹੈ । ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਦੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ । ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਸੀ । ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਰਹਿਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੋਂਦੇ ਸਮੇਂ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਦੋ ਪੇਸੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ । ਫਿਰ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ ਚੌਦਾਂ ਪੇਸੇ ਹੋ ਜਾਏ ਸਨ । ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੇਸਾ ਮੰਗਣਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ । ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਾਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਖਰਚ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਇਹ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਲਿਆ ਸੀ ।

ਪੇਂਚੂਬਾਵੂਰ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਦਾ ਗਲ

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਫਸਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰ ਟੱਡੀਆਂ ਜਾਣ ਸਮੇਂ, ਦੂਸਰੇ ਫਸੇ ਹੋਏ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਬਚਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਏਨਾਤ੍ਰੂ ਪਾਰਵਰਤ ਵਰਾਰੀਸ, ਤਾਨਿਵਕੋਟ ਹੈਂਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਕੁਟਨ ਪਿੱਲੇ, ਚੇਤਰਲਾ ਮੁਨਸਫ਼ੀ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਪੱਪ੍ਪੁ, ਇੰਜ ਇਹ ਸੂਚੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਦਯਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਉਪਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਇਸ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਤਿ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਸਿਰਫ ਚਪੜਾਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਉਚੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਫਸ ਗਏ। ਇਕ ਰਾਜਕਰ ਦਾ ਲੇਖਾਕਾਰ, ਹੈਲਦਾਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਸਿਰਫ ਰਿਸਵਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਵਜਨਕ ਪੱਖਪਾਤ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਗੜਬੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਪੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਮਗਰੋਂ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦਾ। ਗੋਪੀ ਦਾ ਹਰ ਕਥਨ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਇਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਕੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਨੀਤੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਤਿਲ ਭਰ ਵੀ ਹੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ?

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ? ਕੁਝ ਕੀਤਿਆਂ ਬਗੈਰ, ਕੁਝ ਦੇਖੇ ਬਾਂਕੇਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੁਢਾ ਵਿਚ ਛੁਪ ਕੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਲੇਖ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਇਹੋ ਸੀ ਉਸਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਰੁਪਿਆਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਪੁਹਿਣ ਲਈ ਧੋਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦੋਲਨ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਰ ਸਮਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ‘ਖਾਣ ਖਾਧਾ’ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ। ਖਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਪਾਹੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ? ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਾਇਰ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦੇਲਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੁੱਦਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਜੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅੱਗੋਂ ਦਸ ਪੇਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਇਰ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਲ੍ਰਕੋਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਪੈਸੇ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਕ ਰੂਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ ਫਲਸਿਆ। ਇਕ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੁੱਖਾ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਮੌਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੇਗਣੀ ਪਵੇਗੀ।'

ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗੀ। ਬਗੇਰ ਕੋਈ ਅਰਪਾਧ ਕੀਤਿਆਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਨਾ? ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਬੁੱਧੀ ਜਾਗ ਪਈ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਿਆ :

"ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਪੰਤਨਤਿਟਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਹਾੜ ਘਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣੀ ਪਈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਹ ਪਹਾੜ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਵਾਂਗਾ" ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੰਗੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਕਿਹਾ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਆਦਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਭੂਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਨੈਕਰੀ ਵੀ ਗਈ।

ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜੋ ਗਿਊਫ਼ਟਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਏਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ। ਉਹ ਮਾਲਮਤਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤ੍ਰਹਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਵਾਂ ਦੇ ਹਨ?”

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦਵਾਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕੁਠੇ ਗਵਾਹ ਹਨ।”

ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਾਇਰ ਵਿਚ ਅੰਦੇਲਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁੱਤਾ-ਮਨੁੱਖ ਜਾਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਵਾਰਾ ਕਹੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਾਂ? ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸਾ।”

ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।”

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਤਕ ਆਓ, ਬਸ, ਫਿਰ ਇਕ ਦੋ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ।”

ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣੇ ਬਨੋਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੂੰ, ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ?”

“ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।”

ਚੀਡ ਕਦੇ ਹੋਏ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ? ਅੱਡਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ।”

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਨਾ? ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਝਮੇਲਾ ਉਹ ਹੀ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ‘ਚ ਲੈਣ।”

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਬਹੁਤ ਰਿਸ਼ਵਖੋਰ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਤੱਠੀ ਨਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੱਥ ਵਧਾਏਗਾ।”

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਇੰਜ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਇਕ ਫੇਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਇਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਜ਼ਾਕ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਨਾਇਰ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੈ। ਬਗੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਨਾਇਰ ਨੇ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮੈਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ ਨਾਇਰ। ਅਜਿਹੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰਾਂਗਾ ਤਾਂ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯਾਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਸ਼ਟ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੇਰ ਮਚਾਏ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ?"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

"ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਅਜਿਹਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਟਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ! ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਇਆ ਦਿਖਾਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ?"

'ਠੀਕ ਹੈ' ਨਾਇਰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ....."

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੁਰਾ ਹੈ—ਗਲਤ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੇਖੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਝੂਠਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕੀ ਕਿਧਰੇ ਸਬੂਤ ਲੱਭਣ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਗੋਪੀ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਕੀ ਗੋਪੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਦਿਨ—ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕੁਝ ਸੁਕੜ ਗਿਆ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ। ਕਈ ਜਾਲ ਤੇੜਨ ਵਾਲੀ ਮੱਛੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੋਵਗਾ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ 'ਮੇਰੇ ਕੌਲੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦੇਣ ਨੂੰ ਨਾਇਰ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਇਕ ਘਾਟ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਅੱਜ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਇਰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਕਰਾ ਗਿਆ, ਕੀ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ? ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਰੋਟੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ :

'ਫਿਰ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ। ਮੇਂ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਨਾ ਪਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੈਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪਰੋਹ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਬੋਡ ਲਏ ਬਗੈਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ।"

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਪਕੜ 'ਚ ਆਏ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਤ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਚੁਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਬੋਝੇ 'ਚੋਂ ਇਕ ਲਿਫਾਫਾ ਕੱਢ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਕੀ ਹੈ?"

ਨਾਇਰ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁਪਚਾਪ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਗੱਲਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਵਜ੍ਹੂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗਲਤੀ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਕੁਝ ਹੁਕਮ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਉ ਮਿਸ਼ਟਰ ਨਾਇਰ।"

ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ :

"ਹੂੰ—ਚੁੱਕ ਲਉ।"

ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਹ ਲਿਫਾਡਾ ਚੱਕ ਲਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ—ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖ ਲਉ।"

ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ, ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਬਸ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ।"

ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਹਿੰਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲੱਗੀ। ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ।

"ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ—ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸੋ।"

ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਾ ?"

"ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਹੀ ਆਵੇਗਾ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਕੋਈ ਕਰੋਗੇ ?"

"ਜ਼ਰੂਰ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ?"

"ਠੀਕ। ਮੰਤਰੀ ਉਮੰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਹੈ ?"

ਨਾਇਰ ਦਾ ਇੰਨਾ ਅਧਿਕ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਟਰ ਉਮੰਨ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਕਸ ਕੇ ਪਕੜੋ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਸਟਰ ਉਮੰਨ ਨੂੰ ਕਹਿਲਾਓ। ਮਿਸਟਰ ਉਮੰਨ ਦਾ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।"

ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਤਯੂ ਮੰਨੇਗਾ ਵੀ ?"

"ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸੁਣਨਗੇ ਨਾ ?"

ਨਾਇਰ ਨੇ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ?"

"ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਤਾਂ ਫਿਰ ਲੁਕੇਸ ਨੂੰ ਪਕੜਣਾ।"

ਨਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇੰਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗੇ ?"

"ਮੰਤਰੀ ਕਹਿਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕੁ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਇਕ ਰਾਹ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਇਆ।

ਪੰਜਿਕਾ ਕਰਹਿਰੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਣੂ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੀ ਇਹ ਖਬਰ ਮੱਟੀਆਂ ਸੁਰੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ।

ਗਰਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗੀਸ ਨੂੰ ਜਥਰੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਹੁਕਮ ਭੂਮੀ-ਰਾਜਸਵ ਅਯੁਕਤ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਪੱਪ੍ਪੁ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਂਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਵਚਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪਕੜ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਡਰ ਗਏ। ਪਰ ਇਕ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਤਦ ਇਸ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਤਕਲਾਂ ਤਾਲੂਕ ਦੀ ਕਰਹਿਰੀ ਦੇ ਕਲਰਕ, ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦਫਤਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ, ਅਲੁਵਾ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਦੀ ਕਰਹਿਰੀ ਦਾ ਇਕ ਅਰਜੀਨਵੀਸ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਥ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਚਪੜਾਸੀ ਅਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਨੂੰ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਪਕੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁਹਿਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ, ਮੰਤਰੀ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੰਤਰੀ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ ਉਮੰਨ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ? ਉਮੰਨ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰੋਕੁ ਅੰਦੇਲਨ ਸਫਲਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ। ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਉਮੰਨ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਕਹੇ। ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਵਿਚ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਜਾਏ। ਗੱਲ ਕਿੱਥੇ ਤੁਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈ ਇਹ ਕੋਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰੋਜ਼ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਨਾਇਰ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

“ਬਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਲਉ। ਤੁਹਾਡੀ ਪਕੜ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ।”

ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕਿਵੇਂ ਕੱਸ ਕੇ ਪਕੜੇ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਮਾਤਯੂ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਸਖਤ ਸੁਚਨਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗਾ ਮਿਸਟਰ ਨਾਇਰ।”

ਨਾਇਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਏ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਕ ਹਫਤੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਬਣਾ ਲਵਾਗਾ।”

"ਫਾਈਲ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿਆਗਾ ?"

"ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਕੀਬ ਮਿਲ ਗਈ। ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਰੋ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਤਸੀਲਦਾਰ ਵਾਂਗ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਣ ਪਾਲਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਕੱਟ ਕੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ, ਇਹੋ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ।

"ਹੁਣੇ ਹੋ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੂ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਣਾ ਹੈ—ਇਹੋ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਉਮੰਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਮਾਤਯੂ ਦੀ ਸੰਕਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਜ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਤਯੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ?"

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ :

"ਹਾਂ ਇਹੋ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਖਤ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਉਮੰਨ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਸਤਾਵਾਂਗਾ। ਕੋਈ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਵਾਗਾ।"

ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਯੂ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਧੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ।

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ?"

ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਇਕ ਝਮੇਲਾ ਹੈ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵਿਅਕਤੀ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਹੈ ਨਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਾਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਹ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ

ਨੇ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਉਮੰਨ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਜੂ ਨੂੰ ਕਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਦੱਸਣਾ ਸੀ।

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਐਮ. ਏਲ. ਏ. ਦੀ ਸਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਗੂਰ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਮਿਲੇ ਪਈ ਹੈ। ਪੰਤਪਨਤਿਟਾ 'ਚ ਹੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਕ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲੇਣ ਲਈ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਵਣ-ਪਾਲਕ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਦ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਡਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਸੁਲਭਾ ਲਵਾਂਗਾ।

ਇੰਜ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਹ ਸਾਡੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਇਕ ਯਤਨ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਣ-ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਾ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਹੋਇਆ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਖ਼ਾਚ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਦੇਵੀਕੁਲਮ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੋੜ੍ਹੀਆਂ ਅਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸਹਿਨ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਬਸ। ਇਹ ਰਕਮ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੇਣ ਲਈ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।

ਨਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਐਕੜਾਂ 'ਚੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ? ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਭਿੂਸਟਾਚਾਰ ਰੋਕੁ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਸਫ਼ਲ ਬਨਾਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਆਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਤਰੀ ਉਮੰਨ ਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਇ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤ ਐਮ. ਏਲ. ਏ. ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ।

33

ਸੁਕੇਸ਼ਿਨੀ ਨਾ ਦੀ ਟੱਕਿਕਾ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਪੰਨਾਵਤੀ ਨਾ ਦੀ ਵਨਿਤਾ ਕਲਰਕ ਨੇ ਦੋ ਬੱਪੜ ਮਾਰੇ। ਸਕੱਤਰਰੇਤ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁਕੇਸ਼ਿਨੀ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਨਾਵਤੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਮਾਰ ਪਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੰਨਾਵਤੀ ਇੰਜ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ

ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਘਟ ਗਈ । ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਦੀ ਜਾਲ੍ਹ ਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਲਿਸ਼ਾਨ ਉੱਭਰ ਆਏ ।

ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪੰਨਾਵਤੀ ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਿਹਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਇਕ ਆਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ ਨਾ ? ਇਕ ਐਰਤ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ । ਉਹ ਵੀ ਗੱਲ੍ਹ ਤੇ ਬੱਪੜ । ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠਿਆ । ਸਿਰਫ਼ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਦਰਾਂਜਾ ਹੈ । ਕਰੂਣਾਕਰਨ ਇਕ ਕਲਰਕ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਹ ਪੰਨਾਵਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ । ਪੰਨਾਵਤੀ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜ-ਯੱਜ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਵੇਗਾ । ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸਭ ਕਲਰਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਤ੍ਰਿਵਿਵਾਮਲਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਮਾਰਾਲਮ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੈ । ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਲਾਹ ਮਸਵਰਾ ਕੀਤਾ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਅਗਾਜਕਤਾ ਫੇਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ । ਹੁਣ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਲਾਹ ਮਸਵਰਾ ਕੀਤਾ । ਜੇ ਕਰ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਹੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਦਵਾਰਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਵਾਣ ਤਾਂ ਪੰਨਾਵਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹੋ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜੀਣਾ ਹੈ ? ਕੋਕੀਨਤੰਪੁਰਾਨ ਨੇ ਕੋਚੀਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ ਪਦਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਜਮੀਨ ਦਾ ਇਹ ਟੱਕੜਾ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ? ਕੁਝ ਖੁਸਰੇ ਆ ਵੜੇ ਹਨ । ਰੋਜ਼ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ । ਕੋਚੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਵੱਤ-

ਖੋਰ ਹਨ, ਵਿਸਵਾਸਯਾਤੀ ਅਤੇ ਚੋਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਗੜੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਦੇ ਬੱਪੜ ਪਿਆ।

ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੁਈਂਪਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪੰਨਾਵਤੀ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਤੋਂ ਦੋ ਬੱਪੜ ਲਵਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਬੱਪੜ ਇੰਨੀ ਜੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਰਵਿੰਦਾਕਸ਼ਨ ਉਸ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਜਿਊਣਾ ਹੈ ਨਾ? ਸਾਰਾ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਹਲਚਲ 'ਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।”

ਵਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੇਤੁਮਾਧਵਨ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਣਕੰਡਾ ਵਾਰਿਅਰ ਅਤੇ ਅਪਕੁਟੀ ਪੋਤਵਾਲ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪਰ ਪੋਤਵਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੈ :

“ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਚੀਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਗ ਪਏ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਵਾਰਿਅਰ ?”

ਵਾਰਿਅਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ।

ਕੁਈਂਪਾਲੂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, “ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?”

ਪੋਤਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ।”

ਕੁਈਂਪਾਲੂ ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਉਣਕੰਡਾ ਵਾਰਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਹੈ।

“ਉਹ ਨਾਇਰ ਅੱਜ ਛੁਟੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ ਨਾ? ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠੀ ਹੈ ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ।”

ਸੁਕੋਸ਼ਿਨੀ ਸਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੁਈਂਪਾਲੂ ਖੁਦ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਹੈ। ਸਭ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕਤਨਗੇ। ਸੇਤੁਮਾਧਵਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

“ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਇਕ ਸੱਚਾ ਟ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ।”

ਕੁਈਂਪਾਲੂ ਨੇ ਕਰਮਹੀਨ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਉਹ ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਤੱਪੂਰਨ ਦੀ ਚੰਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।

ਕੁਈਸੰਕਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਲਚਲ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਐਰਾਨਾਕੁਲਮ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋ ਨਹੀਂ

ਸਕੇ। ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰੋਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦੂਜ਼ਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਟੋਲੀਫੋਨ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੰਤਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੈ। ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਫੌਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਨਨ ਜੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਰੀ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਨਨ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਕਲਰਕ ਵਾਰਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਫਾਈਲ ਹੈ ਇਹ।

ਮੈਨਨ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਰਾਜਪੁੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਾਈਲ ਕਿਥੇ ਹੈ ?”

ਵਾਰਿਆਰ ਫਾਈਲ ਲੱਭਣ ਦੇਂਤਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਕੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਜਿਸਟਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰਨਟੈਂਡੈਟ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਈਸੰਕਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਘਰ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਦ ਵਾਰਿਆਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੈਨ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਇਹ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਹੈ।”

ਪਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਕ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਫਾਈਲ ਸ਼ਾਇਦ ਘਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਥੋਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਢੇਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਈਲ ਉਥੋਂ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਥੋਂ ਹੈ ਤਦ ਵੀ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਦੇ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸਰਵਜਨਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਹਾਏ! ਅੱਜ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੋਨ੍ਹੀ ਸਕਾਂਗਾ।

ਮੈਨਨ ਜੀ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਚਿਤਵਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਵੀ ਦੇਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਚਿਤਵਾਨੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹੋ ਡਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ।

ਏਰਣਾਕੁਲਮ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਸੀ । ਉੱਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ । ਕੰਮ ਇਕ ਬੋਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ । ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ? ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਜੇ ਜਿੰਦਾ ਹਨ । ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ? 'ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬੋਟਾ' ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਇੱਥੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਣ ਹੈ ?

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਬੁਲਾਣਗੇ, ਇਹ ਇਕ ਡਰ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪੁੱਛਣ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ?

ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੁਕੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜ਼ਰਾ ਠੰਡੀ ਪੈ ਗਈ । ਸੁਪਰਨਟੋਡੈਂਟ ਪੰਗਨਾਭਨ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਰੋਕ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ । ਸੁਕੋਸ਼ਨੀ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਲੱਗੀ । ਕੁਦੀਂਪਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਬੁਤਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪੋਤਵਾਲ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਾਰਿਆਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਰਜਿਸਟਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ।

ਮੈਨਨ ਜੀ ਨੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ, ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ । ਮੈਨਨ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓ ਨਾਇਰ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਕੱਖ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਇਸਦੀ ?"

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਮੈਨਨ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ । "ਤਦ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਫਾਈਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੀ ?"

"ਉਹ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ।"

"ਵਾਹ, ਵਾਹ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ।"

ਇੰਨੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ । ਅਰਥ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਫਾਈਲ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਨਗੇ ।"

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਦੇਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨਨ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਤਦ ਉਹ ਛਾਈਲ ਕੱਲ੍ਹ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ?"

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ।"

ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ?"

“ਉਸ ਕੰਮ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਕੁਇਸ਼ਕਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ।

“ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਬਚਾ ਬਰਚ ਹੋਵੇਗਾ । ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਦਵਾਰਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੁਰੰਗ ਸਿਚਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਹੁਣ ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਧੋਖਾਦੇਹੀ ਹੈ ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਸ । ਕੱਲ੍ਹ ਅਸੀਂ ਛਾਈਲ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗੇ ।”

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਸਿੱਧਾ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਗਿਆ । ਉਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਮਿਸਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਸੁਗਤਨ ਹਨ । ਕੁਇਸ਼ਕਰ ਮੈਨਨ ਨੇ ਕੁਝ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ । ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਛਾਈਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਨੋਕਰੀ ਖਟਾਈ ਵਿਚ ਪੇ ਜਾਵੇਗੀ । ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮਕਾਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ । ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ ।

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, “ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੀ ਛਾਈਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ।”

ਇਹ ਇਕ ਸੁਭ ਖਬਰ ਸੀ । ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ । ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਵਿਰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੇ ਇਥੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ ।”

ਮੈਨਨ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ।

“ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਬਾਂ ਤੇ ਕਾਹਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ।

“ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਇਹ ਛਾਈਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿ ।”

“ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ । ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾਧ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹਨ । ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਚੱਸੀ । ਨਵੀਂ ਬਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ

ਨਜ਼ਦੀਕ ਈਟੀਕਾਟ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਉਸ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਇਕ ਸੜਕ ਬਣਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਏਕੜ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੰਡਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਮੈਨਨ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਹਿ ਗਿਆ :

“ਬਈ, ਇਹ ਇਕ ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਨਾਇਰ ?”

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਰਾਏ ਖੁੱਝੂ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਪਹਾੜ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੋਸ ਨਾਲ ਪੇਦਾ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, “ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਕੇਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਲਈ, ਸੜਕ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ? ਬਹੁਤ ਖੂਬ !”

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਦੇ ਜਲਦੀ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੈ।”

ਮੈਨਨ ਦੀ ਦਿਲਰਸਪੀ ਜਾਗੀ, “ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਹੈ ?”

“ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੂ ਕਰਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨੀ—ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪਵੇਗੀ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਹੈ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇ ਤਾਂ ? ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ?”

ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ।

“ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਤਾਂ ਅਰਥ-ਵਿਭਾਗ ਦਵਾਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਸੋਚਿਆ, ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਨ ਦਿਉ, ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕਹੀਏ।”

ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਇਹ ਅਸਾਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।”

ਮੈਨਨ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ।

“ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਦਿਓ ਨਾਇਰ, ਬਰਬਾਦ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਮੁੱਲ ਲਈਏ ? ਕੁਝ ਵੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸ਼ਮੀ ਹੈਂਸਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਬਗੋਰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤੇ ਫਿਸਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਰ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਈਟੀਕਾਟ ਪਹਾੜ ਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ

ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਵਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ।

ਮੈਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਉਹ ਕੀ ਹੈ ?

“ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਚਲਣ ਲੱਗੀ ।”

“ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ” ਪੁੱਛਣ ਵਾਂਗ ਮੈਨਨ ਨੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਿਤੇ ਹੈ ਇਹ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਨਦੀ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਸਾਰੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਲ ਬਨਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ।”

ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜ਼ਿੰਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੈਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਾ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀ ਹੈ? ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ? ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।”

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚਿਆ। ਮੈਨਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਹੈ? ਕੀ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਗਿਰੇ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ।”

ਦਫਤਰ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਹੈ ਹੀ ਕਿਹੜੀਆਂ? ਕੀ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੈ? ਕੀ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਫਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਪਰ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਕਰੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਕੁਝ ਗੁਬਾੜ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਇਸ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੁਈ ਸੰਕਰ ਮੈਨਨ ਕਾਢੀ ਦੂਰ ਤਕ ਪੈਦਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਉਹ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਾਤ ਭਰ ਬਗੈਰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੈ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨਨ ਨੇ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਜਾਦ ਕੀਤਾ। ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਸ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਦੱਸੀ। ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ? ਨਾਇਰ ਦਾ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ?... ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ ਦਾ ਹੈ।... ਕੀ ਇਹ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਦ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦ,

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਮੈਨਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੁਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਪਟੀ ਵਤੀਰੇ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਇਹ ਇਕ ਲੰਬੀ ਰੱਸੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਕਦੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੌਚਿਨ ਦਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਸਾਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣਾ ਮਹਿਜ ਉਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ?

ਮੈਨਨ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੀ ਤੀਬਤਾ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

“ਹੂੰ—ਕੀ ?”

“ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਆਵਾਗਾ ?”

“ਸਿਨੇਮਾ ! ਸਿਨੇਮਾ ! ਅੱਜ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

ਪਰ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕਿਉਂ ਬੱਚੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਰੋਜ਼ ਆ ਕੇ, ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਓ ਪਾਰਕੁਟੀ ਅੱਜ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਚਲੇ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ? ਅੱਜ ਦੇਸ਼ਮੰਗਲਤ੍ਵ—ਨਪੁਤਿਰੀ—ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ—ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ।”

“ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ?”

“ਇਹ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਹਨ। ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਮੈਨਨ ਨੇ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਪਾਰਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਸੀ।

“ਹੁਣੇ ਹੀ ਇੱਥੇ ਉਹ ਪੋਤਵਾਲ, ਵਾਰਿਆਰ, ਕੁਈਂਪਾਲ ਸਾਰੇ ਆਏ ਸਨ। ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਟਾਈਪਿਸਟ ਹੈ ਨਾ, ਕੌਣ ਹੈ ਉਹ, ਸੁਕੇਸ਼ਨੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀ ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਕਲਰਕ ਨੇ ਮਾਰਿਆ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਦੇ—ਕਿਥੇ ?”

“ਦੁਪਹਿਰੇ ਫਾਟਕ ਤੇ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।”

“ਉਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੌ ਰਹੇ ਸੀ।”

“ਕਾਰਨ ?”

“ਕੋਈ ਇਸ਼ਕ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੁਈਸ਼ਕਰ ਮੈਨਨ ਬੇਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਹੋਏ ਬਗੇਰ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲਿਆ ਦੀ ਬਣ ਜਾਏਗੀ । ਮਾਰ ਪਵੇਗੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ" । ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੰਪੁਰਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਰੂਆਤ ਹੈ : ਅੱਗੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੇ ਜਾਵੇਗੀ ।"

ਪਾਰਕੁਟੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?"

"ਇਹ ਇੰਜ ਹੈ । ਹੁਣ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਮੌਨੂ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ । ਓ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਚਲਾਕ ਹੈ । ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਿਵ ! ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਠੀਕ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ । ਹਾਏ ! ਹਾਏ ! ਜਲਦੀ ਕਰੋ ਖਾਣਾ ਜਲਦੀ ਦਿਉ । ਸੁਣ ਪਾਰਕੁਟੀ ਅੱਜ ਸੌਵਾਂਗਾ ਨਹੀਂ ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਪਾਰਕੁਟੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ।

ਭਾਵੇਂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਰਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਫਾਈਲ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ । ਫੀਤੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਓ ਪਾਰਕੁਟੀ ਰਾਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇ, ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰੀ, ਹਾ । ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜ਼ਰਾ ਸੋਂ ਲਉ, ਕਹਿਣ ਨਾ ਆਵੀਂ । ਤੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੋਂ ਜਾ ।"

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਨਨ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ । ਉਹ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ।

ਕਾਈਸ਼ਕਰ ਮੈਨਨ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਸੁਪਰਨਟੋਂਡੈਟ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

"ਓ ਨਾਇਰ ਇਹ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬੈਠਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਏ, ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਹਾਏ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਲਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਲਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਝਪਕੀ ।"

ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਨਿਪਟਾਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਮੈਨਨ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੇਰੇ ਘਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਹਨ ?”

“ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ।”

ਮੈਨਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਨ ਨਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਜ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆਉ। ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਫਾਈਲ ਅਧੂਰੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਮ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਇਕ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਰਜਿਸਟਰ ਦੇਖਾਂਗਾ। ਅਧੂਰੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਛੱਡਾਂਗਾ। ਨਹੀਂ ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਿਯਮਬੱਧ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬਣਾਈ।

ਇੰਜ ਹੌਲੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਫਾਈਲ ਲੈ ਕੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਲ ਜਾਵਾ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ। ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ :

“ਕਿਉਂ ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ ?”

“ਕੁਝ ਖਾਸ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸੱਕ ਹੈ, ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ।”

“ਕੀ ‘ਹੈ ?”

ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਰੁਧਿਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਪਹਾੜ ਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਸਭ। ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—“ਹਾਂ ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?”

ਮੈਨਨ ਕੁਝ ਮੁਰਖ ਬਣ ਕੇ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ।

“ਨਹੀਂ, ਪੂਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।”

“ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੀ ਹੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਨਾਇਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਮੈਨਨ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਇਥੇ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ, ਆਰਬਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।”

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੌਂਗੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਮਿਸਟਰ ਮੈਨਨ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਲਈ ਇਟਕਾਟ ਪਹਾੜ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਲਈ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਏਗੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਪੁੱਛਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ? ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਹੈ। ਮੌਰੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਹੀ ਨਾਇਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਇਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਮੈਨਨ ਦੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਾਇਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਗੂਰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰੁਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਉਸ ਬੱਕੜਵਾਹ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੈਨਨ ਨੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹੋ ਹੈ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਦਾ ਡਰ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਦੇਂਤਿਆ ਕਿਉਂ ਗਿਆ। ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਤਸੱਲੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਮਿਸਟਰ ਸੁਗਤਨ ਕੋਲ ਦੇਂਤਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਗਤਨ ਨੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੱਸੀਆਂ?”

ਨਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ।

“ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਖਟਾਈ ਵਿਚ ਨਾ ਪਵੇ।”

“ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਨਾ ?”

ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਰ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਟਕਾਟ ਪਹਾੜ ਤੇ

ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਚਾਹ ਸਾ ਬਾਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ।

ਸੁਗਤਨ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਤੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਉਹ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ। ਮੂਰਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਘਬਰਾ ਨਾ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੇ।”

ਸੁਗਤਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ। ਤਦ ਵੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਮੂਰਖ ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਸੁਗਤਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਕਿਹਾਂ ਵਿਭਾਗ ਚੰਗਾ ਹੈ? ਜਾਰੇ ਤਿੰਤੇ ਜਿਉ ਹਨ। ਕੋਚੀਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੀ ਰਿਸਮਤ ਭਲੀ ਸਨਾਤ। ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਸਮਤਥਾ ਨਹੀਂ ਨਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ? ਫਿਰ ਜ਼ਰਾ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਿਤਫ਼ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਸੁਗਤਨ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੋ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਝ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਹੈ?”

ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਕਿਆ ਹੈ।

“ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਗਲਤੀ ਕਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਫੰਦੇ ਵਿਚ ਫਸਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ।”

34

ਕੋਟਾਇਮ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਦਫਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਕਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਫਤਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭੀੜ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਆ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਧੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਈਟੀਕਾਟ ਪਹਾੜ ਤੇ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਤੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਆ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਘਦਾ ਤੇ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਜਣਾ ਉਸ ਮੇਦਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇੰਨੀਆਂ ਆਧਿਕ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੇ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੱਦਰਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਵੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੁਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਦਿੜ੍ਹੂ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਿੜ੍ਹੂ ਸਿਪਾਹੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਉਹ ਮੀਨਾਚਿਲ ਤਾਲੜ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਖਾਣੀ ਪਈ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਮਾਰ ਪਈ, ਪਰ ਉਹ ਰੋਇਆ ਨਹੀਂ। 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੇ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ।

ਹਾਲ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਆ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਸੀਬਤਾ ਝੇਲੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਚਪੇੜ ਵੀ ਸਹਿਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਕਿੰਨੀ ਉਮੰਗ ਹੈ! ਹੱਸਣਾ ਅਤੇ ਖੇਡਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸਤ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਰਾਮਨ ਇਲਾਅਤ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਵਾਟੂ ਪੁਸ਼ਾ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਲਾਅਤ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਆਇਆ।

ਇਲਾਅਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਵਾਂਗ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਮਗਰੋਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਸਭ ਕੌਣ ਹਨ ?"

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਰਖਾਸਤ ਦੇਣ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸਤ ਕਰਨ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਭੀੜ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਤਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਸੀ।"

ਕੁਝ ਖੰਘਦੇ ਹੋਏ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਇਹ ਘੁਸਦੇ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ?"

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਇਕ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ :

"ਇਲਾਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਲ੍ਸ਼ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ?"

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਸਹਿਨ ਵਾਲੇ ਕਿੰਜ ਹੋਏ?

ਇਕ ਸੂਘੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਓ ਦੋਸਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛ, ਕੁਝ ਕਹਿ ਵੀ ਨਾ। ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਦੇਖਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ!"

ਇਲਾਅਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਫੁਸ਼ਟਾਇਆ, "ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸੀ ਨਾ? ਫਿਰ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਲਸੇ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ ਬਿਤਰ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਨਾ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਲਾਠੀ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਲਾਅਤ ਦਵਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਸਤੇ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਖੋਲ ਉੰਠਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜਰਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਦਿਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਖੰਘ ਛਿੜ ਪਈ। ਉਸ ਖੰਘ ਨੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ। ਦਿਆਲੂ ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਮਲੀ।

ਉਦੋਂ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਸੁਨਾਪਣ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਦਿਨ ਉਹ ਇਕੱਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸਿੱਧੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਲੋਕ ਭਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਸਤ ਚਿੱਤੀ ਹੈ ਨਾ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਲਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੈ।"

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਗੜਬੜ! ਤੇਨੂੰ? ਤੇਨੂੰ ਗੜਬੜ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗੜਬੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।”
“ਉਹ ਕਿਉਂ ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਉਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੇਰਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਨ । ਤੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ । ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ । ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਾਰਕੁਨ ਵੀ ਹੈ ।

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਨਾਲ ਤੇਨੂੰ ਕੀ ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ।”

ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਉਪਦ੍ਰਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਖ ਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।”

ਗਤੀਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਨਰਾਜ ਵੀ ਹੋਇਆ ਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤਕ ਲਈ ਕਿਹਾ ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਲਾਅਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ । ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਝ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੋਚੋ । ਸੁਧਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ । ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਰਤ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਨਾ ? ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਹਟੇ ?

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਚੰਦਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹੂ ਹੈ । ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤੁੱਢ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ।”

“ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚੰਦਰਨ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇੰਜ ਉਹ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਲਾਅਤ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਪਾਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ? ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ :

“ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣਾ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਹੋ ਕਿਹਾ ।”

ਇਲਾਅਤ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਤ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਇਹ ਕੌਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ?”

ਹੁਣ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ ਫੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰਣਾ ਲੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਤੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈ—ਮੈ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਢੁੱਟ ਢੁੱਟ ਕੇ ਰੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਖੰਘ ਛਿੜ ਪਈ।

ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜਮੀਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਰੋਗੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਫਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਖੰਘ ਕਾਰੀਨ ਉਹ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਲਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ, ਨਾ ਕਹਿ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਚੁਕੂਰ ਹੀ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ।

“ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਨੋਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾ। ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਵੀਂ। ਮੇਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲ ਗਈ। ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਇਲਾਤ! ਮੈਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਕਾਰਨ, ਇਲਾਤ ਮੁਸਕਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਨੂੰ ਤਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭਦਾ ਰਿਹਾ।

ਤੁਠ ਹੈ ਜਾਂ ਸੱਚ, ਦਫਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਹ ਜਮੀਨ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ?”

ਇਲਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ? ਮੇਤ ਤਕ ਤਾਂ ਜਿਉਣਾ ਹੈ।

ਨਾ ? ਇਹ ਇਕ ਭੌਖ ਮੰਗਣ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਠੀਕ ਹੈ । ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੈ । ਤਦ ਵੀ ਆਪਾਂ ਜਿਹੋਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ।

"ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸਤਿਅਮ-ਸੰਦਰਮ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਤਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੱਪਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਵੇਗਾ । ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਤੁਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੈ । ਬਰਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ । ਬਸ-ਬਸ, ਮੇਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ ।"

ਰਾਮਨ ਇਲਾਤ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ । ਉਸ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬੈਠੇ ਦਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਲਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੰਜ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ । ਉਹ ਆਏਗਾ ।"

"ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਆ ਆਵੇ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਜੂਬਾਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਹ ਕਿੰਜ ਕਹਿ ਸਕਾਂਗਾ ? ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੱਲ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਖੱਦਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਵਾ ਰਹੇ ਨੇ ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ । ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸਤ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ । ਉਦੋਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਦੁਖੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਲਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਨਿਆ ਲੱਗਿਆ ।

ਚਿਹਰਾ ਸਾਡ ਕਰਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤੂੰ ਦਰਖਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਨਾ ?"

"ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।"

"ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ?"

"ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਜੀ ਹਨ ਨਾ, ਕੀ ਯਾਦ ਹੈ ? ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਉਹ ਝਗੜਾ ਕਰਕੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ । ਫਿਰ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰ੍ਯਾਕੂਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ।

ਇਲਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿ-ਕੁਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।"

ਹਤਾਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ।"

ਇਲਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ । ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਠੱਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਤੇ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਅੱਜ ਜਮਾਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ । ਚੰਗੀ ਬ੍ਰਹਮਿਕ ਦਸਤਾ ਹੈ । ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਹ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਇੰਨਾ ਰੁਹਿਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਛੁਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ—ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਹੈ ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੋ ਕੀ ?"

"ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਹ ਰੂਪਏ ਦੇਣੇ ਪਏ । ਇਸ ਕੰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਚਰਾਨਾ ਦੇ ਸੋ ਰੂਪਏ ਅਤੇ ਕਾਰ ਦਾ ਖਰਚ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੰਜ ਉੱਪਰ ਸੱਤਰ ਰੂਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪਏ ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ।"

ਇਲਾਤ ਕੋਲ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮੈਕੇ ਤੇ ਪਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੇਠਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ । ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਵੀ ਠੀਕ, ਕਿਉਂ? ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇੰਜ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਭੁੱਖ ਹੈ ।"

"ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ! ਹਰ ਥਾਂ ਭੁੱਖ ਹੋ ਨਾ! ਤ੍ਰਿਕੋਚੀਨ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਾਨ ਲੁਕੋਸ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਹੋ ਨਾ!"

ਇਲਾਤ ਕਾਨਾਹੂਸੀ ਕੀਤੀ, "ਇਸ ਪ੍ਰਾਨ ਦੇ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੌਣ ਹੈ? ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਜੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹੈ । ਲੁਕੋਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਨ ਬਨਾਣ ਲਈ ਕਿਸ ਨੇ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਸੀ?"

ਇਲਾਤ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਹਰ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਪਕੜ ਹੈ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਬੋਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਹੈ ।"

ਇਲਾਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਾਲੜ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਰਸੂਖ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਛਿੱਡੇ ਬਗੈਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ

ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਫ ਜਮੀਨ ਦਿਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਲਾਅਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ।”

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਈ ਲੋਕ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਤਿ੍ਵਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸੁਪਰਨਟੇਂਡੈਟ ਕੋਲ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੰਗਿਆ ਰੂਪਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇਲਾਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਿਹਾਰਸ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦਾ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਪੁਰਜਾ ਹੈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਿਲਿਆ ਹੈ?”

ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਓਹ! ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਿਆ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਜੀਭ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਜੇ, ਅਤੇ ‘ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ’ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ :

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਜ ਹੀ ਪੁੱਛ ਬੈਠਿਆ।”

“ਸੁਣੋ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ, ਉਹ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਏ। ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਸਿੱਧਾ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਕੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਇਧਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਤਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਤਦ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਕੇ ਬੰਠਣ ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਢੁਨੀਆਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ।” ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਵਿਰ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਮੈਂਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਹ ਰੂਪਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਣਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਜਾ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੂਪਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਬਸ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ। ਸੰਕਰ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਇਲਾਅਤ ਕੁਝ ਰੱਸਿਆ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁੱਖਦਾਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ।

"ਪੰਝਤਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਝਤਰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਪਰ ਮੈਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਛੱਲੀਆਂ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਕੁਝ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਜਾਣਨਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ ।"

ਵਿਚਾਰੇ ਇਲਾਤ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਅਲਤ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ? ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਜਮੀਨ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਲਾਤ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੋ ਰੋਵੇਗਾ ।

ਸਾਨੂੰ ਆਏ ਹੋਇਆਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਬੈਠੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗੇ । ਸੂਰਜ ਫੁਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਇਲਾਤ ਲੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਬਣਵਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਨ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਹੋ ਠੀਕ ਹੈ । ਇਲਾਤ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ । ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੀ ।

ਇਲਾਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੁਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਭੀੜ ਘੱਟ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ।"

"ਇੱਥੇ ਭੀੜ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ । ਕਦੇ ਤਾਂ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੁਣ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹੇ ਬਗੇਰ ਉਪਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ।

ਪ੍ਰਾਨ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੇਜ਼ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹਤਥਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਖੜ੍ਹੇ ਵੀ ਹਨ । ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਲਈ । ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਦ੍ਰੁੜ੍ਹ ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਇਕ ਪੀੜਤ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਨ ਇਕ ਦਰਖਾਸਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਨ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ : ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਜੈ-ਹਿੰਦ' !

ਪ੍ਰਾਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । 'ਜੈ-ਹਿੰਦ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੋਇਆ । ਸਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਉਹ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕੇ । ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਢੁੱਖ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਈ ।

"ਮੈਂ ਮੀਨਚ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਦੁੱਖੀ ਹਾਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿੜ੍ਹੁ ਸਿਪਾਹੀ ਹਾਂ। ਸਤਾਰਾਂ ਵੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਹਸਪਤਾਲ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਨਾਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਹੈ ।"

ਇਕੋ ਸਾਹ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ ਨਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ ਹੈ ਨਾ ?"

"ਜੀ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਪਾਲਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਓਹ, ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਡਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ ਨਾ ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾ ।"

ਤਦ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧ ਗਈ। ਉਹ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਾ ਭਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਦਭੂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਨਾ ?

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੀਭ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੰਗਾਰ ਫੂਹ ਜਾਣ ਜਿਹੀ ਜਲਣ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੀਤੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਨਾ ਸਮਝਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

"ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਦਰਖਾਸਤ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਾਗਾਂ। ਪਰ, ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੁਲਿਸ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਭੇਜੇਗੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕੱਲ੍ਹੀ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਤਿਲਕ ਲਾਏਗਾ।'

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੁਲਿਸ ਰਿਪੋਰਟ ?"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਾਂ, ਇਹ ਦਰਖਾਸਤ ਪੁਲਿਸ ਰਿਪੋਰਟ ਲਈ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਣਗੇ। ਇਥੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਕੀ ਹੈ ?"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦੀ ਤਹਿਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਕੀ। ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹਨ।”

“ਤਦ ਉਹ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨੇ ?”

ਇਹ ਕੁਝ ਕ੍ਰੋਪ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਤਰਕ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋ ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ, “ਤਾ ਜੇ ਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ? ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਲਈ ਪੇਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

“ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਤੰਦਰਸਤ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹੁਣ ਵੀ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ?”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਗੰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੋ। ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ।”

ਪੂਰੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਹੋਠ ਟੇਢਾ ਕਰਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਲੱਹ-ਜਲੂਲ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਨ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚੋਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਬੁੰਦ ਨਹੀਂ ਡੱਗੀ। ਅੱਜ ਇਸ ਪੱਖੇ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਹੋਠ ਚਲੋ ਆਏ।”

ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। “ਛੀਂ-ਛੀਂ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ।”

ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੁਝ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਦ ਤੂੰ ਸਰਾਬਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸੀ ਤਾਂ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਤੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਏਂ।”

ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ :

“ਇਹ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਮੁਹਿਆ, “ਤੂੰ ਵੀ ਦੁਖੀ ਏਂ ?”

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਪੀਲਾ ਪੇਗਿਆ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ ਏ ? ਤੂੰ ਮਾਰ ਖਾਧੀ ਏ ? ਤੂੰ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?”

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।

"ਮੈਂ—ਮੈਂ—ਗੁਪਤਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓਹ ਹੋ।"

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

"ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਹਾਂ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਇਆ।

"ਇਸ ਦੀ ਅਜੇ ਕੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਰ ਦਿਖਾਓ। ਤਦ ਮੇਰੀ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਛੁਪ ਕੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕੋਗੇ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਸਾਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਲਗਾ। ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੁਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਲਾਓ। ਖੁਦ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਮੇਂ, ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਉਹ ਮੁੜਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਬਚ ਕੇ ਰਹੀ—ਸੁਣਿਐ।"

ਇਕ ਉਦਾਸੀਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਕੀ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਜੀ?"

ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਕੇਲ ਜਿਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿਓ, ਅੱਜ ਵੀ ਧਮਕੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਚਾਦੀ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੇਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਸ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਂਦਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਸ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਏ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਣਾ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਟੋਪੀ ਜਾਂ ਪਹਿਨੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੈ? ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ

ਲਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕਹੀਅਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗਲਤ ਹਨ।

ਕੁਝ ਦੂਰ ਤੁਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਗਰਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਉਪਰ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਹਵਾ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋਂ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਝੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਗਿਆ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਕਿਧਰਿਓ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ—ਤਰਾਰ ਸਖ਼ਤ ਗਰਜਣਾ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

“ਇਨਕਲਾਬ—ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !”

ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ ? ਉਸ ਦਿਨ ਕਈਆਂ ਲਈ ਇਹ ਪਲ ਕਠੋਰ ਸੀ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖੋ ਕਿੰਨਾ ਸ਼ੋਰ-ਸਰਾਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਕੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਇਕ ਨੇ ਦਿਆਲੂ ਵਣ ਕੇ ਕਿਹਾ :

ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਖ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

“ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਰ ਖਾਣ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਤੀਸਰੇ ਦੀ ਰਾਏ ਵੱਖਰੀ ਹੈ :

“ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ—ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੁਥਾਨ ਦਾ ਕੜਵਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੱਸ ਪਏ। ਅਗਲਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

“ਪੀੜਤ ਕਹਿ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਅਵਵੇਕੀ ਹਨ। ਚਾਰ ਚੁਪੇਤਾਂ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰ ਖਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਹਨ।”

ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ, ਬੁੱਧੂਆਂ ਅਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰੀ ਹੋਈ। ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਨਾ ? ਬਹੁਤੇ ਗਰਮ ਝੂਨ ਵਾਲੇ ਲੜਕੇ ਵੀ !”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ,
“ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

35

ਆਸ਼ਤਮ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸੰਨਿਆਸਣ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਵਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਨਿਤੱਆਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਵਰੂਪਣੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਹਨ।

ਰੋਜਾਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਭਜਨ ਹੈ। ਸਾਮ ਵੇਲੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵੇਰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਸ਼ਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚਾਰ, ਅਖੰਡ ਨਾਮ—ਜਪ ਯਗ, ਗੀਤਾ—ਪਰਵਰਚਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਲੋਕ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਕੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਸਰਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਇਹ ਚਿੰਦਾਨੰਦਆਸਰਮ!

ਸਤ੍ਰੋਤਰ ਅਤੇ ਭਗਤੀ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਕੀਰਤਨ ਉੱਥੇ ਸੂਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਤਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਢੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਗਲੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਆਸਰਮ ਬਨਵਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਕਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਲਈ ਇਹ ਮਕਾਨ ਸਮਰਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਗੁਜਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰੂ ਕਰਨਗੇ। —“ਪਤਾ ਹੈ ਇਸ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ?—ਦੱਸਾਂਗਾ...” ਇੰਜ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣਗੇ। ਕਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਮਕਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖਰਵਿਲਾਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਉਸ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ੇਖਰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅੱਜ ਦੀ ਇਸਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਇਹ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਘਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੀ ? ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਲਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਮੀ-ਪ੍ਰੈਮਿਕਾ ਲਈ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਛੱਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਚੰਗੇ ਸੌਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਕਮਰੇ ਵੀ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਕਮਰੇ ਹਨ। ਬਨਵਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੀ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ? ਸਾਧਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ

ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਸਾਧਰਨ ਸਗੂਲਤ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਚਰੂਰਤ ਲਈ ਇਹ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ' ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸ ਆਦਮੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਇਹ ਪਤੀ ਦਰਵਾਰਾ ਪਤਨੀ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਘਰ ਹੈ? ਕੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਘਰ ਹੈ? ਖੇਰ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਇਸ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਰਖੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਇਕ ਰਿਸ਼ਵਤ ਹੈ ਜਾਂ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੋਹਫਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਸਰਮ! ਪਰਿਲਾਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅੱਜ ਸੰਨਿਆਸਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਘਰ ਅਗ੍ਰੂਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤ ਜਨਮ ਦਾ ਸੁਕ੍ਰਮ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹਗੀਰ ਵੀ ਹਨ। ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਮਕਾਨ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪੱਥਰ ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੇਵੀ ਨਿਤਅਨੰਦਮਈ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ "ਰੋਣੇਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਜੀ" ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਭਜਨ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੰਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਜਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਹ ਚੇਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਕੇ ਛੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਭਜਨ ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਨਾਮ—ਜਪ—ਯਗ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੰਕੂ ਵਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਗਦ ਗਦ ਗਲੇ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਲਾਪਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਇਹ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇਜ਼—ਸਵਰੂਪਣੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਤਦ ਚਿਹਰਾ ਪੂੰਝ ਕੇ ਉਹ ਉਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਹਰ ਕੋਈ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਵੇਦਾਂਤ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੰਕੂਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਅਦਾਕਾਰੀ ਹੈ। ਅੱਥਰੂ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੇਖਣ ਵਾਲੇ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ ? ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਵਾਲੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਅਤੇ ਕਰੂਪ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ, ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੰਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਸ ਭਜਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰੇ-ਕਹਿ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਤ੍ਰੂਤਰ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਠੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਹੰਕੂ ਹੋਣਗੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਰੋਣੇ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਜੀ” ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਵੀ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਦਿਆ—ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਬਸੂਰਤ ਪਤੀ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਅਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਚੱਖਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਨੇ ਉਹ ਖੋਲਿਆ। ਪਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੱਕ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਪਤੀ ਦੇਵਾਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਰਾਲਾਂ ਪਰਛਾਵਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਪਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੱਕ ਹੈ :

ਵਿਚਾਰੀ ਦੇਵੀ ਤੇਜ਼—ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਵੀ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੋਸ਼ਿਸ਼ ਰੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਨਫਰਤ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਕਾਰ—ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾ ? ਇਹੋ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਕੀਦਾ।

ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਅਤੇ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਪਹਿਲੀ ਘੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ।

ਵਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਕੇਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਐਂਤ ਜਨਮ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸਥਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਅਪਰਾਧਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬੇਰੁਖੀ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹੀਆਂ।

ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਂਹੈ, ਇਹ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ, ਕਮਰੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁੰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਵਾਲ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਹ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।

"ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਾਲਤੀ ਹੈ ?"

ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਿਆ :

"ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਇਕ ਘੰਟਾ-ਨਾਦ ਦਾ ਅਨੁੰਦ ਲੈਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੇ ਅੰਡ-ਹਕਰਨ ਨੂੰ ਚੰਚਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਛੇਡੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੇਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਜਾਣੇ ਬਗੂਰ ਹੀ, ਇਕ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਮਹਿੰਸ ਅਡੇ ਸ਼ਰਦਾਮਣੀ ਦੇਵੀ ਕਿੰਜ ਸੀ ?"

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਵਚੇਤਨਾ ਜਾਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗੀ।"

ਉਸ ਮਹਾਰੋਂ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਵੀ ਰੂਪ ਪਾਉਣ, ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਚਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੀ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਇੜ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ
ਦੇਣ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਚਣੂਰਤ ਨਾ ਪਈ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।”

ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਧਰਮ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੈ । ਸੰਨਿਆਸ
ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਵਿਵਾਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਹੋ
ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ
ਲੱਗੀ । ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਇਸ ਜਨਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ । ਫਿਰ
ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ
ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਬੱਧੀ
ਵਿਵੇਕਸੀਲ ਹੈ । ਜਿਸ ਪਦ ਤੇ ਉਹ ਬੈਠਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਪਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਠੀਕ
ਪਾਲਨ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ । ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ
ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਸਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸਕਤੀ ਹੈ । ਜੇ ਕਰ ਉਸਦੀ
ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪਦਵੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਸਹੇਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿ ਸਕਦੀ
ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ
ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਉੱਥੇ ਹੈ । ਪਰ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ
ਪੰਤੀ ਹੋਣਾ ਸੀ । ਉਹ ਅੰਡਰਗ੍ਰੂਜੂਏਟ ਹੈ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਬੀ.ਏ. ਹੈ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ
ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਬੈਠਣ ਤੇ ਵੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ
ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ।
ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਨ-
ਭੇਦ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਉਚੇ ਨੀਵੇਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸਤਰ
ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਕਦੇ ਕਦੇ
ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਉਹ
ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ । ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ
ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ । ਦੂਸਰਿਆਂ
ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਹੈ । ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ
ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਹੈ । ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ । ਉਹ ਪਰਮ-
ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ । ਚਿੰਨਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਤ੍ਰਿਵਿਟਕਲ ਨੇ ਅਜਿਹਾ
ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਾਇਦ ਉਸ ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ
ਹੋਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨ,
ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ

ਤਕ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਪੂਰੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਏ ਗਿਣ ਕੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੂਪਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਰੂਪਿਆ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਵਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਆਸਰਮ ਦੇ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਬੰਠੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸਣ ਹੋਣੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਗੇਰੂ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਾਈਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਅਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਅੌਰਤ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਗਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਦੇ ਵਸਤਰ ਗੇਰੂ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਰੇਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਾਂ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ? ਹੁਣ ਉਹ ਪਾਉਡਰ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਭਲਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੱਥੇ ਤੇ ਭਸਮ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਝੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੀ, ਮੁੱਠੀ ਭਰਕੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਭਸਮ ਵਿਸ਼ਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਕਾ ਕੇ ਤੇ ਛਾਣ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਅਸਹਿ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਦੰਦ ਪੀਂਹਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੱਛ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਕਿਉਂ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਛਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਵੇਰੇ ਗਿੱਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਚੰਗੇ ਰੇਸਮ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਭਸਮ ਲਾ ਕੇ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਦੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਤਨਤਾ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਾਟਕ ਤੇ ਉਹ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ! ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ?

ਸਤਿਆਨਾਸ! ਕੀ ਕਿਸੇ ਅੌਰਤ ਦੇ ਇੰਨੇ ਅਧਿਕ ਵਾਲ ਹੋਣਗੇ? ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢਵਾਈ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਵਾਲ ਇੰਨੇ ਅਧਿਕ ਵਧਣਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਘੰਟਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਵਾਲ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਦਾ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣਾ ਠੀਕ ਤੇ। ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ?

ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਜਾਣਬੁਝ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ

ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾ ਮਹਿਣਾ ਹੈ। ਬੰਧਨ ਕੌਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਕ ਲੋਲਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋ ਲਾ ? ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਖਿਲੇ ਹੋਏ ਛੁੱਲ ਜਿਹੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮਕਾਰੋਂ ਸ਼ਾਹਰ ਜਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨਚਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕੁਲੀਨ ਅੰਰਤ ਹੈ। ਦੁਖਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰੋਤੂੰ ਅੰਰਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਦੇ ਭਜਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਹੁਤ ਖਿਚ ਭਰਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹੋ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਿਖਾ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੀਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਉਣ ਦੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਦੇ ਕੰਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਕ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਫਿਸਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਆਸਰਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪਕੜ ਲਵੇਗੀ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਿਤਮਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਉਸ ਪਿਛਵਾੜੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਈ ਹੈ ਨਾ। ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਾਹ ਵੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਨਾ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਚਰੂਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇਗਾ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਜਨ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਾ ਬਹੁਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਂਦਿੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਰਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ : ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਜਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ :

"ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ ?"

ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਦਿਨ ਆਸਰਮ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਭਿਖਾਰਨ ਨੇ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਥੋਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਭਿਖਾਰਨ ਦੀ

ਉਮਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਉਸ ਭਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਪੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

ਉਸ ਐਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਵਸਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ। ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਐਰਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਭਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਭਿਖਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੁਦਰੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁੱਛੀ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉੱਜ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਛੁਪਾਈਆ ਹਨ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਟੇਚੇ-ਮੇਚੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਨਾਸਿਬ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਨੁਭਵ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਤੁੰ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਏਂ। ਤੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇੰਜ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਵਾਂਗ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਕੀ ਤੁੰ ਸੱਚ ਕਹੇਗੀ? ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਤੇਰੀ ਭਲਾਈ ਹੈ—ਸਮਝੀ?”

“ਮੈਂ ਸੱਚ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ।”

“ਨਹੀਂ” ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰਾ ਪਤੀ ਭੋਲਾ-ਭਾਲਾ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਚਲਾਕੀ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁੰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਨਾ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਪੀਲੀ ਪੇ ਗਈ। ਸਚਾਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੋਲ, ਸੱਚ ਬੋਲ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। “ਉਸ ਚਲਾਕੀ ਨੇ ਤੇਰ੍ਹੀਂ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਨਾਥ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇੰਜ ਹੈ ਨਾ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਮੁੰਹ ਛਪਾ ਕੇ ਰੋਚਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਐਰਤ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਸ

ਰਹੀ ਹੈ । ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਰੋਂਦੀ ਕਿਉਂ ਏਂ? ਰੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਨਾ?"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

"ਜੀ ਹਾ, ਮਾਤਾ ਜੀ, ਜੀ ਹਾ! ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹ ਤੇ ਥੁੱਕਿਆ ਵੀ ਸੀ । ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ । ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ।"

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਛਿਆਇਆ ਆਦਮੀ?"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਉਹ ਆਦਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਫਿਰ ਉਹ ਮਾਰਨ-ਕੁਟਣ ਲੱਗਿਆ । ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਸਹਿਨ ਕਰ ਲਿਆ ਮਾਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।"

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਭੋਗਣਾ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉਮੰਗ ਪੇਦਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ਨਾ? ਮੈਂ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤਾ ।"

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉਮੰਗ ਪੇਦਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਪੁੱਛੀਆਂ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਲੱਗੀਆਂ ।

"ਤੇਰਾ ਪਤੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਭਿਲਾਸੀ ਸੀ ਮਾਤਾ ਜੀ । ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ । ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ!"

"ਤੂੰ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ?"

"ਨਹੀਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ । ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਪਾਂ ਸੀ ਨਾ ।"

"ਉਹ ਦੂਸਰਾ ਆਦਮੀ?"

"ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮਾਤਾ ਜੀ!"

"ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?"

"ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ" ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਸੀ ਉਸ ਕੋਲ ਦੇਣ ਲਈ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸੰਕੋਚ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਇਹ ਕਵਾਨੀ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣੀ ਕਿਵੇਂ, ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਸੀ ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੰਦਕੀ ਦੀ ਉਹ ਭਹਾਣੀ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਲਈ ਟੇਢੇ ਮੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣ ਚੁਣ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਵਰਿਆਂ ਪਹਿਲੇਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਕਲਰਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਸਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਭਿੰਨ ਸੀ, ਬਣ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਫਰਕ ਸੀ। ਉਹ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਖ ਨਾ ਮੰਗਣੀ ਪਈ। ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਹ ਇਕ ਆਸਰਮ ਬਣਾ ਸਕੀ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਂਤਰਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹੈ?

ਕੁਝ ਦੇਰ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਉਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਰੁਕੀ ਰਹੀ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਅਹਿਸ਼ਸ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬੇਨਤੀ ਬੁਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਬੋਲੀ :

“ਮੈਂ ਝੂਠ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਉ ਮਾਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਾਪਣ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਅਪਰਾਧਣ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਜੇ ਸੱਚ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਉਗੇ। ਮੇਰੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੋਈ ਇਕ ਘੁੱਟ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿੰਨੀ ਪਾਪਣ ਹਾਂ ਮੈਂ!”

ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੇ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹਾਲਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕੌਣ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਰਹਿਮ ਜਾਂ ਮੁਆਫੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ? ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਪਛਾਣਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤੇ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਇਦ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਇਹ ਔਰਤ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਣ ਲੇਣ ਮਗਰੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰੇਗੀ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋਗੀ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕੋਲ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਕਿਹਾ :

“ਰਹਾਂਗੀ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਇਸ ਇੰਤਜਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇਗੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੱਸੇਗੀ। ਮਰਿਯਾਦਾ ਨਾਲ ਜਿਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਦਹੂਰਾਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਸਰਮ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਨਿਤਦੇਖ

ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ । ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂਗੀ ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ—“ਅੱਛਾ । ਤਾਂ ਰਹਿ ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਚਿੰਤਾਮਗਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੇਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਕੰਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ? ਸੋਚੋ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੀਖ ਦਾ ਠੁਠਾ ਲਈ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਬੀਮਾਰ ਪਈ ਠੁਠਾ ਛੜ ਕੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਘਰ ਹੁੰਦਾ । ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ-ਨਿਰੇਤਨ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ ।

ਇਕ ਭਿਖਰਾਨ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰੱਖਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਨਿਤਾਨੁੰਦਨੀ ਅਤੇ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਗੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਜੀਵਤ ਰਹਿ ਲਵੇ ।

ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਭਿਖਾਰਨ ਸੀ । ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਜਿਹਤੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗੀ ।

‘ਇਕ ਹੋਰ ਲੇ ਆਈਂ’, ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਕੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ?”

ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾਂ ਕੇਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਹੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ । ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ।

ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗੁਜਰੇ ਕਿ ਸਤ ਅਨਾਥ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਰਾਧਾ ਹੀ ਜਾਣੇ, ਰਾਧੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ।”

ਇਹੋ ਅਵਸਥਾ ਜੇ ਬਣੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਸਰਮ ਗੰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਵੇਗਾ । ਆਸਰਮ, ਆਸਰਮ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ । ਆਸਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਖੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਸਾਇਦ ਜੋ ਪਤਿਆਂ, ਉਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ । ਉਹ ਸੁੰਦਰੀ ਬਣ ਗਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਹੈ । ਭਗਤ ਲੋਕ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਕੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

36

ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੈਂਗਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਭਿਖਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਲਿਆਏਗੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਪੁੱਛੇ ਬਗੇਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦਿਉ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਆਮਦਨ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਬਗੇਰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੁੱਠ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਸ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ! ਪਰ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤ ਅਤੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਗੋਚਰਾ ਕਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਕੌਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਤਰਕ ਕੀਤਾ। ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੌਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਹੁਣ ਹੋਰ ਅੌਰਤਾਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਲਿਆਏਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਅੌਰਤ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਚੁੱਜਲਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇੱਥੋਂ? ਕੀ ਮੇਰੇ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅੌਰਤਾਂ ਨੂੰ?”

ਭਵਾਨੀ ਅੰਮਾ (ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਅੌਰਤ ਦਾ ਨਾਂ) ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੀ ਕਿਹਾ?”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤਾਂ ਭਵਾਨੀ ਅੰਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰਾਵਾਂਗੀ।” ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਕੌਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸੀ।

“ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮਾਤਾ-ਜੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ ਮਿਲ ਗਈ। ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, “ਘਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਜਨ-ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਉਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘੁਸ ਆਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਾਂ ਇੱਥੋਂ ਹਨ। ਉਚਿਤ ਭਾਵੇਂ ਕੌਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੀ।”

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਹਿਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਸੋਚ ਕੇ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਬੁਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਐਰਤਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਜੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਈਆਂ। ਜੋਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਦਬਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹਾਸਾ ਫੁੱਟ ਪਿਆ। ਪਰ, ਸੱਤ-ਅੱਠ ਐਰਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੇਠ ਕੇ ਹੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ, ਆਵਾਜ਼ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਭਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਵਿਰੋਧ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕ੍ਰੋਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਗੁਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਸਗੋਂ ਡਾਂਟਿਆ ਵੀ। ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਗਈਆਂ ਉਹ ਛਰ ਗਈਆਂ ਕਿ ਦੁਬਾਰਾ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪੇ ਜਾਵੇ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਗੁਆਚ ਨਾ ਜਾਣਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਐਸ ਉਡਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭਜਾ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਐਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਗਲਤੀ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਹੱਸਾਂਗੀਆਂ, ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਸਾਰਾ ਗੁਸਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੱਢਿਆ।

“ਜਾਹ, ਬਦਮਾਸ਼, ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਜਾਵਟ, ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਮੁਸਕਾਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਇੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਚੌਕ ਪਈ। ਉਸ ਐਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਸੁਭਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਰੇ ਵੀ, ਇੰਜ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ ਨਾ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇੱਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੱਸਦੀਆਂ-ਚੀਖਦੀਆਂ ਉੱਥਮ ਮਚਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ?”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਹੱਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ?”

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਵੇਮਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲ ਗਏ :

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ।”

“ਅਜਿਹਾ ਫੇਸਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ?”

“ਮੈਂ ।”

“ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?”

ਲਾਜਵਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਇਹ ਬਹਿਸ ਇੱਥੇ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪੁੰਛਿਆ :

“ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੀ ਏ ?”

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੀ। ਉਹ ਪਰਤੀ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਈ। ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪੁੰਛਿਆ, “ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋ ਰਹੀ ਏ ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਹੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ।”

ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੰਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਬਸ ਹੱਸੀਆਂ ਹੀ ਸੀ ?”

“ਬਸ ।”

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਣਗੇ, “ਹੱਸੋ, ਖੂਬ ਹੱਸੋ। ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋ ਹੱਸੋ। ਇੰਜ ਤੁਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਓ ।”

ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਛਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤਦ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਖਾਂਗੀ ।”

ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਾਂਗ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਭਿਖਾਰਨ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆਈ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਦੇ ਪਰਮ ਮੁੱਖੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਢੂਖ ਕਰੋਗੇ। ਉਹੋ ਆ ਕੇ ਨਿਰਣ ਕਰਨ।

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ

ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੀ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਲਾਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਪਰ—”

ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੇਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਆਸਰਮ ਦੇ ਪੰਥੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੁਜਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿੰਜ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਲੋਕ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਨਾਥ ਵਨਿਤਾ-ਮੰਦਰ, ਆਸਰਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ? ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬਹੁਤਾਂ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰਿਆ—ਇਹ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਨਿਤਾਨੰਦ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਪਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸਕੁਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸੁਨੇਹੇ ਤੋਂ ਖਾਸ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ, ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਖੁਦ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਖੁਦ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਫੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਪਰ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਘੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :

“ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਹੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਸਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਹਾਰੇਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆ ਰਿਹੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕੌਮ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੁਜਾ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਸੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਨਪਾਨ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ।

ਕਈ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਢੁੱਧ ਉਬਾਲਣ ਦਾ

ਗਾਇਜ਼ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ। ਇੰਜ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਜੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਫਿਲੇ-ਦਰਮ ਵਿਚ ਪਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਅਚਾਨਕ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਸੀ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਪੁਜਨੀਯ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰੂਪ-ਦੀਪ ਦਾ ਬਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸਣੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਭਗਤਾਂ ਸਨ। ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਈ। ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਲਾਲੀ ਨਾਲੇ ਭਖਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਹੋਠ ਟੁਕੁਦੀ ਹੋਈ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਪੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟੀ ਰੋ ਨਾ।” ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਭਾਵਮਈ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸੀ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਣ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਹਟਾ ਚਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਮ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇਣਗੇ? ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲਾਪਲਵਾਹੀ ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਚਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਜਨੀਯ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਗੇ।

ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਬਸੂਰਗਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਆਏ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਜਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣਗੇ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਅਧਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜਨੀਯ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਭਗਤ ਜਨ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਜਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉੱਠੀ। ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਮਹਾਲ ਹੋ ਜਾਏ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸੀ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੂਰੂ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ-ਜਨ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਸੂਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਝੂਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਮਕਰੋਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ

ਸਦਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਗੰਡੀਰ ਭਾਸਨ ਦਿੱਤਾ । ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਮਦ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਗਏ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ । ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗਈ ਕਸਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਦ ਕਰਾਇਆ । ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਭਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਹੱਤਪੂਰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹੈ :

ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਤ-ਵਿਚਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੇਵੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ।"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਲੁਕਵੀਂ ਚਪੇੜ ਹੈ । ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਹੈ ਨਾ ?

ਭਾਸਨ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਸਿੱਖਲ ਪੇ ਗਈ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਾਤ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਡੱਗ ਕੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਰੋਈ । ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹੋ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ । ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦਿੰਜ ਕਿਹਾ :

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਰਾਇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।"

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ । ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਡਲਬ ਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਥ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਲਈ । ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਸਵਿਚ੍ਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਚਲੇ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮਾਤਾ ਜੀ—ਚੰਗੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ? ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਹੋਠ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਇਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ । ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਿਆਲੂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।"

ਗੋਰੀ ਕੁੱਟੀ ਅਤੇ ਚਿਨੰਮਾ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਲਕੀਰ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ।"

ਪਾਰਵਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋੜ ਰਾਏ ਹੈ :

ਇੱਥੇ ਦੀ ਲੜਾਈ-ਭਿੜਾਈ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇਣੀਏ । ਇੱਥੇ ਬੁਲਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ । ਸਾਨੂੰ

ਇੱਜ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ । ਜਦ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਚਲੇ ਜਾਵੋਗੀਆਂ ।"

ਇਸ ਰਾਏ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੀ । ਦੂਸਰੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ । ਪਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ :

"ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹੇ ਬਗੇਰ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੇ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ ।"

ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮਾਂ ਚਿਨੰਮਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ।

"ਕੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਖੁਬ ਰਹੀ ।"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੇ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ, ਟੁੱਟ-ਹੁੱਟੇ ਬਰਤਨ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ । ਉਹ ਸਾਰੇ ਢੂਰ ਕਿਧਰੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਅੱਗੇ ਵੀ ਲੰਬੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਬਗੇਰ ਕਿਸੇ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਸ ਲੰਬੇ ਰਾਹ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ।"

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਹੋ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਜਵਿਤ੍ਰੀ ਆਈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜੀ ਮਚੀ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ : ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਥੇ ਨਾ ਰਹੋਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਸਰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ।"

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕਈ ਦਿੱਨ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਫੇਸਲਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਣੀ ਦੀ ਬੀਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਈਰਖਾਲੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ । ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ । ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਬਿਆ ਦਬਿਆ ਹਾਸ਼ ਆਸਰਮ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵਾਸੀ ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਸੁਣਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਛੁੱਪ ਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਹੱਥ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖੀ ਸੇਫੇ ਤੇ

ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਮਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਕੋਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕੀਤਾ :

“ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹੀ, ਮਾਤਾ ਜੀ! ਛੇਟੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਆਪਣੇ ਦੌਰੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਫਸਾਈ, ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ, ਲਾਜ ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਵਾਗ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਲੇਟੇ ਲੇਟੇ ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਜ ਆਗਈ।”

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਲਈ ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਗੈਰ, ਇਕ ਵੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਬਗੈਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਭਜਨ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੂਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੰਨਿਆਸ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਇਹ ਸੀ :

“ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਤੱਤ ਭਾਵ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਬੈਠਣਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਆਰਾਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਕੰਮ ਚੁਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤ—ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਸਰਮ ਨੂੰ ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਅਨਾਥ—ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਤ ਮੰਨ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਸਭ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਚਲਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉਚਿਤ ਨਿਰਣਾ ਹੈ। ਆਸਰਮ ਆਸਰਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਥ-ਨਿਕੇਤਨ-ਮੰਦਰ, ਅਨਾਥ-ਮੰਦਰ ਵਾਂਗ।

“ਕੀ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨੇਗੀ? ”

ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਜਿੱਤ

ਗਈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਥੇ ਆਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਸ਼ਵਸ਼ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚਿੰਦਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਜਾਣ ਵਾਗ ਲੱਗਿਆ। ਤਦ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਬੋਧ ਨੇ ਸਿਰ ਉਠਾਇਆ। ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਉਸ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹੈ?

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਆਸ਼ਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹੀ, ਅਨਾਥ-ਮੰਦਰ ਪੁਰਾਣੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਟਿਯੂਰ ਕਾਵਿਲ ਵਿਚ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਰਮ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਇਹ ਆਖਰੀ ਸਥਦ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਚਾਕ ਦੀ ਇਕ ਮਿਨ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾ ਪਲ ਕੁ ਆ ਕੇ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਤੂੰ ? ਕੀ ਹੈ ?’

ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਮਨ ਵਿਚ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਛੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਂਗ ਸੀ ਇਹ ਸਥਦ। ਉਸ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਧਿਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਅਭਿਮਾਨ ਭਾਵ ਵੀ ਸੀ, ਇਹੋ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਅਨਾਥ-ਮੰਦਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਚਲਾਵਾਂਗੀ।” ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ।

ਮੱਠ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਾਂਗ ਕਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਆਇਆ ਜਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਉਹ ਸਥਾਪਨਾ ਤਰੱਕੀ ਕਰੋ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਗਲ-ਕਾਮਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਆਸ਼ਰਮ-ਆਸ਼ਰਮ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ—ਮੇਰੇ ਸਹਾਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਮੌਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?”

ਸਵਾਲ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਵਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਥੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਵਾਬ ਹਾਜ਼ਲ ਕਢਨ

ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਹ। ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾ—ਆਸਰਮ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਆਸਰਮ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਲੱਭ ਕੇ ਅਨਾਬ-ਮੰਦਰ ਸਬਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਨਾਬ-ਮੰਦਰ।”

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਇੰਨਾਂ ਕਹਿਣਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸਵਾਲ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਵੱਲ ਦੇਤਿਆ। “ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ?”

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ‘ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਏ ?’

ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸੁਣਨ ਦੇ ਇਚਾਦੇ ਨਾਲ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਈ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਢੰਗ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਿਕ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਥੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਤੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ? ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪੈਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੁਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਜੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਹ ਕਰਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਡੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੱਡਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਨਾਲ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਕਾਰਨ, ਜਿੰਦਗੀ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰੀ ਡੱਡਣਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਝਟਕਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਵਵ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ? ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਕਿਸ ਲਈ' ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਿਨੋ ਵੇਰ ਪੁੱਛਣਾ ਪੈਂਦਿਆ ਹੈ ।

ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈ । ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਉਹ ਹੈ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ । ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ ? ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੋਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ । "ਤੇਰਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ ?" ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ ਹਰ ਮੁਸ਼ਿਬਤ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਗੇ ।

ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਖਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਉਹ ਦੁਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਇੰਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ । ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ, ਅੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਉਤਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਹੁਣ ਭਜਨ-ਬੰਦਰੀ ਅਤੇ ਵੇਦ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ । ਉਸ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ । ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਇਕੱਠੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਇਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਸਭ ਦੇਖਣਾ, ਮੈਂ ਦਿਖਾਵਾਂਗੀ । ਮੈਂ ਹੀ ਖੁਦ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਹੈ ।'

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਤਦ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ?"

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਛੱਡਿਆ । ਵਿਧਾਤਾ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਗਾ ? ਪਰ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ :

"ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਧਾਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ।"

ਪੈੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ

ਆਸਰਮ ਦੇ ਇਸ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਗਤ—ਜਨਾ ਵਿਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਵੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਫੈਸ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਸਵਾਮੀ ਖਾਸ ਮੌਹ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਆਸਰਮ—ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਕ ਐਰਤ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਨਾਥ—ਮੰਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ—ਜਪ ਅਤੇ ਭਜਨ—ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਜ਼ਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੱਧ—ਵਿਕਾਰੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਈਰਧਾ, ਲਾਲਚ, ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਅਲਗਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਨਾ? ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ ਨਾ? ਕਦੇ ਕਦੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੰਦ ਵੀਹ ਪੀਹ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ—ਜਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਗਈ।

ਰਾਮਚੰਦਰ ਨਾਇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕ ਭਗਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਭਗਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਨਾਲ ਵਿਮਲੰਮਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਹੂਲਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਮਲੰਮਾ ਨੂੰ ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਸੂਚ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਵਿਮਲੰਮਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਿਊਵ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਆਸਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ!

ਵਿਮਲੰਮਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਜਾਗੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੇਂਦਰ ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਲਾਵਾਰ ਤੋਂ ਉਮਾਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਕ ਆਸਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਲੱਗੇ? ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਮਾਦੇਵੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਆਸਰਮ ਸਿਰਫ ਐਰਤਾਂ ਦਾ ਆਸਰਮ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮਰਦ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖੀ ਐਰਤ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਉੱਥੇਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਭਜਨ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਪੱਤਰਚਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਿਊਵ ਆਦਿ ਸਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਐਰਤਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਉਮਾਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਆਸਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ।

37

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਫੌਸਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਖਾਸ ਹਲਚਲ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਲਈ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਇਕ ਅਨਾਥ-ਮੰਦਰ ਬਣਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਰਵ-ਅਧਿਕਾਰ-ਬੁੱਧ, ਪ੍ਰੈੜ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਭਾਵ, ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰ, ਅੱਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਪਿਘਲ ਜਾਣ ਤੇ—ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਵਈ ਦੇਵੀ ਤਕੰਮਾ ਬਣ ਕੇ ਬਦਲ ਗਈ। ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਤਕੰਮਾ ਕੋਲ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਰਜ-ਅਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਸੇਧ ਵਿਹੂਣਾ ਮਨੋਭਾਵ ਸੀ। ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਕੇਸ਼ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਉਡਾ ਕੇ ਸੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉਡ ਜਾਣ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਭੁੱਲ ਉਸ ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਮਰੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੇ ਚਬਾ-ਚਬਾ ਕੇ ਇਕ ਟੁੱਕੜੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਡਾਈ ਗਈ ਉਹ ਚਿੜੀ, ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਮੁੜ ਚਹਿਰੀ। ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਉਡਦੀ ਰਹੀ। 'ਸ਼ੇਖਰ ਨਿਵਾਸ' ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਸੰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਚਿੰਨਸਵਾਮੀ ਦੇ ਵਚਨ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸੱਨਿਆਸਣ ਬਣ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੇ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀਆਂ! ਇਕਦਮ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨਾ ਬਣਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ ਹਨ।

ਤਕੰਮਾ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਛਿਰ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ—ਬੋਧ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਰਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ। ਖੁਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚਲ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਖੁਦ ਉਸ ਵੱਲ ਨਾ ਗਈ। ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਜਾ ਗਿਗੀ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਨਾ? ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਲਈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਘਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਜ਼ ਅਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਝੁਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਜੀਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੰਕਾ ਬੋਕਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਬੈਰ! ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਲਈ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਰੂ ਵਸਤਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਰਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਕੰਮਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕਿ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮਦਰਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਣ ਦਾ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾਂ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕੀ ਕਰਤੱਥ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਕਰੱਤਵ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਅੱਜ ਤਕੰਮਾ ਇਕੱਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਣ ਹੈ? ਉਸ ਕੋਲ ਗੀ ਹੈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦਾ ਜਾਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਤਰਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਰੀਪਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨ ਵਾਲ ਮਰਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚੁੰਮਣ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਮਰਦ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਂਹਵੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਕਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ-ਨਿਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਫਿਸਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਗਲਤ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਤਕੰਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ? ਉਸ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਗਲਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਤਕੰਮਾ ਅਜਿਹਾ ਤਰਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਡਾਟਿਆ ਜਾਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਕ ਨਹੀਂ

ਕੌਤੀ ਹੈ । ਹਾਏ ! ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ! ਸਾਸਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ।

ਤਕੰਮਾ ਕੋਲ ਜਿਨੇ ਦੋਸ਼ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹਨ ਸਭ ਕਹੇਗੀ । ਪੈਰ ਫਤ ਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੇਗੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਪਕੜਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਰਦ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਚਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ! ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੰਦ ਹੈ । ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਹੂਰਾਣ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਘੇਰਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ ਤਾਂ—ਉਹ ਵੀ ਤਕੰਮਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ । ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ।

ਪਰ ਇਸ ਪਾਪ ਦੇ ਬੋਚ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਬੱਚਾ ਹੈ । ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹਨ । ਉਸ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ?

ਉਸ ਮਰਦ ਦੀ ਖਾਹਿਸ ਮਿਟ ਗਈ । ਕੀ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੋਹਿਆ ਜਾ ਜਤੇਗਾ ? ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੇ—ਉਸ ਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇਗਾ ? ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲ ਮੌਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁਣ ਥਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ? ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰਕਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਣ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ । ਜੰਗਾਲ ਖਾਧੇ । ਬੱਸ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਲ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਗਈ । ਸੁਬਾਈ ਪੁਨਰ-ਬਟਵਾਰੇ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਹ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਉੱਥੇ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਿਬ ਥਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਜਾਰ ਜਾਰ ਚੋਂ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ । “ਹੁੰ ! ਕੀ ? ਕੀ ਹੈ ? ਰੋ ਕਿਉਂ ਰਹੀ ਏ ?”

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕੀ । ਇਹ ਅਭਿਨੈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਰੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ, ਰੋਣ ਨੂੰ ਇਕ ਉਪਾਅ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਅਈ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਚ ਅੱਜ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਧਿਕ ਰੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਚਕੀ ਲੱਗ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਦੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਹੈ ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਵੀ ਢੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਅੰਰਤ ਮੰਨਿਆਸਣ ਹੈ। ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਹੈ।

“ਕੀ ਹੈ, ਕਹਿ ਨਾ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੱਸ ।”

ਉਹ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੰਝੂ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੋਂਠ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗਹਿਰਾ ਢੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਕੀ ਹੈ? ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੱਸ? ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਮੁਨਾਸਿਬ ਰਾਹ ਲੱਭਾਂਗੇ।” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਦਵਾਲੇ ਵਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਦੇ ਨਾਲ ਲਾਲਿਆ। ਉਸ ਛੂਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਲੋਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਦਿਲ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਹਿ ਤਾਂ ਸਹੀ।”

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤਰਲਾ ਲੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਫੌਰਨ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਜਵਾਬ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਲ। ਉਹ ਜਵਾਬ ਇਹੋ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਂ ਹਾਂ, ਜੇ ਕੁਝ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੇਰਾ ਹੈ।”

ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਕਈ ਪਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਹੱਥ ਹਟਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ।

ਸਮਾਂ ਗੁਜਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਰੋਹੀ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ-ਬੰਧਨ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਉਹ ਜੰਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਂ ਇਕ ਨਿਰੀਖਕ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੋਰ ਪਕੜ ਲਏ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੈਰ ਖਿਚੇ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਛੱਡੇ ਨਹੀਂ।

“ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪੋਰਾਂ ਹੇਠ ਮਸਲ ਦਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਉ।”

ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਉਸ ਲੇ ਹੋਸਲਾ ਚੇਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾ ? ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਉਹ ਦੱਸ ?”

ਇਹ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਨਾ ? ਕੀ ਜਲਦੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਜੇ ਸਿਰਫ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਟਯੂਰ ਕਾਫ਼ਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੇਲ ਦਰਬਾਸਤ ਲੇ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ—ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ । ਪਰ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਇਹੋ ਜ਼ਕੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਉ ।” ਉਦੋਂ ਇਹ ਮਕਸਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਨੇ ਸਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

ਕੁਝ ਨਿਰਦਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ ਕਰਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਨੂੰ ਬਪਬਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂ ?”

ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਇਕ ਬੁੰਦ ਅੱਖਰੂ ਦੀ ਢਿੱਗ ਪਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ।

“ਹੁੰ ?”

ਤਰਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਓ ।” ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਫਾਤਿਆਦ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਵੇਰ ਤਾਂ ਕਹੋ ।”

ਉਹ ਫਰਿਆਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ । ਹੰਕੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਚਿਰੜੇ ਤੇ ਮੁੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਉਸ ਫਰਿਆਦ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤਾਂ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ । ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਰੂਪਏ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕਲਕਕ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ! ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਸੀ ਨਾ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ, ਗਲਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਉਸ ਨੇ ਖੁੰਦ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਬਾਹ ਉਸ ਦੀ ਕਮਰ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸ ਕੇ, ਇਕ ਮਿੰਨੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੁਆਫ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।”

ਸਾਇਦ ਉੰਜ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ । ਇਕ ਜੁੱਗ ਬੀਤ ਗਿਆ ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਦੀ ਕੰਨੀ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਸਾਫ਼

ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚਿੰਨ ਚਾਚ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟਿਆ। ਜਿਉਭਮਈ ਦੇਵੀ ਬਿਨਾ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਭਰ ਆਇਆ। ਰੋਣ ਕਾਰਨ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਚੁਮਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਿੱਦਾ ਦਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਹੋ, ਇਹ ਚੀਖ ਪੁਕਾਰ ਕਿਸ ਲਈ ਸੀ? ਕੀ ਕੋਈ ਇੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਗੱਲ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਜਿਉਭਮਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਢੁਕਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਨੂੰ ਅਸੁੱਧ ਨਾ ਕਰਵਾਉ!”

“ਉਹ ਗੇਰੂਆ ਵਸਤਰ! ਇਹ ਬਹੁਤ ਝੂਠਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਜਵਾਬ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਸਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਅੱਜ ਤਕ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਇਕ ਸੌਨਿਆਸਣ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਬਦਲ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਏਗੀ ਜਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆਈ ਹੈ।

ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਰੋਣ ਦੇ, ਹੱਸਣ ਦੇ, ਉਲਟੇ ਮਨੋਭਾਵ ਦਿਖਾਣ ਦੇ, ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣ ਦੇ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੌਕੇ ਆਏ ਹਨ! ਰੋਣ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੋਈ। ਹਾਸਾ ਆਏ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਹੱਸੀ। ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ ਬਗੈਰ ਕ੍ਰੋਧ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗੁਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਰੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੈਰ ਫੜ ਨੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਈ ਵੇਰ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਅੱਜ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੋਈ ਗਭਖੜੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ—ਕੁਝ ਨਹੀਂ' । 'ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਸੰਚਿਆ' ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨੇ ਕੁਝ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਅੱਜ ਅਨਾਬ ਬਣ ਗਈ । ਸ਼ਾਇਦ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਨਉਂਚਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਇੱਚਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ? ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ । ਅੱਜ ਉਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਗਈ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੇ ਸੋ ਗਈ ਸੀ । ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ । ਹੁਣ ਉਹ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਕਸ ਲਏ । ਇਤ ਮਿੱਠੇ ਜਿਹੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

"ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ? ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ।"

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਪਾਗਲ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣਾ, ਰੋਣਾ, ਅਤੇ ਹੰਕੂ ਵਹਾਣਾ ਇਕ ਉਪਾਅ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੌਡਨ ਲਈ ਨਿਸਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਉਲੰਟੇ ਰਸਤੇ ਵਧਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ? ਬਾਗੇ ਰੋਏ ਅਤੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਬਣ ਕੇ ਕੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ? ਇਕ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣਗੇ । ਕੀਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਗਿਣ ਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦੇ ਸਮੇਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤੇਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਮੁਆਫ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲਉ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ । ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਕ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਬੋਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ । ਪਰ ਕੀ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਹੋ ਮਕਸਦ ਹੈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ । ਚੁੰਮਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮਿਲੇਗਾ । ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਆ ਕੇ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਉਪਾਅ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾ ? ਅਭਿਨੈ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਰਸਤਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੇ ਚੁੰਮਣ ਦਾ ਤਿਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਗਾ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ।

ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਛਾਂ ਸੀ ਉਹ ਮਿਟ ਗਈ । ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਆਸਰਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਹੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅੱਤ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਦਿਲਰਸਥੀ ਨਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤੇਰੇ ਲਈ ਸਦਾ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ, ਇਹ ਕਾਢੀ ਹੈ ?"

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਨਜ਼ਾਰਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿ ਲਵਾਗੀ ।"

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ ।

"ਫਿਰ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀਆਂ ਗਰੀਬ ਅੰਰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ?"

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਨਾਬ-ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਉਪਾਅ ਸੋਚਾਂਗਾ । ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਬਸ, ਦੁੱਖ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ?"

ਇਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ।

"ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣੀਆਂ ਹਨ ।"

ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਪੁੱਛਿਆ, "ਓਹੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਨ ? ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ?"

'ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ'—ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਏ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਹੇ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਇਦ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਉਹ ਹੱਸੀ । ਤੁਰੰਤ ਉਹ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ । ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ ਹੋਵੇ । ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੋ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਲੋਸਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕੀ ਬੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜਾਰਿਆ ਹੈ ।"

ਇਹ ਇਕ ਸਰਾਈ ਸੀ । ਰਿਸਤੇ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਕਿਵੇਂ ? ਤੂੰ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਨਾ ? ਹਾਏ ਬਾਪ ! ਮੈਂ ਇਕ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਛਿਚਾਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ?”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਪੀਲੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਮਧੁਰ-ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਗਈ। ‘ਨਹੀਂ’ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ :

“ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ?”

ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਾਹ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ।

“ਉਸ ਚਿੰਨ ਸਵਾਮੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਦੇ ਸਹਿਯਸ ਵਿਚ ਵੀ ?”

ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਛੁਠਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋ ?”

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਸਮ ਬਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ।”

“ਫਿਰ ਤੂੰ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਲ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਕਿਉਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਉਸਨੂੰ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਮੰਗ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੇਤ੍ਰੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਛਿਕਰ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿੰਜ ਹੋਇਆ, ਕਿੱਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਨਾ ? ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ ਅੱਜ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲਾਭ ਸੀ :

“ਇਹ ਸਭ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ ਨਾ ?”

“ਉਸ ਦਿਨ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੇਰ ਨਾਲ ਮਾਰਦੀ।”

ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬੁਟਕੀ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੁਦ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

“ਅੱਛਾ-ਅੱਛਾ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ।”

ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ । ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਦਣ ਜਾਂਦੀ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲੇ ਦੀ ਜਾਬੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਥਨ ਝੁਠ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਇਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਨ ਹੈ। ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਇਕ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲੇ ਗਈ । ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ।"

ਉਸ 'ਹਰਇਕ' ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਲਟੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਜਾ, ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਰਤ ਕੇ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਪਰ ਚਲੇ ਗਈ। ਮੈਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ।"

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਹ ਜਾਰ ਜਾਰ ਰੋ ਪਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ, ਮਾਨੋ ਇਹੋ ਸੱਚਾਈ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੁਪਚਾਪ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਿਸੇ ਦੇ ਡਾਟਣ ਫਟਕਾਰਨ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ? ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਅਸੀਮ ਫਲਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਤਕੰਮਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀ, ਉਸ ਅਧੀਨ, ਉਸ ਅੰਰਤ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਕ ਉੱਗਲ ਵੀ ਹਿਲਾਈ ? ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁੰ ਕਰ ਕੀ ਰਹੀ ਏ ? ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣਾ, ਸਤਕ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ? ਕੀ ਇਹੋ ਧਰਮ ਸੀ ? ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੈਣ ਲਈ, ਦੋਸ਼ੀ-ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਡਾਟਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁੰ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੀ ਏ ? ਕੀ ਇਹ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਨੇ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ 'ਅਰਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ।

• "ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ।" ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, "ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਅਪਰਾਧੀ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਮੁੜੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ? ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਹੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਰਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਜੇ ਉਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸਮਤ ਉਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਉਣ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫਰਾਬਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਧੇ ਅਹਿਲ ਲੋਟੇ ਹੋਏ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ? ਸੱਚ ਦੱਸੋਗੇ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਸੱਚ ਕਹਾਂਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਹਾਵਡਾਵ।

"ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੈ ਨਾ? ਸੱਚ ਕਹੋ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ?"

ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਾਂਗ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯਾਦ ਕਰੋ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਗਰਮ ਚੁੰਮਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ?"

ਇਕ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। "ਹੈ" ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਉਸ ਨੇ ਚੁਚਿੱਤੀ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਂਗੀ, ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲਾਜਵਾਬ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਇਹ । ਉਸ ਨੇ ਇਕ .
ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੌਝਿਸ਼ ਕੀਤੀ ।

“ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?”

“ਨਹੀਂ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।”

“ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ।”

ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਉਸ
ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

“ਮੈਂ ਇਕ ਭੋਲੀ ਅੰਰਤ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।
ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਛੁਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ । ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

ਇਸ ਵਿਖਿਆਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ
ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਘਾਟ ਹੈ । ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ
ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

“ਮੈਂ ਅਪਰਾਧਨ ਹਾਂ । ਨਾ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ।
ਮੇਰੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ ਪਾਗਲਪਨ ਹੀ ਹੈ । ਮੈਂ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਨਫਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਤੋਨੂੰ
ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ?”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਨਫਰਤ ਮਾਤਾ ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ
ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ । ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਨਫਰਤ ਹੋਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਤੇ ਪਿਛੋਂ
ਸ਼ਬਦ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਭਗੀਰਥੀ ਅੰਮਾਂ ਤੋਂ । ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ
ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਿਰਫ ਇਕ
ਉਪਯੋਗੀ ਵਾਰਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਲਿਆ ਸੀ । ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਉੱਠ ਕੇ
ਚਲੇ ਵੀ ਗਿਆ । ਅੱਜ ਇਸ ਨਫਰਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅੱਜ ਕੇਸ਼ਵ
ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਮਨੋਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਚੈਰ ਹੀ
ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ । ਉਸ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕ ਸੰਦ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ
ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਦਵਾਰਾ ਲਾਏ ਗਏ ਉਸ ਪਾਗਲਪਨ
ਦੇ ਰੋਗ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਨਫਰਤ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਉਸ ਨੇ
ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?’

ਜਿਉਤ੍ਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ
ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ।”

“ਤੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ?”

ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣੀ ਸੀ । ਤਦ ਤਰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸਵਾਲ ਰਾਮਚੰਦਰਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਗੇਰ ਉਹ ਹੱਟ ਗਿਆ । ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ, “ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਨਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ।”

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ । ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ, ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲਜੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਉਲੜਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ।

ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੀਤ ਗਿਆ । ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹੈ, “ਇਸ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲੇ ਕੇ ਮੌਨ, ਇਕ ਰਾਤ ਸੋਂ ਲੇਣ ਚੇਉਗੇ ਨਾ ?”

ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਚੁਮਣ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ ।”

38

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ । ਇੱਥੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਲੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਇਕ ਸਮਝੇਤਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਦੇ ਹਾਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ।

ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਵਾਂਗ ਹਲਕਾਪਨ ਨਹੀਂ । ਇਹੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਪਰਸਪਰ ਬੁਰਾਈ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਉਸ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਈ ਵਰਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਕੇਹੀ ? ਪੇਸਾ, ਸੂਹਰਤ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਹੈ ? ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਜਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਬੱਚੇ ਪੇਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਜਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਬੇਚ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ

ਹਨ। ਉਹ ਸੁੱਚਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਚਨਬੱਧ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਗੜਾ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਾਤਰਯਤੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਵਾਸਾ ਹੈ।

ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਘਰ ਸੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਗੂਰ ਸੋਚੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੱਪਤੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਫੇਲ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨਜਾਣ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਾਣੇ ਬਗੂਰ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲਈ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਛੁਪ ਕੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਚੁਮਣ ਮੰਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਣ ਲਈ ਜਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੌਟ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਤਦ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਨਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਵਾਰਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਤੇ, ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੀ ਉਸ ਅਭਿਲਾਸਾ ਦੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਦਬੀ ਹੋਈ ਅਭਿਲਾਸਾ ਫਿਰ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪੋਰਤਿਆ ਸੀ। ਹੱਸਦੀ ਅਤੇ ਭਿੱਜੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਫੇਲਾਉਂਦੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੇਟ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਰ 'ਚੋਂ ਉਤਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਹਾਂ, ਮੁਸਕਰਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਸੀ ਇਹ। ਪਰ ਇਹ ਯਤਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਹਾਸਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸਿੱਖਲ ਪੇ ਗਈ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਨ ਮਿਟ ਗਈ, ਬਕਾਵਟ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਣਾ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਜਿਆਦਾ ਲੱਗ ਗਿਆ” ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਥਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਰੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਾ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।”

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸਿਬਲਤਾ ਨਾਲ ਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ।

ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਉੱਥੇ ਹੋ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ।
“ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੌਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੀ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੋਰਾ 'ਤੇ ਢਾਟ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਜਲਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦੇ ਹੀ ਕੌਫੀ ਲਿਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਅੱਜ ਤਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ । ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਇਹ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲ ਕਿਵੇਂ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਤੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ । ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੋ ਹੀ ਗਈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਤਦ ਵੀ ਮਿੰਨੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਅਭਿਨੈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ,
“ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਕੱਪ ਕੌਫੀ ਲੈ ਆਓ ।”

ਉਹ ਮੁਸਕਾਨ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਸਭ ਅਭਿਨੈ ਸੀ । ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਕ ਗੁੜੀ ਵਾਂਗ ਕੌਫੀ ਲੋਣ ਲਲੇ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬਕਾਵਟ ਦਿਖਾਣਾ, ਬੋੜ੍ਹਾ ਢਾਂਟਣਾ, ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਹਿਜ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ ਹਾਸਾ—ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ? ਦੁਬਾਰਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਪੀਲੀ ਪੈ ਗਈ । ਨਾਖੂਸ ਹੋ ਗਈ । ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਰਕੇ ਚੰਮ ਕੇ ਗੰਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਸਾਵਾਂਗਾ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੌਫੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ । ਕੌਫੀ ਪੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਕਹੀ ।

“ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਧਾਈ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਦਦੀਲੀ ਆਏਗੀ । ਹੁਣੇ ਹੀ ਉਹ ਫਾਈਲ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ।”

ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,
“ਹੁੰ ? ਕੀ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ :

ਮਾਲਾਬਾਰ ਵੀ ਤ੍ਰਿਵੰਤਕੁਰ—ਕੋਚੀਨ ਮਿਲ ਕੇ ਕੇਠਲਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰਮਕਾਰੀ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਜਾਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਂਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਸੈਕਰਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਹੈ । ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਨੱਜਦਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਗਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰ

ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਕਹੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮੌਨ੍ਹ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ।"

"ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਸੀ ?'

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਇੰਨੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

"ਫਾਈਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪੜ ਤੋਂ ਹੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੌਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਸਿੱਖਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਆਉਣ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਚਲੋ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਨਾ ? ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਉਸ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਗੋਰਚਰੂਰੀ ਹੈ।"

"ਕੀ ਤਦ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਦਵਾਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਜਵਾਬ ਲੱਭ ਲਿਆ।

"ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਰਾਖ਼ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ, ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ !"

ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਨਾਲੇ ਇਹ ਮੌਨ੍ਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੀ ਮੌਨ੍ਹ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ ?"

ਫਰਾਖ਼ਦਿਲੀ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਏ।

ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਮਲੀਨਰਾ ਦਾ ਇਕ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੇ ਗਿਆ।

ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਪਈ ਮੇਚ ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਤੀ ਗਮਗੀਨ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ, ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਫਿਕਰ ਗਹਿਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ? ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣ ਸਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਹੈ? ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ? ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਰੁਮਾਂਸ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੀ ਰਚਦਸ਼ ਸੁਭਵਿਕ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਿੱਥੇ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਵਰਗ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਪਤਨੀ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ, ਇਹੋ ਹੈ ਨਾ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ? ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਫਰਤ ਹੀ, ਕੀ ਇਹ ਮਲੀਨਤਾ ਹੈ?"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਢੁੱਬਿਆਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਿਆ! ਫਾਈਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਦੇਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੁਮਣ ਦੇ ਦੋਂਦਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗਲ੍ਹ ਤੇ ਚੁਟਕੀ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਦ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਘੁੰਮਦਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਚਿੜ੍ਹਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਇੰਜ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕੀਤਿਆਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਿਆ।

ਢੁੱਟ ਢੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਪਿਛਵਾੜੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੈ? ਪਤੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਇਹੋ ਨਾ? ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਰੋਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੀ ਹੋਇਐ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਡਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਡਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ।

"ਹੂੰ? ਇਹ ਕੀ ਪਾਗਲਪਨ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਦੇਖੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਇਹ? ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ? ਜਦ ਮੇਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਉਂਦਾ ਤਦ ਵੀ ਤੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਰੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹਟਾ ਕੇ ਹੰਝੂ ਪੁੱਛੇ। ਇਕ ਚੁਮਣ

ਦਿੱਤਾ : ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਹੰਥੂ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਹੋ ਆਪਣਾ ਮੁੰਹ ਸਾਡ੍ਹ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨਤੀ ਸਮਝਿਆ। ਬਨਾਵਟੀ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਆਹਾ ! ਨਮਕੀਨ ਸਵਾਲ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਹ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਪਾਗਲਪਨ ਹੈ ? ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਕਿਉਂ ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰੋਣਾ ਆ ਗਿਆ।”

“ਰੋਣਾ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ? ਇਹੋ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਨੂੰ ਇਕ ਡਰ ਹੈ।”

“ਡਰ ਕਿਉਂ ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ‘ਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ ਖਾਰਕਵਿਯੁ ਦੇ ਵਿਹੜ ਵਿਚ, ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਬੱਦਲ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਉਸ ਅਕਾਰਨ ਭੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਉਹ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਜਾਣਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ। ਫਿਰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਸਿੱਖਲ ਕਿਉਂ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਦ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਜੁਆਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਸੀ :

“ਜਰੂਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਗਾ? ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾਣ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

“ਕਾਰਨ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਪੁਨਰ-ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।”

ਇਹੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਾਲਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਇੱਥੇ ਆ ਜਾਵੇ। ਮਾਲਬਾਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲੋਕ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮੰਡ ਹੈ। ਉਹ ਲੜੇ ਬਕੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਦੀ ਬਿਨਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਉਲਟੀ ਸਿੱਧੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਕੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਾਲੇ ਮਿਲ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇੜਾ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਤ੍ਰਿਕੌਚੀਨ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਦਿਨ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਰੁਹਾਡਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੋ, ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵਾਗੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੱਛਿਆ, “ਤਦ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ? ਨੇਕਰੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਲੜਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ :

“ਜੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਲੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ।” ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੌਲ ਬੇਠਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪਰਸਪਰ ਬਗੜਾ, ਦੋਸ ਜਾਂ ਉਲਾਂਭਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਿੰਡਤੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਬਸ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਜਰ ਗਏ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਾਰਕਵਿਸ਼ੁ ਦੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਪਰਛਾਂਦੇ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਦਿਸ਼ਾ ਸੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖੀ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਰਦ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਪਈ ਇਸ ਆਦਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਬੁਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਨਾ? ਕੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਬੁਚੇ ਹਾਂ?”

ਤੁਰੰਤ ਹੁੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ :

"ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆਂ ।"

ਇਕ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁੰ ਬਹੁਤ ਭੋਗ ਲਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਜੇ ?"

ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੌਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਝੰਜੋਤਿਆਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਸੁਣ ਕਾਤਰਯਨੀ, ਕੇਰਲਾ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਅਤੇ ਤਿਕੋਚੀਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਫਾਈਲਾਂ ਦੀ ਚਿਤਾ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁੰ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਬਗੇਰ ਬੱਚੀ ਵਾਂਗ ਨਾ ਖੇਡ ।"

ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣਤ ਦਾ ਦੌੜਾ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਫਾਈਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਮੈਨਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਚਾ ਭਾਵਪੂਰਕ ਦੌੜਾ ਰੱਚ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ! ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ। ਖੇਡ ਇਹ ਗੱਲ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦਿਉ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸਾਡੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਨਗੇ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ ? ਅਜੇ ਅਗਲੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਲਈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਾਈਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੇ ?"

ਇਤ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

"ਉਹ—ਫਿਰ ਪੀਰਮੇਡ ਜਾਂ ਤੇਕੜੀ ਵਿਚ ।"

"ਇੱਥੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? ਕੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਗੁਸਾ ਆ ਗਿਆ, "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਨਾ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਜ਼ਰਾ ਸੱਹਿਮ ਗਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁੰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਈ ?"

"ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ?"

"ਨੇਕਰੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ?"

ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ।"

ਰੋਦੀ ਹੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਚਲੀ ਗਈ ।

ਤਿੰਨ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬੋਹਤਰੀਨ ਬਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵੀ ਸਹਾਦਰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ । ਅਜਿਹਾ ਸੋਕ ਕੇ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ । ਗੋਟ ਉਤੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਿਡੱਤ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਬਗੌਰ ਕਿਸੇ ਹਿਰਕਿਚਾਹਟ ਤੋਂ ਕਾਰ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਖੜ੍ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਛਾ ਜਾਗੀ ਪਰ ਚਿਹਰਾ ਮੁੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਦੂਰ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੋਕਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਕਾਰ ਮੋੜਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਅੱਥੇਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਈ । ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਜੁਦਾਈ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਅਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਰਾ ਜੰਗਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤੋਂਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ।

ਲੁਕੋਸ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਚਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦਰਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵਹਿ ਰਹੀ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਦੀ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਸ ਦਿਨ ਤ੍ਰਿਕਾਲੀਂ ਉਸ ਜੰਗਲੀ ਨਦੀ ਦੀ ਚਟਾਨ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਗੇਰੂਦੇ ਬਸਤਰ ਤਿਆਗ ਵਿੱਤੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀ ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕ ਭਾਰੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਚੰਗੇ ਪਹਿਰਾਵੇਂ ਵਿਚ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ।

ਭਰਨੇ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਜਵਾਲਾ ਵਾਂਗ ਮਘਦੇ ਦੋ ਪੰਡੀ ਛੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਚਲੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਚੁੱਕਾਂ ਰਗੜ ਰਹੇ ਹਨ । ਸਿਰ ਅਤੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਰਗੜ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੇਸ ਹੈ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠੀ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਉਗਲੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ । ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ਰਮਾ ਗਈ । ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ । ਇੰਨਾਂ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਹੋਂਠ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ।

“ਉਹ ਹੋ—ਕੋਈ ਦੇਖ ਲਵੇਗਾ”, ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਿਨੀਆਂ ਹੀ ਫਾਈਲਾਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਬਾਗ ਵਿਚਲੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀਆ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਤੇ ਤਕੰਮਾ ਬੈਠੀ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ । ਉਦੋਂ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਆਸਰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂ?"

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਸੁਕੇਤ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੋਣ ਦਿਓ, ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਬਣਨ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਥ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਰੰਮਾ ਦੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਇਕ ਮੂਰਖ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਇੰਜ ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ? ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣਾ ਹੈ ਨਾ? ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਪੀਚੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਆਸ਼ਰਮ-ਮਾਤਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ? ਭਜਨ ਲਈ ਬੈਠਦੇ ਸਮੇਂ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਤਰੰਮਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਥੰਧ-ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾਮਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ—ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ?

ਤਰੰਮਾ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, "ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ? ਚੰਗਾ ਤਮਾਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਚਮਰੇ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਇਕ ਫੌਟੋ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਫੌਟੋ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਲਠਸਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਫੌਟੋਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ-ਬੱਥੇ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਖੁਦ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਫੌਟੋ ਅੱਗੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਭਗਤ ਹੈ—ਹਿਸਾ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀ ਹੈ?"

ਤਰੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਨਜ਼ਾਰਤ ਦਿਖਾਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਾਰਤ ਹੈ, ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਾਰਤ ਦਿਖਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਆਦਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਰੁਸ ਗਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਗਏ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋਏ। ਹੋਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਲਈ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਤੇਅ ਕਰ ਲਈ। ਮਦਰਾਸ ਤੱਟ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਹੈ।

ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਣ ਵਾਂਗ ਆਏ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰੁੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਗੋਰ ਉਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਉਸ ਵੇਗ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਕੋਦ ਵਿਚ ਲੇਟੀ ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ ?”

ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਬਗੋਰ ਕਿਸੇ ਕਠਨਾਈ ਤੋਂ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਪੁੱਛਣ ਮਗਰੋਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਪਰ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਹੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਸਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ । ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ :

“ਹੁੰ—ਕੀ ਕਿਹਾ ?”

ਅੱਗੋਂ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੇ ਟਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਂਜ ਹੀ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ।”

“ਕੀ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ?”

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਬਰਫੀਲੀ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਬਾਗ ਦੀਆਂ ਪਗਢੰਡੀਆਂ ਤੇ ਢੁਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਤਾਂ ?”

“ਜਾਣ ਲਿਆ ਤਾਂ, ਮੈਂ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ?”

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਚ, ਮੈਂ ਇਕ ਪਤੀ ਹਾਂ—ਇਕ ਬਾਪ ਹਾਂ ।”

ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤਕੰਮਾ ਕੁਝ ਠੰਦੀ ਪੇ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬੜਬੱਲੀ ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ :

“ਤੂੰ ਕਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ।”

ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਉਮਡੀ ਹੋਈ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਈ । ਫਿਰ ਐਰਤ ਇਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

“ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ, ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ । ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਵੇਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ।”

ਪੜੀ ਦੇ ਡੱਡੇ

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣੀ ਜਾਹੀਦੀ ਹੈ।

“ਤੁੰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਤਕੰਮਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀਨ ਹੋ ਗਈ, ਸਿੱਬਲ ਪੇ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ? ”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਹ। ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਵੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

“ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਤਕੰਮਾ। ਪਰ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੀਮਤ ਪਾਏ ਬਗੈਰ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ.....”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰੇ ਬਗੈਰ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ? ”

“ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੁੰ ਇਕ ਬਦਲੇ ਹੋਈ ਜੀਵਨ-ਅਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁੰ ਸੰਨਿਆਸਣ ਬਣ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ ਉਸਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਨਿਮਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਦ ਕੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੈ? ” ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਹੈ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਬਸ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਦਿਨ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ, ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਤਕੰਮਾ ਅੰਦਰ ਉਹ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਨਾ? ”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੋ? ”

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੁੱਛਣ ਗੋਚਰਾ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਹੈ।”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ, “ਤੁੰ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋ? ”

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ

ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੈਂਗੀ ਹਾਂ। ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਣਾ! ”

"ਨਹੀਂ।" ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖੁੱਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

"ਤਾਂ, ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ?"

ਇਹ ਇਕ ਤਲਖ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਖੋਰ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਉਸ ਕੌਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਥੋਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਮਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।"

ਲਾਜਵਾਬ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"

ਸਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਤਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

ਆਪਣੇ ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂਟਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੋਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ।

"ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਦਿਉ—ਅਜਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਿਆ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਹਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ—ਤੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ?"

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੋ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਾਤਰਜਨੀ ਦਾ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ?"

ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਮੈਂ—"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਦੱਸਦਾਂ ਹਾਂ, ਦੱਸਦਾਂ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਤੁੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਜੋ ਛਰਜ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਤਕੰਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਟਕਾਟ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਤਿੰਨ ਸੌ ਏਕੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝ

ਲੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਜਾਂ ਵੇਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇਂਗੀ । ਉਸ ਦੀ ਆਮਦਾਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਅਤੇ ਤੇਰੀਆਂ ਅਨਾਬ-ਅੰਰਤਾਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣਗੀਆ ।

ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਪੈਨਸਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ।”

“ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਮਝ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਦ ਤੇਨੂੰ ਮੁਸਕਿਲ ਬਣੇਗੀ, ਮਦਦ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵਾਂਗਾ ।”

“ਤਦ—” ਇਹ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਰੁਕ ਗਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਹੋਵੇ”—“ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ—ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਆਈ ਸੀ ।”

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਵੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇਗੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖਤਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਯੋਗ ਸਾਬਤ ਹੋਵਾਂਗਾ । ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰੇਂਗੀ ।”

ਇਕ ਅਸਲੀ ਸੱਕ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇੱਥੇ.....”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ।”

“ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।”

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ! ਖੇਰ ਜਾਣ ਜਿਉ । ਉਮਰ ਦੇ ਪੱਕਣ ਨਾਲ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਦੀ ਉਮਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।”

ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ ! ਹੇ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ !”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਰੱਸੀ ?”

ਦੂਖੀ ਹੋ ਕੇ ਤਕੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਰੱਸੀ । ਜੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਕ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ !”

39

ਇਟਕਾਟ ਪਹਾੜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕੌਮੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਸਟਰੀ ਕਰਕੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਰਾਮਨ ਇਲਾਅਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਮਿਲੀ । ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲਿਆ । ਉਹ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇਟਕਾਟ ਪਹਾੜ ਦੇ, ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕਟੋਣ ਤੱਕ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਆਮਦਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਘਾਟੀ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਚਾਹ ਦਾ ਬਾਗ ਬਣ ਗਈ । ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਾਗਰਸ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੁਕੋਸ, ਮੰਤਰੀ ਮਿਸਟਰ ਮਾਤਯੂ, ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਸਨ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੇਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਇਕ ਦਰਖਾਸਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਦਰਖਾਸਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਿਨ ਕੀਤੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਦਰਖਾਸਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਫਿਰ ਪਰਸੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਈਆਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਅੱਗੇ ਬੁਖ ਹਤਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਧੋਰਜਵਾਨ ਘੁਲਾਟੀਏ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਗਲਾ ਫਟ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਰੂਪਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਤਕ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤੇ ਬਣੌਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਰਾਮਨ ਇਲਾਅਤ ਨੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੇਰੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ, ਕਿੰਜ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋਗੇ ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। “ਤੂੰ ਭੀਖ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਏਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦਾ ਏਂ।”

ਰਾਮਨ ਇਲਾਅਤ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, “ਤਾਂ, ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ। ਵਿਜਈ ਹੋਏਂਗਾ ਤਾਂ ਮੇਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਮੂੰਹ ਚਿੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਚਿੱਤਾ, “ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਇੰਜ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਟਘਮ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਧੈਤੀਆਂ, ਦੋ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਇਕ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਦੋ ਪਰਨੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗੰਠੜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਦਵਾਈ ਦੀ ਬੰਡਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਜੂਲਮ ਨੂੰ ਮਹਾ-ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਦਮੀ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ

ਹੈ। ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਧਰਮ-ਯੋਧੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਉਸੇ ਜਿਹੋ ਇਕ ਧਰਮ-ਯੋਧੇ ਨੇ ਹਾਰ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਮਤਾਈ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਪੈਰ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਤਾਈ ਨਾਂ ਦੀ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾੜਕੁ ਜਿਹਾ ਕੁੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪਿੰਜਰ ਅਤੇ ਖਲੜੀ ਹੀ ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਆ ਕੇ ਇਕ ਖੁੰਢ ਤੇ ਟੰਗ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਕੇ ਨਚਾਵੀਕ ਵਾਲੇ ਇਕ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਮ-ਯੋਧੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰੰਝੂ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਹੋ ਇਕੋ ਇਕ ਹਾਥਾਂਤ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮ-ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕੋਟਾਇਮ ਤੋਂ ਕੋਲਮ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੇੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਕੁਰਮਾਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਚਕ੍ਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੰਠੜੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ :

"ਕਿੱਥੇ ?"

"ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ?"

"ਮੈਂ ਵੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਤਦ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਰਾਹ ਲਈ ਸਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ—ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਪਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਾਂ—ਬੋਝੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਨ ਦੀ ਪੁੜੀ ਕੱਢੀ—ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਾਨ ਖਾਉਗੇ ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਪਾਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਚੁਰਨ ਜਾਂ ਬੀੜੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"

"ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ।"

ਪਾਨ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ? ਕੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ?"

ਆਪਣੇ ਸਫਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੇਠਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਵਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀ ਸੰਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਕਿਫ ਜੇਲ੍ਹਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।'

ਕਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧ ਗਈ। ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ! ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਿਨ੍ਹੇ ਹੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ

ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਕਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਤੇ ਵੀ, ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਕਿਸ਼ਨਨ ਦਵਾਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

"ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ" ਵੀ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ। ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਘਰ ਆਲਪੀ ਦੇ ਜ਼ਰਾ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਯਾਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ 1922 ਵਿਚ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਲੇ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲ੍ਹਲ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਆਉਣ ਤੇ ਭਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਹੈ ਪੁਨਰਪਰਾ ਵਯਲਾਰ !"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਗੂਰ ਉਹ ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ—“ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਨਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ। ਉਹ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਮੱਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕੁੱਲ ਹੈ—ਕੁੱਲ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਿਆ।”

ਉਹ ਕਿਉਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੋਂ ਕਹੀ ਗਈ, “ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਅਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 1918 ਵਿਚ ਹੈਜਾ ਫੈਲਿਆ ਸੀ ਨਾ ਉਦੋਂ। ਉਦੋਂ ਲੜਕੇ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੂਪਏ ਬੇਕ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਜ਼ਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ। ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਹੈ—ਰੁਪਿਆ ਵਾਪਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਗੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, “ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਉੱਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰ—ਪੱਤਰ। ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਲੰਗ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ। ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਦਵਾਰਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਉੱਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰ—ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਦਰਖਾਸਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਤਦ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਖਾਸਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਹੀ ਵਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਡਿਟ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਹੈ। ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆਈ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ 'ਆਡਿਟ' ਲਈ ਜਾਣ ਤੇ ਉਥੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ 'ਆਡਿਟ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਉਪਾਯ ਹੈ ਇਹ।"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਪੀ ਸਿਆਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੇਣ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ? ਜਿਹੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਪਿਆ ਵੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਕੀ? ਲੜਕੀ ਸਿਆਣੀ ਹੈ, "ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੈ? ਲੜਕੀ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਭੁੱਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਦੇਂ ਵਿਕਾਰ ਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਅੱਗ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਚਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਮਹਾਰੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਫਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਨ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਕ ਦ੍ਰੂੜ੍ਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋ?"

ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਾਂ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਣਥੱਕ ਯੋਧਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪੈਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਖਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੁਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਜ ਉਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਜੇ ਜਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਚਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਮਜਾਕ ਉਡਾਣਗੇ, ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਗੇ, ਕੁਝ ਧਮਕਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮੰਡ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਦਿ ਹਨ।

ਪਠ ਲੈਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਰੂਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਗਵਾਈ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਰਕ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਗੇਦ ਵਿਚ ਖਿਡਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੇੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਦੋ ਰੂਪਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਫਿਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਲਾ—ਅੱਖਰ ਮੱਝ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਵਾਕਫ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਗੋਵਿੰਦਨ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰੱਸੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਭਲੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਦਫ਼ਤਰ ਹਨ। ਇਕ ਕੋਟੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਰੀਅਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਿਲਣ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਰੁਕੇਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹਨ, ਇੰਜ ਕਹੇਗਾ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ? ਗੱਲ ਬਸ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਦੁਖ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਇੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ‘ਆਡਿਟ’ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਇਸ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਜੜ੍ਹ ਇਹ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲਾ ਕਲਰਕ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਕਫ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਰੋਸੇ ਦੀ ਇਕ ਚਿਟਾਈ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਮੰਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਸੋਚੋ ਕਿ ਸਾਇਦ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦਰਬਾਸਤਾਂ ਭੇਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਉੱਜ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਐਰਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ, “ਕਈ ਐਰਤਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁਲਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਮੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਕੌਢੀ ਪੀਣ ਜਾਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵੱਜ ਜਾਣਗੇ। ਉੱਥੇ ਸਭੇ ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਾਸੇ—ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਦਰਬਾਸਤ ਉੱਥੇ

ਕਿਧਰੇ ਸੁਲਈ ਰਹੋਗੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਰਜੀਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਧਰੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਝਮੇਲੇ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਨੁਭਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂਗਾ, ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ ਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹੁਣ ਸੰਘ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਭੇਜਨ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਐਕਾਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਅਜਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਫੀ ਪੀਣੀ ਹੈ ਨਾ, ਸਿਗਰਟ ਵੀ ਪੀਣੀ ਹੈ, ਸਿਨੇਮਾ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕਿਰਾਇਆ ਵੀ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗੀ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਬਹਿਸ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਠਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਘੀ ਅਤੇ ਦਾਲ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੇਠ ਕੇ ਸੋਰ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇਰਨਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ ਨਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਮਿਆਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਣਾ ਹੈ ਨਾ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਗੁਸਾ ਠੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, "ਚਾਹੀਦੇ, ਚਾਹੀਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਯੁੱਗ-ਯੁੱਗਾਂਤਰਾਂ ਤਕ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੀਦੇ—ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਾਣਜਾ ਰਿਜਾ ਹੈ। ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਾਣਜਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਹ ਵੀ ਥਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਜਾਤੀ ਬਣਾ ਲੈਣ ਕਿਉਂ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਬੈਠਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋ?"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। "ਮੈਂ? ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਬਣਾ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ

ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਂਟ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਹਬ-ਕਿਸਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹਲਕਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਗੁਜਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਗੁਜਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ।”

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਂ ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣੋ। ਦਸ ਏਕੜ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਾਲਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹੈ ਨਾ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

“ਉਸ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਖਰਚ ਕੇਂਦ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ—ਪਰੂਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਖਰਚ ਕੇਂਦ ਕੇ ਛੇ ਸੌ ਪੰਜ਼ੇਰੀਆਂ ਧਾਨ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਪੰਜ਼ੇਰੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਾਂ ਮੰਨ ਲਉ ਅੱਠ ਸੌ ਪੰਜ਼ੇਰੀਆਂ ਧਾਨ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ।” ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਲਈ ਅੱਠ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦਸ ਏਕੜ ਖੇਤੀ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ?”

“ਕੋਈ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ।”

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਨ।”

ਤਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਹਨ।”

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ, “ਤਦ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਵਸਰਾ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਪੁੱਛਾ, ਇਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਮਾਸਿਕ ਤਨਖਾਹ ਹੋਵੇਗੀ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਝਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਰ-ਅੱਸੀ ਰੂਪਏ ਹੋਣਗੇ।

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਮਾਸਿਕ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਆਮਦਨੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੋਣ ਵਿਚ ਅੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕਿ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਭਰਕ ਹੈ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨੈਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਾਣਜਾ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਛਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਰਹਿੰਦੀ। ਅੱਜ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ? ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।"

ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਦਫਤਰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, "ਨਹੀਂ, ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਚਿਉ।"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, "ਅੱਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹਨ। ਅਨਦੀਨੀਏ ਛੋਕਰੇ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਹਨ ਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਿਲ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖੋ? ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਿੰਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਭਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਹੈ।"

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਹਿਨ ਕੀਤੀਆਂ—ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ।'

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, "ਸਦਾ ਸ਼ਿਵਨ ਦਾ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰਨਾ ਆਦਿ।"

ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਭਾਵ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਣਨ ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਜੋਂ ਹਾਸਾ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਵਯਲਾਰ ਅਤੇ ਪੁਨਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਗਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਧੋਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਨਾ? ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਹੈ?"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਛੱਡੀ—ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ?

"ਫਿਰ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਝੰਡਾ ਪਕੜ ਕੇ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਕੇ ਜਲ੍ਸ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੈ? ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪੁਨਪਰਾ ਅਤੇ ਵਯਲਾਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਨ। ਉਹ ਮੂੜ੍ਹ-ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਗਾਈਆਂ-ਭੇਡਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਾਰਨਗੇ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਦਿੜ੍ਹੁ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਯਲਾਰ ਅਤੇ ਪੁਨਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਅਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਕ-

ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਜ਼ੋਲੀ ਚਲਾਣ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਗਹਿਰੇ ਲੱਥ ਗਏ ਸਨ। ਬੇਤੀ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੌਂ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਢੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਪੁਨਪਰਾ ਅਤੇ ਵਜ਼ਲਾਰ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸੋਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਉਥੋਂ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਗਰੋਂ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਮੇਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਦੌੜੇ, ਅਤੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਵੀਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਚੂਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਛੱਪ ਕੇ ਜਾਣ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਛੁਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਦ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਾਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਨੱਕ ਕੱਢਦੇ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ, ਮੱਟੀ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਹਾੜ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਮਰ ਗਏ? ਕੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆਂ ਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ? ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ—ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁਰਬਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ? ਕੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਕਾਰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਬਗੈਰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਮੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗੀ—ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ? ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦੀ ਕੰਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਵਜ਼ਲਾਰ ਅਤੇ ਪੁਨਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਛਿੜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਾਹੀ। ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੌਮੀ—ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਛ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਣਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਹੈ।

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਲਈ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਇਕਲੋਤਾ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਸੀ; ਇਸ ਵਿਚ ਕੈਈ ਸੌਂਕ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਂਕ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਲਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਗਰੋਂ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਅੱਜ ਜੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਕਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਸਦਾਸ਼ਿਵਨ ਚਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਧੀ ਦਾ

ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਜ ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ। ਕਾਈਕੁਲ ਝੀਲ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾ ਕੇ ਬਗੀਰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਸਫਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਅਨਮੌਲ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਦ ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਲੱਗਪਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਧਰਮ-ਯੋਧ ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣੇ ਬਗੀਰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ—ਉਸ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਰੂਪ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਓ ਅਤੇ ਤਿਰੰਗਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੇਖੀ। ਵਿਚਾਰੇ! ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਧਰਮ-ਯੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ? ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ, ਅਨਿਆਂ ਨਾਲ! ਕੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਇਸ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕੇਗਾ? ਸਾਇਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ—ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣਗੇ?

ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪੰਜ ਏਕਤ ਜ਼ਮੀਨ ਕੀ ਕਢੇ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ? ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਣਪਸੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ ਕਿ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਧਰਮ-ਰੋਸ ਬਣਕੇ ਦੇੜਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਾਗਲ ਵਾਂਗ ਕੌਨੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਲਾਏਗਾ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਖਤਮ ਕੌਰ, ਅਤੇ ਦੇਖੋ ਇਕ ਪਾਗਲ, ਕਿ ਲੜਕੇ ਤਾੜੀ ਵਜਾਣਗੇ—ਹਸਣਗੇ। ਰਾਹਗੀਰ ਖੜ੍ਹ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਗੁੰਜ ਕੇ ਦਿਮਾਗ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ? ਇਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਲਈ ਇਕ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸਦਾਇਵਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਿਆਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਗਲਪਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਸਮਝਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਆਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦੀ ਠੰਢੀ ਛਾਂ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਾਂਗੇ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੱਤਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ?

“ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ।” ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ, “ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦੇ, ਦੱਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ

ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਨਿਰਯਾਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਨਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਟੂਨਾਡ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ—ਉਪਰੋਂ ਇਹ ਭ੍ਰਾਨਸਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੂਲਮ ਵੀ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਰੂਪਿਆ ਹੈ—ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਅਧੀਨ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕੰਬਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ—ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਕ ਦਿਨ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਰਾਂ ਦੇ ਭੰਗੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਘ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਕਈ ਸੰਘਾ ਦਾ ਨੇਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਸਾਬਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਫੇਸਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਬਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਬਾਰੇ ਸੀ ਇਹ ਸੰਮੇਲਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇਤਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ।”

ਇੰਨਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੁਕ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ?”

“ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆਉਣ ਤੇ ਰਿਸਵਤ ਖੋਰੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਰਿਸਵਤ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਭੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਮਿਲੇਗਾ, ਬੋਨਸ ਮਿਲੇਗਾ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਹੀਆਂ। ਨਹੀਂ—ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ-ਉਹ ਨੇਤਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਨ? ਉਹ ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰੁੜ੍ਹ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੂਲਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਨਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਾਂਗਾ। ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਬਗੈਰ ਸੰਕੋਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਜਮੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗੀ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਏਕੜ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਮੈਂ ਜਿਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਗੇ?”

“ਅਗਲੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਵਿਚ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖਾਂਗੇ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜ ਏਕੜ ਜਮੀਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਧੂਰ-ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਗਾ।” ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਬਣਾਂਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਫਿਰ, ਉਹ ਹੀ ਲੋਕ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਦੇਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।”

ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਦੇਵੇਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜ਼ਰਾ ਸੌਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੰਠੜੀ ਖੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਕੰਬਲ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹ ਓੜ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਬੰਚ ਤੇ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਸੁਕੜ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ।

ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬੇੜੀ ਅਸ਼ਟਮੂੜੀ ਝੀਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਲਮ ਤੋਂ ਦਸ ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਹ ਗੱਡੀ ਇਕ ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਠਹਿਰੇਗੇ?”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਰੋਈ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਠਹਿਰੇਗੇ?”

“ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਅਲਪੁਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਥਾਂ ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨੰਤਰਕੋੜ ਨਾ ਦੀ ਇਕ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਹੈ।”

ਹੈ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋਟਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਹੈ—ਸ਼ਿਵਮਯਮ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਇਸ ਹੋਟਲ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਸਸਤਾ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਚੀਜ਼ਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਆਨੇ ਵਿਚ ਮੰਜਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੁਕੜ ਕੇ ਸੌਂ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਅੱਠ ਆਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੌਂਠੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਉਹ ਮਾਲਕਣ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹਨ ਨਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਹੇ ਸਨ—ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਪਰ ਉਹ ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇੰਨੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਾਲੀ ਸੀ।”

ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ?”

“ਇਹ ਵੀ ਖੂਬ ਰਹੀ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ?”

40

ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਅਤੇ ਇਕ ਕਦਾਈ ਵਾਲਾ ਰੁਮਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਲਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਜਟਿੰਗ ਕਾਰਡ ਦੇਂਦੀ। ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਨੂੰ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਨਿਰਣ ਸੀ ਇਹ। ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤਕੰਮਾ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਬਸ ਇਹੋ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਉੱਥੇ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਹਸੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣਾ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੋਵੇਗਾ ਅਥਵਾ ਉਹ ਇਕ ਪਰਮ-ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ ਆਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਡਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਥੇ ਰਚਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਕਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੀ ਇੰਜ ਹੋਵੇਗਾ? ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਤਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ

ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੱਥੋਂ ਪਾਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁਰਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਏਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਐਰੇਤ ਕਿੰਨੀ ਸੁਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਛਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਠੀਕ ਹੈ—ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ—ਉਸ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ, ਪੀਰਮੇਡ ਅਤੇ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਲ ਅੰਦਰ, ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਖਾਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਲਣ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਭਰ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਚੈਨ ਭੁਸ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਵਾਰ ਘਰ ਨੂੰ ਟੇਲੀਫੋਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਟੇਲੀਫੋਨ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ :

“ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ?”

ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇਕ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਡਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਐਰੇਤ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਕਦੇ ਠੰਢਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੈ। ਸੀਤ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਗਰਮੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਆਵੇਸ਼ ਉਸ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹ ਤੇ ਤੇਰਨ ਵਿਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਂਧਕ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਾਈਲ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੌਣ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇਂ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ, ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਸਮੇਂ—ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਗੀਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰਮੇਡ ਵੱਲ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੇਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉੱਥੋਂ ਖੜਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਬੇਹ ਗਈ ਹੈ। ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਤਿਕ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਾਂਗ

ਇਕ ਰੀਪੋਰਟ ਦੀਵਾਨਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਾਵਣਾਨੀ ਨਾਲ ਸੋਚ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਜਿਹੀ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਗਲਤੀ ਹੈ, ਅੱਜਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬੁੰਦ ਪਾਣੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੁੱਹਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਹ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੁੱਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਖੁੰਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਪੀਰਮੇਡ ਵਿਚ ਉਸ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੱਟ ਗਿਆ। ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਇਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਸਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰੁਮਾਲਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਹ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯਤਨ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਚਤੁਰਾਈ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹੋ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤਕੰਮਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗੀ। ਕੀ ਡਰਾਏਗੀ? ਕੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ, ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਕੜ ਲਵੇਗੀ? ਜਾਂ ਇੱਜਤ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਕਹਿ ਕੇ ਡਰਾਏਗੀ? ਹੁਣ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਪਾਅ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਕੀ ਹੁਣ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ? ਅੱਜਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਿੱਟ ਜਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਸ ਮਿਲੇਗਾ। ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਿਹਾ। ਉਚੰਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਛੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੋਈ ਸਰਾਪਿਆ ਛਿਣ ਸੀ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਵਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ? ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਗੇਟ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਉਹ ਉਘਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਗ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੋਕਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਚੋਵੇਂ ਸੌਣ ਦਾ

ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ ਲੇਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਸੌਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਜਾਲ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੋਸਣਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬੱਕ ਕੇ ਆਉਣ ਤੇ ਪਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸ ਮਨ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਚੰਗਾ ਭੇਜਨ ਖੁਆਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਵ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਖਿਚਣ ਦੀ ਇਕ ਪਤੀਵਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੋਂ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕੋਈ ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਅਸਮੱਰਥਾ ਆਈ? ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦਫ਼ਤਰ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੋਈ ਖਾਸ ਖਬਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਬੁੱਧੀ ਕੁਝ ਹਲਕੀ ਪੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪਲ-ਭਰ ਲਈ ਚੰਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੱਕ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਤੇਨੂੰ ਉਦਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਈ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ।”

ਓ! ਜਿੱਤ ਗਿਆ! ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਚੇਤ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਅੰਤਿਆ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਇਹੋ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਵਾਬ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁਣੇ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਰੋ ਪਵੇਂਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬੇਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ? ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ। “ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੋਏ, ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਰੱਖੇ ਬਗੋਰ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇੰਜ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਬੇਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ

ਦੋਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਝੋਡੇ, ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ । ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਉਤਸਾਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਅਜਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ । ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ । ”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਖੇਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਨੌਕੜੀ ਦੀ ਪਰੋਸਾਨੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋ ਹੈ । ”

“ਹੁੰ ? ਕੀ ਹੈ ? ”

ਮਾਲਾਬਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੇਰਲਾ ਬਣਾਨ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਗੜਬੜ ਮਚਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ, ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਅਧਿਕ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰਿਸ਼ਵਤਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਮੁਰਖ ਹਨ, ਇਹੋ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, “ਪਤਾ ਹੈ ਕੀ ਹੈ—ਸੰਪੂਰਿ ਪਿੱਲੇ । ”

ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਨਾ ? ” ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾਣਾ ਪੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਵਿਆਕੁਲ ਹਾਂ ਇਹ ਤੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮਦਰਾਸ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ । ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੇਦਾ ਹੋਈ । ਉਸ ਦੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ । ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੁੰਮੰਡ । ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਣਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਲਾਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਣ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਵਾਈਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੜਬੜ ਵੀ ਹੈ । ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ

ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਚਾਹੀਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਹੈ। ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੈਠਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਡਰ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਨਫਰਤ, ਅਸ਼ਿਵਾਸ ਅਤੇ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਬੇੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਬਿਹਤਾ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੋਈ ਵੱਧ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲਾ ਆਇਆ ਹੈ; ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਇਹੋ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਪਰ ਤਨਖਾਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੋਂਦਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਿਰਫ ਆਪਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਕੋਂਦਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਹਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਹਨ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸਾਰੇ, ਮੈਨਨ, ਨੰਬਿਡੀ, ਚਾਕਆਰ ਅਤੇ ਪੱਨਪਾਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਬਣਨ ਤੇ ਵੀ ਕੋਂਦਰ ਦੇ ਇਕ ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅੜਚਣ ਪਾਈ। ਉਦੇ ਕਾਂਗਰਸ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਏਕਤਾ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮੀਨ-ਮੇਖ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਇਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਸੀ, ਇਹੋ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਉਸ ਕੋਲ ਸੀ।

“ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਟ ਆਵੇ ਤਾਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਡੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛੱਡਾ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖੇਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੁੰਮੰਡ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਘੁੰਮੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੇਖਾਂਗਾ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਉਦੇਂ ਵੀ ਕਹਿਣ ਗੋਚਰਾ ਇਹੀ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੰਚ ਕਰ ਦਿਓ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਪਸੰਦ ਆਵੇਗੀ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਅਸ਼ਰਮ ਲਈ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਅੰਰਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਯਾਦ ਹੈ ?"

"ਯਾਦ ਹੈ," ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁੰ ਕੀ ਕੀ ਕਹੇਗੀ ?

"ਹੁੰ, ਕੀ ਹੈ ?"

ਉਹ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣ, ਵਾਲ ਬਣਾਉਣ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੇਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਦਰਾਸ, ਫਿਲਮੀ ਐਕਟਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਨਾ ? ਉਹ ਅੰਰਤਾਂ ਉਥੋਂ ਹੀ ਆਈਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹਰਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ । ਇਤ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?"

ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਰਾਹ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਈ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਰਾਹ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਚੱਲਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਿਤੰਭ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ।"

"ਕੀ ਮਤਲਬ ?"

"ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ-ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਕੇ ਦਿਖਾਣਾ । ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਭੇੜਾ ਜਿਹਾ ਨਾ ਹੈ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਪੋਟੀ ਕੋਟ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਢੰਗ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ । ਉਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ।"

ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਨਾ ਹੋਈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾ ? ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ ਕਹਿਣ ਲਈ ।

"ਹੁਣ ਇਕ ਚੋਣ ਹੋਰ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਅੱਗੋਂ ਇੱਥੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ । ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਾਗਰਸੀ ਸੱਭਿਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਵਿਚ ਥੋਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੁਝ ਬਿੜਕ ਗਈ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇੰਜ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਸੂਝਾਅ ਢੂੰਡ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੀਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇੰਨੀ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਕਿੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ । ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿੰਨਾ ਮੇਲਜੋਲ ਸੀ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟਣ ਲਈ ਸਾਡੇ

ਕੋਲ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ । ਫਿਰ ਇੰਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਕਿਉਂ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਮੇਰੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਵੱਡੀ-ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ । ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਗਹਿਰਾ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਵਿਚ ਡਰ ਦਾ ਭਾਉਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਦਾ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਇਸ ਪਦ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਤਦ ਹੀ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਬੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ :

“ਸੱਤਿਆਨਾਸ ! ਉਸ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਮਾਲਿਬਾਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹੀ ਸੀ ਨਾ । ਕੀ ਫਿਰ ਉਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ?”

“ਉਹ ਇੰਨਾ ਜਚਿਆ ਨਹੀਂ । ਲੜਕਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈ । ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ.....”

“ਪਰ ਕੀ ?”

“ਉਹ ਕੁਝ ਚਲਾਕ ਹੈ—ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

“ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਵਾਲੀ ਬਿੱਲੀ ਹਾਂਡੀ ਵੀ ਤੋਵੇਗੀ । ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ ?”

ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਹੋ ਭਗਵਾਨ ! ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ । ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਕੜੋ । ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋਵੇ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ।

ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਕਹੀ :

“ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਇਥੋਂ ਜਾਣਾ, ਹਾਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ।

“ਕੀ ਇਹ ਹਾਰ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪਤੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ।”

ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ, ਖੱਲ੍ਹੇ

ਦਿਲ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ । ਤੁੰ ਇੰਨੀ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਰਹਿਦੀ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਡਾਟਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ । ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇੰਜ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇੰਨਾ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਤੁਹਾਡੇ ਡਾਟਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਪੜ ਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ।"

"ਤੁੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕੀ ਏਂ, ਕਹਿ?"

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਥੇ ਜਾਦੂ ਟੁਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਹੀ ਇੱਥੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੀਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਧੀ ਲਈ ਇਕ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਬਾਪ ਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

ਕਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਉਹ ਆਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਥੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਕਿੰਨੇ ਮਹਾ ਪਾਪੀ ਨੇ । ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਸ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਤੁੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ?"

"ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ।"

"ਤੇਰੇ ਨਾਲ ?"

"ਹਾਂ ।"

"ਮੇਰੇ ਨਾਲ ।"

"ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ?"

"ਹੁੱਥ-ਕੰਗਣ ਨੂੰ ਆਰਸੀ ਕੀ ? ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹਾਂ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :

"ਕੀ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਜ ਸੀ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਬਗੈਰ,

ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ? ਮੇਨੂੰ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕਰਕੇ, ਇਕੋ ਵਾਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦਸ ਵਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ, ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਤੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਨਾ ? ਪਰ ਅੱਜ ? ਮੇਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਵੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉੱਚੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ, ‘ਕਾਤਰਯਨੀ !’

ਤਦ ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ, “ਕੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਏ ?”

“ਉਹ, ਮੇਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਘਰ ‘ਕਾਤਰਯਨੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ :

“ਹੁਣ ?”

“ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈ।”

“ਮਨ ਸਾਂਤ ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ?”

“ਮਨ-ਸਾਂਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹੋ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਉਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”

ਕਾਤਰਯਮੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

“ਸਵੇਰੇ ਸੁੱਡੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਮੇਨੂੰ ਕਿੰਜ ਜਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਮੇਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪੀਰਜ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ, ਬਸ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਜੋ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਰੰਭ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਉਠਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਕਰਵਟ ਲੇ ਕੇ ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਜਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਸੁਖਦਾਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਉਸ ਦਿਨ ਉਠਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, “ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਸੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੇ । ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਹੁਣ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ । ਹੁਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਜਾਵੂ-ਫੂਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੀ ਹੈ ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਗੋਚਰਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਉਸ ਸੁਖੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, “ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕਰਦੇ ਸੀ—ਹੁਣ ?”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਾਗਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਾਨ ਫੈਲ ਗਈ ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੁਕੋਸ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਆਏ । ਇਹ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਸੀ । ਮਾਲਾਬਾਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਪਤਾ ਲਿਆਏਗਾ; ਲੁਕੋਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਹੈ । ਅਗਲੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਘਟ ਜਾਣਗੀਆਂ; ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਲਾਬਾਰ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ । ਤਦ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਮਾਲਾਬਾਰ ਦਵਾਰਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ । ਲੁਕੋਸ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

“ਇਸ ਚੋਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਹੈ ।”

ਅੱਗ ਲੋਗਣ ਵਾਂਗ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭੜਕਿਆ ।

“ਸੀ—ਸੀ, ਚੁਪ ਰਹੋ ! ਇਹ ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ । ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਦੋਂ ਲੋਕ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੜ ਕੇ ਜਿੱਤ ਗਏ । ਅੱਗੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਮੌਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸੀ—ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣਗੇ । ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ :

ਚੌਣਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਠੀਕ ਢੰਗ

ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਤਾਂ ਬਹੁਮੱਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੈ ਜਾਣਗੇ । ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੌਟੇ ਤੇਰ ਤੇ ਇਹੋ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਭਾਕਤ ਵਿਚ ਹਨ । ਮਾਤਯੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਲੁਕੋਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ :

ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਕਹਾਂਗੇ । ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ । ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ।

ਮਾਤਯੂ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਚਰਾ ਮੁਸਕਰਾਏ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਿਰਿਆ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੰਛਿਆ, "ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ ?"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਕੇਰਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜ਼ਮੇਦਾਰੀ ਲੈਣੀ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ।

"ਤਦ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਬਣ ਕੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮਣਾ ਪਵੇਗਾ ?"

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ :

"ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਅਜਿਹਾ ਸੋਚੇ ਵੀ ਨਾ । ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇਥੋਂ ਵਿਚਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਤੰਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ।

"ਫਿਰ ਚੋਣਾ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ।"

"ਮੈਨੂੰ ?"

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਹਾਂ । ਇਹੋ ਹੈ—। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਾਨੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?"

ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ :

"ਫਿਰ ਚੋਣ 'ਚੋਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਤੁੰ ਕੇਰਲਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨਾ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ ।

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਪੁੰਛਿਆ, "ਕਿਉਂ, ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।"

ਮਾਤਯੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ :

"ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਹਿਨ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੜੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ—“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ?” ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਾਕਤ ਪਰਵਨ ਲੱਗੀ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰੀਹਰ ਆਇਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਨੱਤੀ ਮਿਲਣ ਤੇ, ਅੱਗੇ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਰਵਾਦ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਸ ਬੁੱਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅਸੀਰਵਾਦ ਅੱਜ ਸਾਰਬਤ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਹਿ ਗਿਆ :

“ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ—ਇੰਨਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ।”

ਲੁਕੋਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਹ ਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਜ਼ਰੂਰ-ਜ਼ਰੂਰ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?”

ਮਾਤਯੂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਇਹ ਦੇਸ ਲਈ ਕਰਨ ਯੋਗ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਣਗੇ।”

ਲੁਕੋਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਫਿਰ ਸਕਿਅਤ ਹੋ ਉਠੀ :

“ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਢੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕੇਗੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਾਸਨ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਿਤਾਬ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਜੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਲਈ ਬੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਇਕ ਭਾਵਪੂਰਕ ਚੁੱਪ ਉੱਥੇ ਪਸਰੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਲੁਕੋਸ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋਤਿਆ।

“ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਰੰਤ ਇਹ ਕਰ ਲਵਾਗੇ ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਮਿਸਟਰ ਲੁਕੋਸ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹੋ ?”

ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੁਕੋਸ ਕੁਝ ਦੱਬਿਆ।

“ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ—ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉੱਜ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ।”

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਹ-ਬਾਝਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਾਤਾ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਲਾਡ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

"ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਹਿਚਕਿਚਾਹਟ ਤੋਂ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।" ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਲੁਕੋਸ ਅਤੇ ਮਾਤਜੂ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸੌਂ ਰਹੀ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦਾ ਕੇ ਜਗਾਇਆ । ਫਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਪਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਿੜ ਕੀਤਾ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਹੋਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਕੀ ਤਮਾਸਾ ਹੈ ?"

"ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ?"

"ਉਹ ਹੋ, ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ?"

ਫਿਰ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

"ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ । ਤਾਂ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਵਿਜਯਮਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

41

ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰਮੇਡ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੋਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੀ । ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਤੇ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਅਨਾਥ ਐਰਤਾਂ ਉਬੰਦੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਸਿਰਫ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਹੀ ਉਬੰਦੇ ਹੈ । ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਥ ਮੰਦਰ ਬਾਰੇ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

ਪੀਰਮੇਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਗਰਭ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ । ਪਰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਬਚ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ । ਇਕ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪੀ ਨੂੰ

ਪੁੱਛਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਵਾਰ ਬੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਣਾ ?”

ਇਹ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਪਰਾਧੀ ਧੀ ਵਾਂਗ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਫਿਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਨਹੀਂ” ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੈ। ਗੱਲ ਦੱਸੋ।”

ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਜ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖ ਕੇ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਆਖਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰਮੇਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਡਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ?”

ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਨਾ ਲੱਗੀ।

“ਹੁੰ, ਕੀ ?” ਇਹੋ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ।

“ਇਹ ਇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖੀ ਹੋ। ਜ਼ਰਾ ਇਹ ਸਭ ਸੋਚੋ।”

ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਔਰਤ ਤੇ ਇਲਜਾਮ ਸੀ ਇਹ। ਪਰ ਇੰਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਉਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਿਉਤਰਮਈ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, “ਔਰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਗਰਭ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ—ਪ੍ਰਸੂਤ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨਿਰਉਤਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਜਾਣਨੀ ਸੀ।

“ਛਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗਰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?”

ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।”

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਕੋਲ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਸੀ :

“ਕੀ ਛਿਆਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਰਤਾਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?”

ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਸੱਕ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵਿਤਰੀ ਨੇ ਅਸਹਿ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਛਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ—ਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ?”

ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਜਾਮ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਾਬੇ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸੋਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕੁਝ ਫੁਸਫੂਸਾਈ । ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਦੋਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਸੀ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾ ਆਇਆ । ਛਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ । ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ—ਔਰਤ ਨੇ ਮਾਂ ਬਣਨਾ ਹੈ । ਮਾਂ ਬਣਨ ਲਈ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਰਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੜਫਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਜੋਸ਼ ਹੈ । ਔਰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਮਾਂ ਬਣਨ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰਾਈ ਵੇਦਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁੱਖ ਹੈ । ਇਕ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਣਾ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੁੱਕਣਾ, ਗਰਭ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹਿਣ ਤੇ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਛਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ? ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਬਕਤਾ ਹੈ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਸੀ । ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨੇ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਾ ਲਿਆ । ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਦੋ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਰਤ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ ਕਿ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਬਕ ਬਣਾਨ ਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਗਏ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ ।

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਆਦਤ ਹੈ । ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਵੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਘਟਨਾ ਘਟ ਜਾਣ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਪਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਾਨਨਾਥ ਦਵਾਰਾ ਚਿੱਤੇ ਗਏ ਉਸ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਸੁੱਖ ਬਾਰੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਅਨੰਦਮਈ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਤੇ ਵੀ, ਪ੍ਰਾਨਨਾਥ ਤੋਂ ਜੋ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ? ਉਸ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਹੀ ਦੇਵੇਗੀ ਨਾ ?

ਸਵਿਤਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਆਸ਼ਰਮ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਣ ਤੇ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਅੜੇ ਦੇਸ ਜਾਂ ਖੁਦ ਲਈ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ ?”

"ਓਹ—ਆਸਰਮ—ਊਸ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਿਓ, ਇਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ?"

ਸਵਿਤਰੀ ਸਤੰਬ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਜਿਉਤਮਈ ਦੇਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। "ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ। ਮੇਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਪਰਾਧਣ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਘੁੰਮੰਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।"

ਪਰ ਉਦੇਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ, "ਫਿਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਹ ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ?"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਪੁਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅੰਰਤ ਦਾ ਅੰਜਹਾ ਸਵਾਲ ਕੁਝ ਧਿਰਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਵਿਅਗ ਅਤੇ ਧਿਰਕਾਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਚਰਾ ਰਾਹ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹਿਆ—ਬਦਲ ਲਿਆ।"

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਤ੍ਰ੍ਯੂਪਤੀ ਮੈਨੂੰ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਜਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।"

ਅੰਜਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਸੀ :

"ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘੁੰਮੰਡ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।"

ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ :

"ਇਕ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਆ ਲਈ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕੀ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਐਰਤਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ, ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੁਜਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੌਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸ਼ਕਾਹ ਦਿੱਤੀ :

"ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂ, ਮਾਤਾ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਜਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਜ਼ ਰਹੇ? ਫਿਰ ਇਹੋ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਜਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਦੱਸਣਗੇ।"

ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿਉਤਰਮਈ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੋਚਣਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਪਾਅ ?"

ਲਾਜਵਾਬ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ—ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਮਰਦ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ?"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕੁਝ ਨਾ ਹੈਣ ਤੇ ਵੀ, ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਮਿਟ ਸਕੇਗਾ ?"

ਵਿਸ਼ਾਦਭਰੀ ਹਾਸੀ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਸ ਜੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਵਿਤ੍ਰੀ । ਇਹ ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਸੀ । ਅੱਗੋਂ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ, ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ? ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਰਕੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ? ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਕਾਢੀ ਹੈ ?”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂਤੁ ?”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ਪਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਹੈ—ਹੋਰ ਕੀ ?”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ।

“ਮੈਂ ਕਦੇ ਵਾਂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਗੀ ।”

ਦਮ ਘੁਟ ਰਹੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫਿਰ ?”

“ਫਿਰ ਕੀ ? ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਪੇਦਾ ਕਰਾਂਗੀ । ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਾਰਬਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਸਵਰਗ ਵਾਂਗ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗੀ । ਇਹ ਘਰ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰਾਂਗੀ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਤਾ ਚੱਲ ਗਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ ।

ਪ੍ਰਾਣਾਬ ਨੇ ਜੋ ਦਿੱਤਾ ਸੁੱਖ

ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਦੇਵਤਾ ।

ਕਿੰਜ ਦੱਸਾ ਮੈਂ ਇਹ

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇੰਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਗਾ ਰਹੀ । ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਉਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਖੋ ਗਈ । ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਅਹਿਲ ਬੰਠੀ ਹੈ । ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਖੋਈ ਹੋਈ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰਲੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਗਾ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਇਕ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਾਸਾ ਹੱਸੀ ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੂੰ ? ਕੀ ? ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਕੁਝ ਭਾਵ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ?”

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਕੌਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਗੀਤ ਦੇ ਵੇਕਾਰ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾ ਛਿਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਗੀਤ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ, ਬਸ ਸੁਣ, ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਫਿਰ ਦੱਸਾਗੀ।”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਫਿਰ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਅੱਧ-ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਈ।

ਨਿਤਾਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜ—ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਖਿੜਕੀ ਪਿੱਛੇ ਛੁੱਪ ਕੇ ਉਸ ਦ੍ਰਸ਼ਟੂ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅੰਦਰ ਦੇਵੇਂ ਉਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਗਵਾਚੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਸਰਮ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗੀਤ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਦ ਵੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਸਮਾਧੀ 'ਚੋ' ਜਗਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—“ਤੂੰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ?”

“ਉਹ, ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ ਜੀ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਮਾਤਾ ਜੀ ?’ “ਮੇਂ ਤੇਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਨਾ ? ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਵਾਰ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ?”

“ਉਹੋ ਹੀ”, ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਪਾਪ ਤੋਂ ਦੇੜ ਕੇ ਛੂਪੀਆਂ ਨਿਤਾਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜ—ਸਵਰੂਪਣੀ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ ! ਉਹ ਉੱਥੇ ਕਿਹੜਾ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ! ਤੇਜ—ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਮੇਂ ਉਹ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਕੰਨ ਫਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।” ਨਿਤਾਨੰਦਮਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਖੜੋ ਰਹਿਣਾ ਪਾਪ ਹੈ।”

“ਕੀ ਸਿਰਫ ਪਾਪ ਹੀ ਹੈ ?”

“ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਤੇਜ—ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕੇ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ, “ਸੱਚ ਕਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਰੁਮਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੇਨੀ ਜਿਹੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।”

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, “ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ।”

ਤੇਜ਼-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਸੀਂ ਇਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਕਿੰਚ ਰਹੇ । ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅੱਗੇ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗੀ ।”

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ । ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਛੱਡਿਆਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਗੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।”

ਊੱਧਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ । ਦੱਸ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । “ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—ਮਾਤਾ ਜੀ ।”

ਉਸ ਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ, “ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ—ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਰੱਸ ਕੇ ਲਲਾ ਗਿਆ, ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਰਾਣੀ ਦਾ ਭਰੋ ਇਕ ਕਵੀ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਉਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ । ਉਹ ਸਤੰਬ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ।

“ਕੀ ਭਰਾ ਨੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਇਹ ਗੀਤ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ?”

“ਹਾਂ—ਇਹੋ ਗੀਤ । ਫਿਰ—ਰਾਣੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਵੀਣਾ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਸੀ । ਇਕ ਸ਼ਾਇਮ ਰਾਣੀ ਨੇ ਉਹ ਗੀਤ ਵੀਣਾ ਵਜਾ ਕੇ ‘ਸੰਖਮੁੱਖ’ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗਾਇਆ । ਰਾਜਾ ਤਪੁਰਾਨ ਹਵਾ-ਖੋਰੀ ਲਈ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਤਪੁਰਾਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਿਰੋਧ ਭੁਲਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ।”

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਮਨਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਗੀਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਦੂਈ ਮੰਤਰ ਹੀ ਹੈ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੇਣ ਵਾਲਾ, ਉਹ ਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣਨ ਤਦ ਨਾ ?”

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੋਈ ਨਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਈ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਆਉਣ, ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ—” ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ :

"ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਹਨ ! ਇਕ ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।"

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਲਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭੇਜੀਆਂ । ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਛੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਉਦੋਂ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ।

"ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਇਹਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ?"

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਬ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ।"

"ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਦ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਕੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ।"

ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ—ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ?"

ਬੋੜ੍ਹਾ ਰੁਕ ਕੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

"ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪੂਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਪੈ ਗਏ ਨੇ ।"

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

"ਕੀ ਛਿਆਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ?"

"ਇਸ ਵਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ । ਪਰ ਇਹ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ।"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੋ ?"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ :

"ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ ।"

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੇ ਕਬਨ ਮੁਤਾਰਿਕ ਇੰਨੀ ਅੱਗ ਖਾਣ ਦੀ ਕਿਰੜੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਮਿੰਨ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਗਾਨ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਰੋਰ ਹਲਕੀ ਪਿਆਂ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਬਸ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ।

ਚੁਪਚਾਪ ਹੀ ਆਸ਼ਰਮਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਨਿਤਾਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦੇ ਛੁੱਪ ਕੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਭਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਜ਼ਰਾ-ਪਾਪ ਸੀ ।

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣਾ । ਕੀ ਇੱਥੇ ਫਿਰ

ਕੋਈ ਆਵੇਗਾ ? ਇਕ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਾਰਨ, ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਨਾ ਦੇਣਗੇ। ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਗੀਆਂ ? ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੀਆਂ ? ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਇਹ ਉਸ ਬਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤੁਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਭ ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਲਈ ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ! ਵਿਮਲੰਮਾ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੋਂ ਉਮਾਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਈ ਹੈ। 'ਉਮਾਦੇਵੀ ਸਦਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਆਸਰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਮਾਦੇਵੀ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਤੇ ਖੁਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੌਨੇ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਡੀਆਂ ਤਕ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਹਨ। ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਅਲੋਕਿਕ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਅੱਜ ਉਮਾਦੇਵੀ ਵੱਲ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੀ। ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਦਾ ਕਿਣਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਗੰਦੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੂਪਿਆ ਲਿਆਈ ਸੀ, ਇਕ ਉੱਚੇ ਪਦ ਤੇ ਨੋਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਤਰਮਈ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਰਹਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਹ ਫੜ ਲਿਆ। ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੇ ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਹਿਜ-ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੱਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜਿਉਣਗੀਆਂ ?

ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਨਿਆਸਣੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੰਨਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੇਂਦਰ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਸਹਿਮਾਰਗੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਇਹੋ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਅੰਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੁੜਦਾ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਕਰਾਂ—ਸਾਡੇ ਭਾਗ ! ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਗਣ ਫਣ ਚੁੱਕੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਸਾਰੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ

ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀ ਹੈ ? ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰਖਤਾ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।"

ਨਿਤਾਨੰਦਮਈ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, "ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੁੱਛਾਂਗੀ, ਬਗੇਰ ਪੁੱਛਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣ ਮਗਰੋਂ ਆਸਰਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਾਂਗੀ। ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਗੋਰ-ਜਰੂਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਢੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਢੰਡ ਵੀ ਦਿਆਂਗੀ।"

ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੀ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ? ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਨਾ ? ਆਸਰਮ ਲਈ ਦੇਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ?"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਨਾ ਗਈ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਤੇ ਬਗੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੱਤਾ ਕੰਡੇ ਤੇ ਗਿਰੇ ਜਾਂ ਕੰਡਾ ਪੱਤੇ ਤੇ ਗਿਰੇ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪੱਤੇ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

"ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਆਸਰਮ ਦੀ ਸੋਭਾ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।" ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

"ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹਾਰੀਆਂ, ਸਾਡਾ ਨਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗੀਆਂ।"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, "ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੀਏ, ਉਹ ਇਥੋਂ ਜਾਵੇਗੀ ਨਹੀਂ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਖਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆਉਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਇਸ ਆਸਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ।" ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ।

ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਉਪਾਂਖ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਆਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਅੰਰਤ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੋ ਉਪਾ ਆਵੇਗਾ।

ਮੰਨ ਲਿਉ ਕਿ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਣਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਕਿਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜਾ ਉਪਾਂਖ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਹਿਰ ਉਤਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਸਰਾ

ਉਪਾਅ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਭ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਜੂਲਮ, ਅਪਰਾਧ ਹੈ, ਪਾਪ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਵੇ ?"

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਸੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ।"

"ਓ, ਕੀ ਉਹ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗੀ ?"

ਤੇਜ-ਸਵਰੂਪਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਸਰਮ ਵਿਚ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਬੋਰੀਆ-ਬਿਸਤਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਵੀਗੀਆਂ ।"

ਨਿਤਆਨੰਦਮਈ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, "ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਤਾਂ ਦੇਈਏ, ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਕਹੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—ਫਿਰ ?"

ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ—ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਕਹੋ, ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇਉ । ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਮੇਂ ਕਹਿਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ।"

42

ਉਮਾਦੇਵੀ-ਸਦਨ, ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਥੋਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ-ਮੁੜਤੀ, ਆਸਰਮ-ਮਾਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਦੂਸਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਉਥੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਮਾਦੇਵੀ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਸਾਹਿਤੀ ਚੱਪਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਮਾਦੇਵੀ-ਸਦਨ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸਾਲ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੇ ਦੁਮੰਜਲੇ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਏ । ਉਪ-ਸਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਅਧਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਉਮਾਦੇਵੀ-ਸਦਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ । ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਸਾਸਤਰ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਸਦਨ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਧੰਨਅਨੰਦ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਅਸਟਗੰਧ ਅਤੇ ਘਿਊ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਪਸਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦੀ ਨਿਸਥਤ ਸਦਨ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਚਮੇਲੀ, ਗੁਲਾਬ, ਚੰਪਾ ਅਤੇ ਇਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਫੇਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਥੋਂ ਗੀਤ-ਗੋਵਿੰਦ ਦੀਆਂ

ਸਤਰਾਂ ਵੀਣਾ ਦੇ ਨਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁੰਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਰਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨੂਪੂਰ ਕੰਕਨ ਆਦਿ ਦਾ ਤਾਲਾਤਮਕ ਸਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਢਾ ਉੱਥੇ ਜਵਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਢੀ ਲੰਬੀ ਸਾਹ ਲੇ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨ ਲੱਗੇਗੀ। ਉਹ ਇਕ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਹੈ।

ਉੱਥੇਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਭਾਵ ਰਜੋਗੁਣ ਪ੍ਰਣਾਨ ਹੈ। ਉਮਾਦੇਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕੈਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਉਮਾਦੇਵੀ ਮਾਨੋ ਐਰਤ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੈ। ਸੁਨਹਿਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਉਸ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬੋਧ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਣੇ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਬਗੀਰ ਜੂੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਮਾਦੇਵੀ ਉਲ੍ਲ-ਜਲ੍ਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਧੋਤੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਬਦਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਪਤਲੇ ਰੇਸਮ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਹੋਂਠ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਢੰਦ ਹਨ। ਦੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਧੁਰ-ਮੁਸਕਾਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਧੁਰਤਾ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਏ। ਭਗਤ ਲੋਕ ਉਸ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਲੁਭਾਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੜ ਕੇ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੌਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰਕਾਂਕੀ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਕਦਮ ਵਿਚ, ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਚਲਣ ਫਿਰਨ ਵਿਚ, ਉੱਠਣ-ਬੇਠਣ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਹੱਸਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਹੱਪਣ ਹੈ। ਸਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਰਦੇ-ਹਾਰੀ ਤਾਲ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਧੁਰ ਹੈ। ਉਹ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੈ? ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀ ਤਪਦਿਕ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ? ਕੀ ਸੋਹਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਅਪਰਾਧ ਹੈ? ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿਧੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਦਨ ਦੇ ਰਜੋਗੁਣ ਪ੍ਰਣਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮ ਚੇਤਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਆਤਮਪੂਜਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਸਦਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਰੁੱਖਾ-ਸੁੱਕਾ, ਧੰਨਅੰਦ ਆਸਰਮ ਹੁਣ ਨਿਰਜੀਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਥੇ ਭਜਨ ਲਈ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਹੀ ਹਨ।

ਸਦਨ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੜ ਆਉਂਦਾ

ਜੈ ਉਹ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਸੰਗੀਤ-ਮੰਡਪ ਅਤੇ ਨਿਊ-ਮੰਡਪ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੌਤਮ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਨਿਊ ਦੇਖਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਇਕ ਵਾਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਜਾਏ ਬਗੇਰ ਕੋਈ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਕਦਾ। ਗੌਤਮ ਅਤੇ ਨਿਊ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਦੇਵੀ ਘੰਟਿਆ ਬੱਧੀ ਸਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਨਿਊ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਦ ਤਕ ਖਾਸ ਚੇਤਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਦਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਲਯਮਾ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਲਯਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਇਕ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਸਦਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ—ਆਸਰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਨਫਰਤ ਹੈ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਲਯਮਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇਗਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਭਗੀਕਬੀ ਅੰਮਾਂ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਰਹੀ ਹੈ ਨਾ? ਵਿਲਯਮਾ ਨੇ ਗਾਣਾ ਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੀ ਨੂੰ ਰੋਚਾਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਆਸਰਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੜਨ, ਇਹ ਮਨਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਢਕੈਂਸਲਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਵਿਭਚਾਰਨ ਐਤਿਹਾਸਿਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਵਿਭਚਾਰਨਾ ਹੀ ਹਨ। ਵਿਭਚਾਰਨੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਗੇਰੂਏ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੋ ਹੈ ਆਸਰਮ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ, ਇਕ ਆਸਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਨਾ? ਇਕ ਸੰਨਿਆਸਣ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ-ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਵਿਲਯਮਾ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ :

"ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋ?"

ਵਿਲਯਮਾ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਛੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਮਾਦੇਵੀ-ਸਦਨ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਾਲ ਹਨ, ਬੱਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜੂੜਾ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਭਗਤ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੀ ਸੋਚਦੀ।

ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਵਿਲਯਮਾ 'ਚ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਬੇਦਰਮ ਸਹਿਰ ਫਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਜੇਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਪੁੱਛਦੀ :

"ਇਹ ਕੀ ਏ ਨੀ? ਅੇਰਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤੇ ਜੰਪਰ ਕਿਸ ਲਈ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਹੋ ਹੈ ਤਾਂ ਬਕੌਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਫਿਰਨ ਤਾਂ?"

ਵਿਲਯਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਚੀ ਨਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਈ ਵੇਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕਹਿੰਦਾ :

ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ, ਕਾਤਰਯਨੀ। ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਰੂਚੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਤੁੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰਗੁਲ ਕਿਉਂ ਮਚਾਉਂਦੀ ਏ?"

"ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਤਾਏ ਬਚਪਨ ਜਾਂ ਹੁਣ ਰਹਿਣ ਵਾਂਗ ਧੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵੀ ਲੜਕਾ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖੇਗਾ? ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਾਗੇਗੀ।"

ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਕੌਰ ਹੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਚਲੇ ਗਈ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਦਮ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਛਿਰ ਵੀ, ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਗੀ।"

ਕਾਤਰਰਨੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਲਯਮਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਉਠਾਣ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਗਰਮੀ ਖਾ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਜਟਿਲ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੁੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਿਆ।

ਅੱਗੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਦੇਖ ਮੈਂ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਪਸੰਦ ਹੈ?"

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਧੀ ਦਾ ਪਤੀ ਕਿੱਦਾ ਦਾ

ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਸ਼ਮਿਆਤ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ; ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੰਬਸ਼ੀਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਾਰੀ ਬੋਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨੇਕਰੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਮਾਸ ਤੇਰ ਤੇ ਤਿ੍ਰ੍ਵੰਦਰਮ ਵਾਲਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਕੌਲ ਜਿਉਣ ਜੋਗੀ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਨੈਕ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

ਪਰ ਉਹ ਤਿ੍ਰ੍ਵੰਦਰਮ ਦੀ ਇਕ ਕੱਚੀ ਫੇਸ਼ਨੇਬਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਗਲ ਦਿਖਾਣ ਵਾਲਾ ਬਲਾਉਜ, ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਫੇਸ਼ਨ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਏਗੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਲੜਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੁਟਨਾਡ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਰੱਤ-ਸਾਸਤਰ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸਾਸਤਰ ਵੀ ਹੈ; ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਪਰਖਣ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚੀ ਰਹੀ ਹੈ ਨਾ ?”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ ? ਕੀ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ? ਮੇਲਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਤਿਲ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਰੂਪਿਆਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ? ਉਤਕੰਠਾ, ਜਲਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ? ਅਜੇਹਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਮੈਂ ਇਕ ਕੁਟਨਾਡ ਕਿਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਚਿੜੀ ਵਾਂਗ ਚਹਿਰਦੀ, ਉਤਸ਼ਾਹਡਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਇਦ ਦਿਨ ਕਟੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਸੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ

ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਬੁਟਨਾਡ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੈੱਕਰ ਦੇ ਅਣਾਵੱਸ਼ਕ ਪਦ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਵਤ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਢੁਸਰੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਤੇ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਸੂਤਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਕਿਉਂ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਾਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਿੱਟ੍ਟ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਹੀ ਸੀ :

“ਭਾਗਾਂਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ।”

ਸੱਚ ਹੈ ਨਾ? ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਸੁੱਖ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੇਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਪਸਰੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਕ ਡਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਾਬਾ ਛੇਡਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਆਖਿਰ ਵਾਪਸ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਆਵੇਗਾ। ਪੀਤਮੇਡ ਵਿਚ ਉਹ ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਇੱਡਾ ਕਰ ਸਕਿਆ? ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਨਾ? ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਸਾਇਦ ਇਕ ਪਤਨੀ ਲਈ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਪਿਆਰ ਸੂਨਯ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਐਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗੇਗਾ।

ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਢੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਗਈ। ਪਤਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਕਾਰਨ ਅਗਾਮੀ ਮੌਤ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਵੀ ਨਰਾਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ?

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਪਰਾਧ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਿਆ। ਕੇਸਵ ਪਿੱਲੇ। ਪਤਨੀ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣਾ ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ? ਉਸਨੇ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ। ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ? ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁਰੱਖਤ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੈ, ਅਜੇਹਾ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਸਾਪਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਯੁੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਛੇ ਯੰਤਰ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਯੁ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੱਬੇ ਅਤੇ ਕੁਚਲੇ ਬਗੈਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਸੁਖੇਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਮੰਗ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਭਿਆਨਕ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਹੈ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਈ। ਵਿਲਸ਼ਮਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੌਲ ਪਈ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੇਠਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਹ ਬੇਠ ਗਈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਬੇਠੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ :

"ਪੀ ਦਾ ਵਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਨਾ?"

"ਹੈ" ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਆਵੇ? ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰਕ ਨਹੀਂ।"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾ-ਬਾਪ ਦਵਾਰਾ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਬਗੈਰ ਦੇਖੋ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਜਿਹਾ..."

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਟੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਜ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਲਈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ?"

"ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਪਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹਾਂ, ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇਖੀ ਹੈ? ਕੀ ਹੁਣ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਹੈ? ਕੋਈ ਫੇਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਸੰਦ ਪੁੱਛਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ।"

ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ, ਪਤਨੀ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਆਈ, ਏ. ਐਸ. ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪਤੀ ਬਣਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ ! ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਵਾਲਾ !”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਕਥਨ ਵਾਂਗ ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਇਕ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

“ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਪ੍ਰਤਾਪ, ਫੈਸ਼ਨ ਇਹ ਸਭ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਡਰ ਇਹੋ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਮਚਾਕ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਤਦ ਕੱਚੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੇਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਪ ਪਾਲੀ-ਪੋਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਨਾ ਘੁੰਮਦੀ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

“ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਬਣੇਗੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਤੂੰ ਪੁੱਛੇਗੀ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਆਉਣ ਦਿਉ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਗੇ ਕਿ ਪਸੰਦ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿੱਦਾ ਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੀ ਉਹ ਦੱਸੇਗੀ ?”

ਅ ਪਣੀ ਮੁਰਖਤਾ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਖੁਦ ਹੀ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਪਤੀ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਮਾਦੇਵੀ-ਸਦਨ ਗਈ। ਵਿਲਯਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਲੈ ਗਈ, ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਗ ਪਈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਮਾਨੋ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸਹਿਣ ਯੋਗ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਕੀ ਇੰਨੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਹੈ ? ਸਦਨ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਿਆ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ :

“ਸਦਨ-ਸਦਨ | ਚੰਗਾ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵਿਭਚਾਰ ਹੀ ਵਿਭਚਾਰ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ, ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ, ਸਰੀਰ ਹਢਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦ, ਇਹ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਦਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਧੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਕਰਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਚਮੇਲੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ—ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੋਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏਂ ਹਨ। ਕਾਮ ਮੱਤੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਹੀ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ?”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਭਰੀ-ਪੀਤੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੰਨਾਂਦ ਆਸਰਮ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆਂਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਹੇਠੀ ਬੋਲ, ਧੀ ਸੁਣ ਲਵੇਗੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ ! ਇਹ ਸਭ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੰਦਰੂਸਤ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰੋ।”

ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨਾਲ ਧੇਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਕਰੂਪ ਹਨ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇਂਤਾਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਬਾਪ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਨਾ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁੰ ਘਬਰਾਏ ਬਗੀਰ ਗੱਲ ਕਰ।”

“ਇਹ ਥਾਂ ਉਸ ਲਈ ਹੈ। ਸੁਣੋ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਪੌਤੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੇਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਪਤਲਾ ਅਤੇ ਬਗਲਾ ਦਿਖਾਣ ਵਾਲਾ ਬਲਾਉਜ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਇਕ ਸਾਚੀ ਵੀ। ਫਿਰ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ? ਇਕ ਪੇਰ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਧਾਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਦੇਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਂਧੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਗੀਤ ਸੁਣਦੀ ਹੋਈ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮਗਨ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੈ ਦੇਵੀ।”

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਲੁਧਮਾ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਸੀ।

“ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਪੁਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਪੁਜਾ ਬਹੁਤ ਖੂਬ ਸੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਦਬਾ ਕੇ ਬੋਲੀ :

"ਉਸ ਦੀ ਪੁਜਾ ! ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਪੁਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ।"

ਵਿਲਯਮਾ ਹੱਸ ਪਈ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਨਿਆ, "ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਛੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਜੀ ? ਚੰਮੇਲੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ।"

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਝੁੜਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਓ ਮੂਰਖ ! ਚੰਮੇਲੀ ਦਾ ਛੁੱਲ ਆਸਰਮ ਲਈ ਹੈ ।"

ਮਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਲਯਮਾ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਪਰਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ । ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਮਾਦੇਵੀ ਦਾ ਆਖਰ ਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸੱਕ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਭਗਤ-ਜਨਾ ਵਿਚ ਉਮਾਦੇਵੀ ਦੇ ਕਈ ਮਰਦ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ ।

ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਤੋਂ ਉੱਖੜ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਦੁੱਖ ਹੈ ।

ਬਹੁਤ ਰਾਤ ਗਈ ਤਕ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸੇਵਾ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ।

"ਤੁੰ ਅੜੇ ਤਕ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ?"

"ਨਹੀਂ, ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਸੀ । ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਪੈਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ :

"ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੌਕ ਕੇ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣ ਗਿਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਇਕ ਚੰਗਾ ਜਵਾਨ ਹੈ । ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਭਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਰੂਕ ਰੂਕ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੌਲੇ ਬਗੈਰ ਹਟੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ । ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ । ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇੱਤੇ ਹਨ । ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਸੋਚਿਆ । ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸੋਣ ਸਮੇਂ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, "ਬਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ? ਤੁੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪਵੀਂ ਕੁੜੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਵਾਕਿਫ ਹੋਵੇਗਾ । ਉੱਜ ਹੀ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ

ਆ ਰਿਹਾ ਰੋਵੇਗਾ। ਸਦਨ ਦੈਖਣ ਨਾਲ, ਇਸੇ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਤੌਨ੍ਹੈ ਅਜੇਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਅਜੇਹੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੀ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫਰਕ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ।"

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਝਣ ਵਾਂਗ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੋ।"

"ਇਹ ਕੀ ਤਮਾਸਾ ਹੈ! ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣੋ, ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਕਿਧਰੇ ਵਿਆਹ ਤੌਅ ਕਰਕੇ ਕਰ ਦਿਓ, ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਸਦਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਭਾੜੀਆਂ ਵਿਚ, ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਚੰਮੇਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗੰਧਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕੁਝ... ਉਸ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਹੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਆਹ ਤੌਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਿਆ?"

ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, "ਉਹ ਸੱਭਿਆ ਹੈ, ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਭਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?"

ਕਈ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਗਏ। ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁਡੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਤਰ ਵਿਚ, ਚਾਲਕੁੱਡੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ। ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਨੋਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਲੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰੀ। ਵਿਲਯਮਾ ਕੁਝ ਪੀਲੀ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ ਬੇਟੀ?"

ਵਿਲਯਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸੁਣਨ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਲਯਮਾ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਵਿਲਯਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚੋਲੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹੀ। ਇਸ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਜੇਹਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ :

“ਹੋ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਜਿਹੀ ਦਿਲਲਗੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।”

ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਦਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਉਲੰਘ ਰਹੇ। ਨਹੀਂ, ਬੁਗੇਰ ਕਿਸੇ ਹਾਸੇ-ਮਚਾਕ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਜਾਂ ਲਾਜ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹ ਅਲੱਗ ਹੋਏ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ।

ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਕੀ ਹੈ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ?”

“ਇਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਧੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੌਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੱਤੰਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਸਿਥਲ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆਂ :

“ਕੌਣ ਹੈ ਉਹ? ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ।”

“ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਲਈ ਗੀਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ—ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥਨ। ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਮਿਊਨਿਸਟ ?”

ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕਿ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੇਠ ਗਿਆ।

ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

“ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ,” ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਦੋਸ਼ੀ ਬਣੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੋਇਆ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਵਿਲਯਮਾ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਕੇ, ਭੁਹਾਡੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ? ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਅਸਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਉਲਾਭਾਂ ਚਿੱਤਿਆਂ ਪਰ ਬੇਪਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਮਾਨ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ ਨਾ? ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀ।"

ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਬਗੋਰ ਆਖਰ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਹੈ? ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਫੇਸਲੇ ਤੇ ਆਖਰ ਉਹ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਮਾਦੇਵੀ ਸਦਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਹੋ ਉਸ ਲਈ ਤਸੱਲੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਵਿਲਯਮਾ ਦ੍ਰੂੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਲਾਂ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ।

ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਉਹ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਕੀ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਧੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣੀ ਹੈ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜਰੇਗੀ ਬੇਟੀ?"

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਜਵਾਬ ਹੈ :

"ਅਸੀਂ ਜੀ ਲਵਾਂਗੇ ਪਿਤਾ ਜੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਇਹੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕਮਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਲਈ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਉਸ ਲਈ।

ਇਹ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ। ਵਿਆਹ

ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਉਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ । ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

43

ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ ਕਿਆਸ ਠੀਕ ਨਿਕਾਲਿਆ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਰ ਇਹੋ ਹੋਇਆ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਾਈ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਗੋਪੀ ਸੀ । ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਗੋਪੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਭਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ । ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀ ਕਰਨਗੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਗੋਪੀ ਨੇ ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਗੜਬੜੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ । ਗੋਪੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੱਟ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਿਨ ਅਲਵਾ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਗੋਪੀ ਗੁਸੈਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੈ । ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਵੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਸਨ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੀ ਚੱਲੇਗਾ । ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦਖਲ ਦੇਵੇਗਾ ।

ਤਦ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਮਾਤਸੂ, ਲੁਕੋਸ, ਨਾਰਾਇਣ, ਗੋਪੀ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਨਾ ? ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਜਾਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਗੋਪੀ ਦੌੜ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ, ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਗੋਪੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਛੱਪੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਕਿਸ ਰਵ੍ਵਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਜੇ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ

ਕਿ ਇਕ ਪੱਕਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਕਤਿਤਵ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ । ਜਿੱਥੇ ਛੁੱਲ ਵਿਕਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਘਾਹ ਖੇਚਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਇੰਨੇ ਦਿਨ ਤਕ ਉਹ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗਿਆਪਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ।

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਹੂਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

"ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਠ ਦੇ ਖਿੜੋਣਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਉਂ ਖੋਡਦੇ ਹੋ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੁਣ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।"

"ਇੰਨਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ?"

"ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਇਹੋ ਹੈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ । ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬਣ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ।"

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ । ਸਮਝ ਆਏਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਠ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ? ਜੇ ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਗਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਲਾਲਚ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਮੋਹ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ?"

ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਜਵਾਬ 'ਤੂੰ' ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਕੱਢ ਦੇਣਗੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਉਸ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ; ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ? ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ?"

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਮੈਨਨ ਦੇ ਦੋ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਨ । ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੇਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮੰਤਰੀ ਹਨ । ਮਾਲਾਬਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਕਾਂਗਰਸ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ।

"ਜਿਹੜੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਹਿਲਾਂ ਛੁਪ ਕੇ ਮਦਰਾਸ ਗਏ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਹੀ ਘਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ।"

ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋ

ਮਿਲਣਗੇ। ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਕਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਕੀ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ? ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ।”

ਕਾਤਰਜਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੌਣ ਹਨ ? ਮਾਤਯੁ ਅਤੇ ਲੁਕੋਸ ਹੋਣਗੇ ?”

“ਨਹੀਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਪੂਛ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਲੂ ਲੋਕ ਰਾਜ ਕਰਨ ਆਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੀ ਹਨ ?”

ਕਾਤਰਜਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਚਾਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਬੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਵਿਵੇਕ, ਇੱਚਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਲੋਕ ਆਂ ਗਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਚਕੂਰੀ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣੇ ਜਿਹੜੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਛੱਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਮ ਹਨ, ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਿਕਮੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :

“ਉਹ ਮੈਨਨ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਲਾਬਾਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਗੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸੌਹ ਚੁੱਕਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੰਚਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭੈਤੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਉਦੇਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਗਈ ਤਾਂ—ਬੈਰ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਆਂ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਦੇਸ਼ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ—ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਲਾਬਾਰ ਲੈ ਜਾਣਗੇ, ਹੁਣ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਡਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ

ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ—ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ? ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾ ? ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਪੇਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹੋ ਹੈ ? ਹੁਣ ਜੋ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਅਜੇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਕੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਜਦ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਉਦੇਂ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਦੁਗਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਕਸਾਹਟ ਵਿਚ ਆਢੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੇਦਾ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਕ ਮਾ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪਲੇ ਹਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ-ਮਾੜੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ, ਅਚਾਰ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹਾ ਮੰਨ ਲਉ ਕਿ ਸਭ ਭਾਈ ਭਾਈ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕਮਾਈ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਹਿਆ ਕਿਹੜਾ ਕੌੜਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਾਹ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਇਕ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਹ ਇਕ ਭੈਅ ਬਣ ਗਈ। ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਹੈ ?

ਮੇਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਡਾਕ ਪਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਖੁਦ ਹੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਡਾਟਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਜੇਹਾ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਗਲਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਢੇਰ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪਈ, ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਰੁਕ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਪਤਾ ਪਚਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਾਈ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੀ ਮਹਰ ਉਸ ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਪੜਕਣ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਖੋਲੀ।

ਚਿੱਠੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :
ਧੰਨਾਨੰਦ ਆਸਰਮ

4. 4. 1957

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਲਿਕ !

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਬਣ

ਗਈ। ਅੱਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਸਕੋਗੇ, ਅਜੇਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਉਣੀ ਨਾ ਸੋਚਣਾ।
ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੋ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੁੰਮਣ !

ਭੁਹਾਡੀ ਦਾਸੀ,

ਤਕੰਮਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਆਇਆ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ? ਕੀ ਮਤਲਬ? ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਚਿੜੀ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਬਣ ਗਈ! ਸਾਇਦ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਵੇਗੀ। ਅਰਧੰਗਣੀ ਬਣ ਕੇ ਕੁਝ ਕਰੇਗੀ। ਰੂੰ ਦੇ ਇਕ ਤੁੰਬੇ ਵਾਂਗ ਉਡਣ ਵਾਲੀ, ਬਸ ਇੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਸਕੋਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਚੁੰਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ? ਛੱਡਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ? ਇਕ ਵਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਨ੍ਨਾ ਕਰ ਚੁੰਕਿਆ ਹਾਂ। ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੇਕ ਹੋ ਗਿਆ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ—ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਸਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ—ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੋ!' ਉਸਦਾ? ਕਿਵੇਂ? ਕੀ ਕੋਈ ਐਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੋ!' ਦ੍ਰਿੜ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ! ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਕੀਰ ਵੀ ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ?

ਇਹ ਨਵੀਂ ਗਤੀਵਿਧੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਈ। ਉਸਦੀ ਮੂਲ ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਈ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਛਲ-ਕਪਟ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਭੋਲੀ-ਭੋਲੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ—ਹਾਂ, ਫਸਾ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ—ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਹਾਂ ਉਹ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਹਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਵਹਿ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ—ਬੇਸੁਰਤ ਹੋ ਕੇ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਨੇ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਕੀ ਕਰੇਗੀ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ

ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪਏ ਬਗੇਰ ਦ੍ਰਿੜੁ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ ।

ਸੱਤਿਆਨਾਸ ! ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਅਨੰਤ ਉਪੰਦਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਆਵੇਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਜੋ ਉਸ ਦਿਨ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਦੀ । ਇਹ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਭੋਗੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਹੈ । ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਦ੍ਰਿੜੁ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ । ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵਿਹ ਪੜ੍ਹੀ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਭਾਵ ਹੈ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਲੋ' ਅਧਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸੰਬੰਧਨ ਬਗੇਰ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਹੈ । - 'ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਲਿਕ' । ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ 'ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਸੀ !' ਹੈ । ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੁਕੋੜੇ । ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ! ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ । ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਰੰਦਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ । ਉਹੋ ਆਦਤ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਲਿਕ ਕਦ ਵਸਿਆ ਸੀ ? ਨਿਸਚਤ ਹੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ 'ਮਾਲਿਕ' ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ—ਇਕ ਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ । ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ 'ਮਾਲਿਕ' ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ ? ਇਹ ਇਕ ਕਪਟ ਹੈ । ਉਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ।

"ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਸੀ ਤਕੰਮਾ !" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਪਟ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੁਕਟ ਲਾਈਆ ਹੈ । ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਤਕੰਮ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਪਿਆਰਾ ਨਾਂ ਬੁਲਾਣ ਲਈ ਉਸ ਖੁਦ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਤਕੰਮ ! ਸੁੱਧ ਤਕੰਮ ! ਬਾਪ ਰੇ ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਧੋਖਾ ਹੈ ! ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਾ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿਮਾਗ ਮਹਾਬ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ।

ਦੂਸਰੇ ਦਫਤਰੀ ਨਾਲ ਮੇਜ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਨ

ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਪਦ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਜ ਤੇ ਆਈ। ਇਹ ਨੋਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਅਗਲੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਘੁੜਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੈਮ-ਪੱਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।

ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੌਂਹ ਚੁਕਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿਵਾ ਵਿਹਾਰਕ ਰੀਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਰਮ-ਚਾਰੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੇ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਇਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਕਸਰ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਇਹੋ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਠੰਡਾ ਵਿਵਹਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਸ਼ਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਵੱਟਰਾਂ ਦਵਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਕਿਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਦੇਖਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਘੁੜਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਾਗ ਹੀ ਲੱਗਿਆ। ਤਕਮਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨਾਲ ਬਿਗਬੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਿਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਨਾਭੁਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ। ਕਿਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣ, ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ—ਇਹੋ ਨੀਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ।

ਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਪੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਐਰੱਤ ਨੂੰ ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਾਬਕ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ।

ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਸਾ ਸੀ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਦੁੱਖੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਆਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣ ਨਾ ਹੋਈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਇਆ ਆਰ, ਟੀ. ਮੈਨਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਨਾ ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ-ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਾਲਾਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਉਤਰ ਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ—ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਰ, ਟੀ. ਮੈਨਨ ਨਾਲੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਇੰਸ਼ਕਰ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ, ਆਰ, ਟੀ. ਮੈਨਨ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵੀ ਮਾਲਾਬਾਰ ਵੱਲ ਅਧਿਕ ਝੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਤ੍ਰਿਵੇਂਤਾਕੂਰ—ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਧਿਕ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਭਾਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਤਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦੇਰਾਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਾਈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਗੋਪੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਸ਼ਨ ਆਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਚਿਤਾਵਨੀ ਸੀ। ਗੋਪੀ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭ੍ਰਾਸਟਾਚਾਰ-ਰੋਕੂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮਹਾਰੋਂ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਕਾਰਜ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉੱਚੇ ਪਦ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਦ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਘੁੰਣਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੁਝ

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਦਾਸ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਜਾ ਦੇਖੇ ਬਗੈਰ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਦੀ ਗਰਮੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਜਾਣਨਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਭਾਬਨ। ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਤ੍ਰਿਵੇਤਾਕੁਰ—ਕੋਚੀਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਮੁਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਤਕੰਮਾ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਇਕ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਸਾਇਦ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਬੁਝਾਰਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੀ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ! ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਢਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ। ਮਹਿਜ ਉਸ ਦਿਨ ਜੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਨਾ ਬਣਦੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਇੰਨਾਂ ਕਿਉਂ ਬੇਚੇਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਚਿੰਦਗੀ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਚਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਨਗੀਆਂ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਮਲਾਤ ਬਾਬਾਂ ਨੂੰ ਨਿਲਾਮ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਦੁਕੂਨਾਂ ਚਲਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਚਦੂਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪਿਆ ਕਮਾਉਣ

ਦੇ ਉਪਾਮ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਿਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਸਭ ਇਸੇ ਲਈ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ। ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਆਈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀ ਲਈ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜਮਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸੰਘਰਸ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਸ ਮੱਤ ਨਾਲ, ਕੈਬਨਿਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਰਾਏ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੜਬੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੁਰਦਰਸ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਸਮਰੱਥ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਸਨ ਦੀ ਵਾਕਿਫ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮੱਤ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਿਆ ਗਿਆ।

"ਦੇਖ ਕਾਤਰਥਨੀ ਤੂੰ ਇਹ ਨੈਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਨਾ? ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਵਾਹਿਆ।

ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਇਹ ਨਵਾਂ ਸੇਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਰਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਲਾਈ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸਲਾਹਿਆ।

ਮਗਰੋਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖੇ ਬੜੇਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨਾ ਹੋਈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ, ਸਾਹਸ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਆਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਚਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤਾੜੀ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰਾਬ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ

ਦੇਣ ਨਾਲ ਲਾਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਕਾਵਟ ਪਵੇਗੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਸਖਤ ਮੱਤਰੇਦ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਠੋਕੇ ਦੇਣ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹੋਇਆ ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ । ਕਾਨੂੰਨੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ! ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਲੋਂ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਨ ।

ਸੁਖਾਈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਗੋਪੀ ਦਵਾਰਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੀ । ਗੋਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫਲਦਾਇਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਨ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦਵਾਰਾ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੀ ਸਿੂਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ । ਪਰ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਛਪਿਆ । ਇਹ ਮਜ਼ਬੂਰ-ਠੋਕੇਦਾਰੀ-ਸੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਹੈ । ਇਨ੍ਹੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੋਪੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਚਲਣ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਟੀਕਾਡ ਪਹਾੜ ਦੀ ਘਾਟੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਹੂਰੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਚਹੀਦਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖਬਰ ਛਪੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪੀੜਤ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਯੁਹ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਇਸਤਿਹਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਲ੍ਹਸ ਨਾਲ ਲਿਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਿਠਾਇਆ । ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਰਾਹਗੁਜਰ ਇਸਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਪੀੜੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ? ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰਖੀ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸਤਿਹਾਰ ਤੇ ਛਾਪੀ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਰ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ।

ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤ੍ਰ੍ਵੇਂਦਰਮ ਆਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਨਾ । ਹੁਣ ਦੇਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤ੍ਰ੍ਵੇਂਦਰਮ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ।

ਇਕ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਸੀ । ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਉਸ ਤਰਫ ਇਕ ਕਲਰਕ ਬੇਠਾ ਸੀ । ਇਥੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਦੇ ਥਾਰਾਂ ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਵਧੇਰੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਖਾਲੀ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਗੁਫਤਗੁ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੈ । ਉਸ ਤੇ ਬੇਠਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਪੇ ਰਿਹਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਘਟੀ ਹੈ ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਉਸ ਨੇ ਇਧਰ ਉਪਰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਛਿਰ ਉਸ ਕਲਰਕ ਦੀ ਖਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ । ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਬੇਠਾ ਚਪੜਾਸੀ ਉੱਘ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ । ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁੰਕੀ ਹੈ ?”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਬੇਠਦਾ ਹੈ ਜ਼ਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ।”

ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣੀ ਸੀ ।”

ਕੁਝ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ । ਉਹ ਲੋਕ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ॥

ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਇਧਰ ਉਧਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਫ਼ਤਗੁ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਸੈਕਟਰੀ, ਸਹਾਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਆਰਬਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਇਕ ਕਲਰਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ?" ਦੂਸਰੇ ਕਲਰਕ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ! ਉਸ ਵੱਡੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਐਮ. ਪੀ. ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਮਰਥਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ।"

ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਾਂ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਰੰਗ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ?"

ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਚੌਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

"ਤਾਂ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਕਿੱਥੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ?" ਇਹ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਵਾਲ ਹੈ । ਚੌਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਅਵੱਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ ।"

ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਉਹ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ—ਹੁਣ ਗਹਿਰੇ ਲਾਲ ਹਨ ਨਾ ? ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ । ਹੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਲਿਸਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ । ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ-ਰੋਕੂ ਮੁਹਿਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।"

ਤੀਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ 'ਠੀਕ ਹੈ' ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ । ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਚੌਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ । ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਮੁਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ । ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁੜ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ । ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹਨ ! ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਣਨਾ ।"

ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਗੋਵਿੰਦਨ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਦੀਨੀ ਸਮੱਚਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਗੇ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੈ ?"

"ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹਨ। ਇਕ ਜਾਂ ਛੇਦ ਸਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੋਈ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵੱਲ ਗਿਆ।

ਇਕ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?"

"ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਮਿਲਣਾ ਸੀ।"

ਉਹ ਕਲਰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਕੀ ਚਾਹੀਦੇ?"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਹੀ :

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਉਸ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, "ਛੇਤੀ ਜਾਉ, ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਰ ਦਿਉ। ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ।"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੂੰ ? ਕੀ ?"

ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਇਕ ਯੂਨੀਅਨ ਹੈ, ਸਮਝੇ?"

ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਚਣੌਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

"ਓ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।"

"ਜਦ ਲੱਗੋਗੀ ਤਦ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾ।"

ਕੁਝ ਵੇਂ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕਲਰਕ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਕਲਰਕ ਨੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਰਜਿਸਟਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਸੈਲਫ ਵਿਚੋਂ ਫਾਈਲ ਲੱਭੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਉਹ ਫਾਈਲ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦਰਬਾਸਤ ਇੱਥੇ ਆਈ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰੈਵੇਨਿਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇੱਥੇ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਫਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਹਲਕਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਘਰ ਅਤੇ ਕਮਰਾ ਘੋਰੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਉਸ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,

"ਕਿਸ ਨੂੰ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ? ਕੁੜੀ ਨੂੰ ?"

ਉਸ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਪ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

"ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਏ ਸਨ । ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾ ?"

ਕਲਰਕ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ।

"ਅਜੇਹਾ ਹੈ ? ਬਾਬੇ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨ ਹੈ, ਯੂਨੀਅਨ ?"

ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ । ਕਲਰਕ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ :

"ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਯੂਨੀਅਨ ?"

"ਨਹੀਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਮੌਛੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਹੈ ।"

ਕਲਰਕ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ :

"ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਵੇਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ?"

ਤਦ ਤਕ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕਲਰਕ ਆ ਗਏ । ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ !"

ਉੱਥੇ ਆਏ ਕਲਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਥੀ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜਲਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਭੇਜੋ ।"

ਉਹ ਕਲਰਕ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :

"ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ । ਰੇਵੇਨਯੂ ਬੋਰਡ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੋ । ਫਿਰ ਅਕਾਊਂਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭੋ । ਅੱਛਾ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਇਕ ਸੰਖਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ । ਬੇਟੇ ਨਾਂ ਤੇ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੂਪਏ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਰਸ਼ਾਸਤ ਭੇਜੋ । ਮੈਂ ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ।"

ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਬੋਠਦੇ ਕਲਰਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਡਟ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ।"

ਕਲਰਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ । ਹੁਣ ਜਾਓ । ਇਕ ਵੱਜ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਾਡਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ । ਫਿਰ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ । ਆਰਡਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭ ਕੇ ਆਓ ।"

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਕਿਸ਼ਨ ਤਰਕ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ! ਕਰਰਕ ਨੇ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

"ਜਾਓ ! ਜ਼ਰਾ ਬਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰੋ ! ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰੋ ।"

ਕਿਸ਼ਨ ਰਲੇ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੇਹਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਕਲਰਕ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ । ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਰਸ਼ਾਸਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ,

ਹੈ। ਤਦ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਸਭ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਵੇਗੀ। ਬੋਰਡ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਕਿੱਥੇ ਹਨ—ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਆਂਡਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਵੀ ਗੜਬੜੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਕਲਰਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੌਢੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਕਲਰਕ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬੋਰਡ ਦਫ਼ਤਰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਂਡਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਿਵਮਯਮ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸਸਪੈਂਡ ਹੋ ਕੇ ਦੂਬਾਰਾ ਨੈਕਰੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਹ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ, ਚਾਰ-ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸੱਚ ਵੀ ਕਹੀ :

“ਹੁਣ ਬਾਬਾ, ਕੀ ਇਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸੇਂ ਪੈਸੇ ਲਏ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਘ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਜੀਪਤੌਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦੇਉ।”

ਉਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਸ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦਵਾਰਾ ਹੋਈ। ਰੈਵੇਨਜ਼ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕਲਰਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਜਿਹੜਾ ਹੁਕਮ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ ਮੰਗੀ ਗਈ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਚਿੰਠੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਲਰਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਾਈਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਦਾ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਦਰਖਾਸਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿਉ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਬਾਰਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਵਿਚਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਹੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਕਟਰੀ

ਕੌਲ ਗਿਆ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖ ਲਈਆਂ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਅਜੇਹਾ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸਵਾਸ ਦਿੱਤਾ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੰਦਰਮ ਆਏ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਡੰਗ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੋਝੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ! ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਸਾਲ ਵੀ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਵਿਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਰਕਮ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਉਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਮਿਰਸ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਉਮੰਗ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਕ-ਹਾਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਅਲਪੁਸਾ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣਾ ਸਲਾਨਾ ਅਜਲਾਸ ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਲੜਕੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਆਏ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ? ਇਹ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਰਸਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਬਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਕੋਈ ਇਕ ਨਿਸਚਤ ਦਿਨ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸ ਸਕਿਆ।

ਨਿਆਂ ਲਈ ਗਏ ਸੰਕਰ ਪਿੰਲੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸਵਾਸਘਾਤ ਬਾਰੇ ਲਕਸਮੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਹੈ?

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ :

“ਕੋਈ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚਾਂਗਾ। ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਬੀਤ ਲੈਣ ਦੇਉ।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਇਹ ਜਵਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ।

“ਓ ਯਾਰ ਚਾਂਦਨੀ ਦੇ ਉਦੇ ਹੋਣ ਤਕ ਕੀ ਸੂਰਜ ਰੁਕੇਗਾ? ਉਹ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਗੇ।”

ਸੈਕਟਰੀ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

"ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸੌਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ ।" ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰ ਬੁੱਢਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗਿਆ । ਉਹ ਅੱਗੇ-ਬਗੂਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁਸ਼ਾ ਪੀ ਲਿਆ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਖਿੰਦਾ ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ । ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਪੋਖਾ-ਦਿਨ' ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬੜਾ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਕੀਤਾ । ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ।

ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰਿਧਰੇ ਘਰ ਕਰ ਗਈ । ਇਹ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਸੀ । ਉਸ ਅਚੰਭੇ ਦਾ ਫਲ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਪੁੱਛ ਬੈਠਿਆ :

"ਇਹ ਇਕ ਪੋਖਾ ਸੀ ?"

ਉਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਕਥਾਰਸਿਸ ਕੀਤਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਡਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਰ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਗੁੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਸਦਾਸ਼ਿਵਨ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ? ਖੁਦ ਨੂੰ ? ਉਸ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ? ਉਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰ ਖਾਣ ਲੱਗੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੇਟ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਚੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਉਸ ਕਾਗਜ ਦੇ ਟੱਕੜੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ, ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਮੰਗ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ, ਉਸ ਨੇ ਦਨਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਗੋਲੀ ਸਾਂਹਵੇਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਛੋਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਉਪਰ ਪ੍ਰੇਤ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਰੇਤ ਤੇ ਜਲੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੈ ਦੀ ਭਸਮ ਹੈ । ਉਸ ਭਸਮ ਦੇ ਕਣ ਹੁਣ ਭੈਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣਾ ਦੇਖ ਕੇ ਤੜਪੇ ਹੋਣਗੇ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਦੀ ਜੀਵਨ ਅਹੁਤੀ ਨਾਲ ਟੁੱਕੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਢੱਬ ਰਤੇ ਹੋਣਗੇ । ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਬਰਬਰ ਕੰਬ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ । ਸਾਇਦ ਉਪਰ ਸ਼ਹੀਦ ਦਿਵਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਖੜ-ਖੜ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ । ਲੱਭਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲੱਭ ਸਕੇਗਾ ? ਬੁਲਾਣ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਸਕੇਗਾ ?

'ਸ਼ਹੀਦ-ਦਿਵਸ' ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ

ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਮੰਤਰੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਯੋਧਾ-ਦਿਵਸ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਯੁਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਕਾਰਨ ਨੇਤਾ ਬਣੇ ਹਨ। ਸਦਾਸ਼ਿਵਨ ਦੀ ਰਾਖ ਨਾਲ ਦੁਸਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਚਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਸ ਕਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੈਕਟਰੀ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਬਹੁਤ ਝੀੜ-ਭੜਕੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਜੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

'ਸ਼ਹੀਦ-ਦਿਵਸ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਵੱਡੇ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ, ਇਸ ਸਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਲ੍ਹਸ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਗ ਬਹੁਤ ਲੁਭਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਮੰਗ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਝੰਡੇ ਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਕੁਝ ਫਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਸੱਜ-ਪੱਜ ਕੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਲ੍ਹਸ ਹੈ ਇਹ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਵਧੀਆਂ ਧੋਤੀਆਂ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮਸਾਲ ਵਾਂਗ ਜਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕਾਨ ਹੈ। ਪੁਨਪਰਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਰਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਕਤਰ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਗੋਵਿੰਦਨ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਅੰਤਪਨ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੇਸਵਨ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਲੀ ਦਾ ਲੰਗੜਾ ਬਾਪ ਉਸ ਜਲ੍ਹਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਤੀ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਦੂਸਰੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਜਲ੍ਹਸ ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾਂ ਸੇਵ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਫੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਮੇਲਨ ਯੁਮਧਾਮ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲਾ ਪੱਪੁ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨਾ ਪੱਪੁ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 'ਯੋਧਾ-ਦਿਵਸ' ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਲੋਕ ਹਨ। ਕੀ ਕਹਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਕੋਚਕੋਸ਼ੀ ਵੀ ਪੁਨਪਰਾ ਵਧਲਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਧਾਜ਼ਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਕੋਚਕੋਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ।

1922 ਵਿਚ ਘਰ-ਘਰ ਸਿਕਾਰ ਕਰਨ ਆਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਸੰਮੇਲਨ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਸਭਾ ਸੀ। ਇਕ ਨਹੀਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।

ਫਿਰ ਵੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਅੰਤਪਨ ਅਤੇ ਲੰਗੜੇ ਪਰੀਤ ਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਕਿਸ਼ਨਨ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਚਰਖੇ ਵਾਲਾ ਝੰਡਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੰਤਪਨ ਅਤੇ ਪਰੀਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਉਚਿੱਤ ਹੈ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ ਕਿਵੇਂ?

ਅਗਲੇ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਜਰ ਗਏ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਵੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ। 'ਸਹੀਦ-ਦਿਵਸ' ਬੀਤ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਅਜੇਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਉਸ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਰੋਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਲੋਕ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਮਟਤ ਕਿਸ਼ਨਨ ਕੌਮਲ, ਏਰਾਂਤ ਅੰਤੋਣੀ ਆਦਿ ਕਈ ਲੋਕ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਕਿਸ਼ਨਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਗਏ? ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

ਕਿਸ਼ਨਨ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?"

ਸਦਾਸਿਵਨ ਦਵਾਰਾ ਖੜਕਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੂਪਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।"

ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਰਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰੂਕ ਜਾਓ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਤੇਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਆਹ ਰੱਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੂਪਿਆਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।"

"ਅੱਛਾ, ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵਾਂਗਾ।"

ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਕੈਮਲ ਅਤੇ ਅੰਤੋਣੀ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਹ ਕੈਮਲ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਤੋਣੀ ਜੀ ਕਿਉਂ ਆਏ ਸਨ ?”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕੁਝ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜੇਹੀ ਮਥਰ ਮਿਲੀ ਸੀ।”

ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਉਹ ਆ ਗਏ !”

“ਆਉਂਦੇ ਰਿਉਂ ਨਾ ? ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਨਾ ? ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨੀ ਉਠਾਈ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਹੁਣ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਨਾ ?”

ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਕੈਮਲ ਅਤੇ ਅੰਤੋਣੀ ਮਾਪਿੱਲਾ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਣਾ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਕਬਨ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਣਾ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਲਪੁਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਪਾਰੀ ਉਤਰ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ-ਦਿਵਸ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਵਾਕ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਗਿਆ।

“ਪੁੰਨਪਰਾ ਅਤੇ ਵਯਾਲਾਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਮੁੜ ਤੋਂ ਪੇਦਾ ਹੋਈ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੈਮਲ ਅਤੇ ਅੰਤੋਣੀ ਇਮਲੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਆਏ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਰਮਾਸਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਕੌਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਅੰਤੋਣੀ ਮਾਪਿੱਲਾ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

“ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਣਾ ਹੈ।”

ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਕੇ ਉਹ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਸੇਠ ਦੋਵੇਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਾਰ ਚੱਲ ਪਈ। ਉਸ ਗਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸ਼ਨ ਸੀ।

ਉਸ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਦਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਹੜਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ—ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ‘ਪਰ’ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਗੜਕੜ ਹੈ। ਉਸ ਸੇਠ ਨਾਲ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਾ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਨਾ?

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਲਾਭ ਮਿਲਣ ਜਿਹਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪਲੜਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖ ਲਈਆਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਸ਼ਨਨ ਅਜੇਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਉਹ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਰਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਵ ਪਵੇਗਾ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।

‘ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰੂਕੋ। ਇਸ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਫਿਰ ਬਗੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।’

ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਕੀ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠਣ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਗਰੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਹੀ :

ਮੇਰਾ ਧਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਰੁਪਿਆ ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਖਰਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਕ ਪੇਸਾ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ।

ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਫਿਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ?”

ਕਿਸ਼ਨਨ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਕਟਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ :

“ਜਿਸ ਥਾਂ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਚਲੂਰੀ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਬਗੋਰ ਕੀਤਿਆਂ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕੇਗਾ?”

ਕਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।

ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਲਿਖ ਕੇ ਜਲਦੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣ ਲਈ “ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ ਦਫ਼ਤਰ” ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿਆਂਗਾ । ਇਸੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦਿਉ । ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇ‘ਦਾ ਹਾ । ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਚੁਫੇਰੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਕਿਸ਼ਨ ਰੋ ਪਿਆ । — “ਇਸ ਲਈ ?”

“ਦੇਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗੇਗੀ ।”

ਕਿਸ਼ਨ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ।

“ਤਦ ਮੇਰਾ ਸਦਾਸਿਵਨ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਮਰਿਆ ?”

ਸੈਕਟਰੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ।

ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਧਨਾਡਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਲਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ?”

ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਪੜ ਪੈਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਬਾਬਾ, ਕੁਝ ਤਮੀਜ ਨਾਲ ਬੋਲੋ !”

“ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ?”

“ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇ‘ਦਾ ।”

“ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਦੱਸ ਦੇ‘ਦੇ ?”

“ਧੋਖਾ—ਧੋਖਾ,” ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ਼ਨ ਚਲੇ ਗਿਆ ।

45

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਗੁਬਰ ਗਏ । ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੈਤਾਂ, ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸੀ । ਉਹ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਫੇਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਤਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ । ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਉਹ ਭਰਪੂਰ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਮੁਸ਼ਿਬਤ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ । ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੋਣ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ

ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਬਨਿਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਖਾਸ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋਈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਅਜੇਹਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।”

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।”

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਪੌੜੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿਉ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇ।”

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਸਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਹੈ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ :

“ਮੈਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।”

ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

“ਤਦ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੌਨ ਪਾਰੀ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ ਦਵਾਰਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਬਾਰੇ ਚਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ਨਾ?

ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸੋਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

“ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੱਤ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਮੱਤ ਹੈ। ਮਿਸਟਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਬਸ।”

ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇ ?”

ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਗੋਰ ਕਿਹਾ :

“ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਵਿਥੱਥ ਤਾਂ ਹੀ ਹੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਫ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ, ਬਸ।”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਯਾਦ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਦੇ ਫਾਟਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਭਾਰੀ ਬੋਲ ਹੋਠ ਦਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਕਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੀਲਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਨਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਜਾਣਾ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਉੱਜ ਹੀ ਬੇਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਬੇਠਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਿਰਖਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਨਾ ?”

ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਇਹ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਛਿਕਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਹੁਣ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕਿੰਜ ਰਹੇ ? ਜਿੰਨੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਹੋਵੇਗੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੇ।

‘ਰਹਿਣ ਦੇ’ ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਚੁੱਕਿਆ ਏ’। ਕੀ ਇੰਜ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਡੱਜਣਾ ਏ। ‘ਰਹਿਣ ਦੇ’ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤਾਕਤ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਨੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ, ਪੁਲਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ?

ਤਦ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਪਲ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗਏ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਛੇ ਉਠਿਆ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਡਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਚਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਕੌਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫਾਈਲ ਲੈ ਕੇ ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਸਿਰਫ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ। ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ।

ਕੁਝ ਕਦਮ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਵੀ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਨਾ ਲਿਆ। ਸਿਰਫ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਹੀ ਰਤਿ ਗਿਆ। ਪੂਰਾ ਸਿਰ ਪਥਰਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਰ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਜੇਤੂ ਵਜੋਂ ਆਰ. ਟੀ. ਮੈਨਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤਕ ਨਾ ਹੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਂ ਗੁਜਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਘੱਟ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਬੇਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਜੋਸ਼ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਗ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਲਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਸ ਐਰਤ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗੜਬੜੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਸਮਝ ਗਈ। ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਹ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਦੂਰ-ਠੇਕਾ-ਸੰਮਤੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣਾ, ਮਜਦੂਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਦਿ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਲਈ ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹੋ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਰੋਜ਼ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਨਾ ?”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਕੱਲੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਿਹਤਰ

ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਤੋਂ ਚਲੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦੇ ਸ਼ਾਤੀ ਮਿਲੇਗੀ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

“ਆਵਾਜ਼ ਮਧੁਰ ਹੋਣ ਤੇ ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

ਪ੍ਰੇਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁੰ ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ।”

“ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਾ ਵਧੀ। ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ !

ਕਾਤਰਯਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਪਲ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਮਹਾਨ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸਕਰਾਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ, ਕੰਠਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਅੰਰਤ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸਕਾਨ ਮਿਟ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੇਰਾਨ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਤਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲੀ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈਣ ਲਈ ਹੁਣ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ। ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਜਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਸਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਲ ਵੀ ਸਫੈਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਿਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਰ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਹੱਸੀ ਸੀ। ਮਾਨੋ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਹਨੇਰਾ ਹਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਗਾ ਭਵਿੱਖ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਉਹ ਸੁਭ ਸਮਾਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਛੱਡਣ ਤੇ ਪਰਤ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਤੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੋਗੇ ?”

ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾ ਜਚਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਰੂਪ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਹੁੰ ! ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਕੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਲੇ ਲਾਹ ਸਕਾਂਗਾ ਕੀ, ਮੈਂ ਚਰਾ ਇਹ ਤਾਂ ਢੇਖਾਂ।”

ਪੁਰਾਣੇ ਰੈਵੇਨਿਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਲਰਕ ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ ਅਤੇ ਹਰੀਹਰ ਆਯਰ-

ਨੇ ਆ ਕੇ ਹਾਰਦਿਕ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਹਰੀਹਰ ਆਇਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਅਸੀਸ ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅਚੇਤ-ਮਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ! ਪਰ, ਹੁਣ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁਣਾ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ, "ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੋਗੇ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ :

"ਏ? ਤੂੰ ਕੀ ਪੁੱਛਿਐ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ, "ਲਗਦੈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਭੁਸੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰਹੀਏ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ? ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :

"ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਸੰਦ। ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸਹਿ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, "ਹਾਥੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿੰਮੀਕੰਦ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੈ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦਵਾਰਾ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ।

"ਹੁੰ? ਕੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਖਤ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, "ਦੇਖ। ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਸੱਪ ਦੇ ਦੰਦ ਛੂਹ ਕੇ ਗਿਣਾਂਗਾ, ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੋ।"

"ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।"

ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੀਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵੱਲ ਵਾਧਿਆ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਉਥੋਂ ਰਤੀ ਭਰ ਨਾ ਸਰਕੀ। ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਏ ਮਾਰਨ। ਮਾਰ ਖਾ ਲਵਾਂਗੀ, ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਹ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ :

ਹੁਣ ਇਹ ਵੀ ਕਰੋਗੇ, "ਮੈਨੂੰ ਪਰਾ ਹੈ।"

ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਅਸਾਨ ਰਾਹ ਦੱਸਦੀ ਹਾਂ।

ਉਹ ਵੀ ਕਰ ਲਿਓ । ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਓ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ । ਤਦ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਨਾ । ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕੋਗੇ । ਉਹ ਅਨੁਕੂਲ ਪਤਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ।"

ਇਹ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੀਖਿਆ । ਹਾਂ, ਇਹ ਇਕ ਚੀਖ ਹੀ ਸੀ ।

"ਕੀ ਕਿਹਾ ਏ ਤੂੰ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ।

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਏ । ਇਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ । ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟੋ ।"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਗਈ । ਉਹ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ । ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ । ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ । ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪਿਸੇ ਹੋਏ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹ-ਅੰਤੜੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਾਂ ਕਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵੱਟ ਸੀ । ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਬਰਨ ਵਾਲੀ ਐਰਡ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੀ ਲਲਕਾਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਤੀ ਦੀ ਲਲਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ।"

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?"

"ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ । ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ । ਇਹ ਘਟਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ :

"ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਵੇਂਗੀ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ—ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਹਿਹੀਨ ਸੀ ।

"ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਹੀ ਏ ? ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ?"

ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਤਾ :

"ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਬਹੁਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਜਾਣ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਫਿਰ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ?"

ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਚੀਖਿਆ :

"ਸੱਤਿਆਨਾਸ ! ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ?"

"ਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਮੰਗਲ ਸੂਤਰ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੇਖੋ । ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ?"

ਭਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਕਾਤਰਯਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕੀਤਾ—ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਕੇ ਦੇਖੋ ।"

ਫਿਰ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਉਹ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਇੱਥੇ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਪਿਆ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ । ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਿਟ ਗਿਆ, ਇਹ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ! ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਦਿੜ੍ਹੇ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦਵਾਰਾ ਫੱਸੇ ਗਏ ਮਰਹਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਕੋਈ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ । ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ । ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਇੰਨਾਂ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪਤਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ । ਕੀ ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ?"

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੋਚ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ :

"ਮੈਂ ਵੀ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬੁਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ।"

ਦੋਵੇਂ ਬੱਕ ਗਏ ਸਨ । ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਤਦ ਤਕ, ਬੁਧੀ, ਨਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਸਭ ਵਿਚ ਸਿਬਲਤਾ ਆ ਗਈ । ਉਸ ਸਿਬਲਤਾ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧ ਭਾਵ ਸੀ; ਕਾਰਤਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਜੋ ਕੁਝ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਨਾ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਕਰਨਯੋਗ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਕਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਸਭ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਹੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਸਿਬਲ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ । ਉਹ

ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਵਿਵੇਕ ਆਇਆ ਕਿਵੇਂ । ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨਾ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਪਲ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਈ । ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਇਹੋ ਡਰ ਹੈ ਉਸਨੂੰ । ਉਹ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਕ ਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਖੋਜ ਸਣੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਿਬਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੇ ਖੁਦ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਉੱਥੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ ? ਪੱਪੂ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਕੁਟੀ ਅੰਮਾ ਤੇ ਸਿਰਫ ਹੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕਿਆ, ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਸੀ । ਬੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਕੇਲ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਮਾਂ, ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਾਨ ਲਾ ਕੇ ਦੇਂਦੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਸੀ । ਬਾਪੂ ਦੀ ਛਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਦੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਕ ਬੱਪੜ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ । ਮਿਲਣ ਯੋਗ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਮਾਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਬਕ-ਬਕ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਪੂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ । ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਫ ਸਾਫ ਢੱਸ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇ । ਬੋਝ ਹਲਕਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਸਭ ਜਾਣਨ ਮਗਰੋਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿਟ ਗਈ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀ ਹੁਣ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ ? ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟਣ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਘਰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗੀ ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਮੁਆਫੀ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ । ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰਮੇਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ, ਭੁਲਾ ਦੇਵੇਗੀ ।

ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ ? ਅੱਗੋਂ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ,

ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੁਭਾਅ ਨੁਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਰਨ ਦਾ ਪਾਲਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਪਰਾਧ-ਸਵੀਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀ ਉਹ ਫਿਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗੀ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਸ ਦੇ। ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣੀ ਉਹ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁਆਫੀ ਮਿਲੇਗੀ, ਸਹਾਰਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ। “ਮੇਰੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਛਾਈਲਾਂ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਈ—” ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਜਾ “ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਛੱਡ ਕੇ ‘ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਸ਼ਟ ਦੇਂਦੀ ਏਂ ? ਤੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਤੇਰਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਕੀ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ?” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਠੀਕ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ? ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਰੰਭ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਉਹ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, “ਮੇਰੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਛਾਈਲ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ—” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਛੁਪਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੇ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ।

ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਬੈਠੀ ਹੈ।

ਹਜਪਤਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੂਤ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਉਹ ਕਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ ਗਈ। ਸਾਬੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲੱਭਣਾ ਕਾਰਨ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਆਸਰਮ ਅਤੇ ਆਸਰਮ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਉਹ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪਾਪੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇਹੋ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਰੋਪ ਅਤੇ ਸਰਾਪ। ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਇਹ ਸੁਣਦੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਵਾਲੀ ਰਾਏ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ। ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸਣਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਬੈਠੀ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਕਿਉਂ

ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ । ਆਸਰਮ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ—
ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਆਸਰਮ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਮੈਂ
ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ । ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਤੀ ਉੱਥੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ
ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੈ ।”

ਫਿਰ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਿਤ੍ਰੀ
ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਉਹ ਕੀ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਜਾਣਗੀਆਂ ? ਆਸਰਮ ਨੂੰ
ਸਵੀਕਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕੀ ਉਹ ਉੱਥੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਸਕਣਗੀਆਂ ? ਸਭ ਕੁਝ ਛੁੱਡ ਕੇ
ਉਹ ਉੱਥੇ ਆਈਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਗੀਆਂ ?”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਦਿਓ ।”

ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ।
ਸੰਨਿਆਸਣਾਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ।”

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਆਸਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸਣਾਂ ਦੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ
ਗਈ ਨਜ਼ਰ ਆਈ । ਸਾਰੀਆਂ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ
ਰਾਹ ਤੋਂ ਗੁਚਰਦੇ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੁਣ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ।
ਕੀ ਅੱਗੋਂ ਉੱਥੇ ਲੋਕੀਂ ਆਉਣਗੇ ? ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ
ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ
ਨੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਚੰਭਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਭੈਭੀਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪ੍ਰਸੂਤ ਮਗਰੋਂ—ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ?”

ਇਕ ਦੁੱਖੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

“ਮੈਂ, ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ ।”

“ਕਿਉਂ ? ਕੀ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ?”

“ਮੈਂਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ।”

“ਤਦ ?”

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ । ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬੇਠੀ
ਹੈ । ਆਸਰਮ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ
ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ । ਜਿਉਤਰਮਈ
ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ।

ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਉਲੰਘਣਾ ਤੋਂ ਹੋੜਨ ਦੇ
ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰ । ਇਹੋ ਕਾਫੀ ਹੈ । ਉਸ
ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦੇਣਾ । ਫਿਰ ਸਿੱਧੀ ਵਾਪਸ ਚਲਿ
ਆਵੀਂ । ਬੱਚਾ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਛੁਪਾ
ਕੇ ਰੱਖਣਾ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਣਾ ।”

ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਬੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਵੀਂ ।"

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ—?"

ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਓ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਕਰੋ ।"

"ਤਦ ?"

"ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਮੁਡਾਇਕ ਤੂੰ ਕਟ—ਥਸ । ਤੇਰਾ ਇਹੋ ਇਕ ਕੰਮ ਹੈ । ਤੇਰਾ ਬੋਝ ਵੀ ਹਲਕਾ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਅੰਦਰ ਵਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਤੋਹਡੇ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲੋ ਆਉਣਾ, ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੀ ।"

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਕਸਮਾਂ ਚੁਕਾਈਆਂ । ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬਾਪ ਕੌਣ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ । ਪਰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਸਿਤਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਕਿ ਫਿਰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗੀ । | ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੋਸ ਸੀ । ਭੀਖ ਮੰਗਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ, ਉਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ! ਇੰਨਾ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਪੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ ?

46

ਰਿਟਾਇਰਮੇਂਟ ਲੈ ਕੇ, ਕੰਮ ਦਾ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਕ ਲੰਬੇ ਅਵਸੇਦੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਰੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅੜਬਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਫੱਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿਣਗੇ । ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ । ਤੁਰੰਤ ਬੁੱਢਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਗੇ । ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ

ਦੇ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਤਰੀਕ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਦੂਸਰੇ ਹੀ ਦਿਨ ।

ਊਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਦਮਾ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਸੀ । ਇਸ ਤੇ ਇਹੋ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਕੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ? ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਰਸੀ ਆਖਰ ਛੱਡਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ । ਇਹ ਸਭ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ । ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੋਟਲ ਦੀ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹੀ ਤੇ ਖੰਘ ਦੀ ਰੋਗਣ ਮਾਲਕਣ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਬਗੀਰ, ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ ਚੁਕਾ ਦੇਣ ਤੇ ਮੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਸੀਜ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਰਾਤੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਖੰਘ-ਖੰਘ ਕੇ ਦੂਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਬੇਠ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । 'ਫੇਲ ਫੁੱਲ' ਇਹ ਅਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ 'ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ' ਅਜਿਹਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ । ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਦੇ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਕੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਅੱਗੇ ਇਸ ਭੁਲ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ—ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਕੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਕਦੇ ਉੱਥੇ ਆਈ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਕਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਪਤ ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੇਸ ਹੈ ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵਹਿ ਗਿਆ । ਬਹੁਤ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ । ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਲਕਲ ਕਰਕੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੇ ਦੀ ਪੁਲੀ ਨੇੜੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮੌਟੀ ਇਕ ਮੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਫੇਲੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਰਿਸਤਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਰੋਜ਼ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਹੱਸਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਹੱਸ ਛੱਡਦਾ । ਜੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨਾਲ

ਇਕ ਬੋਲ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਬੋਲ ਦੀ ਉਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਕੁਝੀ ਅੱਜ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਹ ਹੁਣ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਨਾਨੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਤਰਯਾਨੀ ਅਤੇ ਤਕੰਮਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ?

ਪਾਰਕਵਿਯੂ ਵਿਚ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨਨ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਮੈਨਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਦਿਨ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦ ਆਏ। ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਢੂਰ ਰਹੀ, ਕੋਈ ਇਕ ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ, ਇਸ ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਨਨ ਜੀ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਢੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਕੋਈ ਖੁਦ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਇਆ ਸੀ?

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਚਲੇ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਉਹ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇ ਦੇ ਕੇ, ਕੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਸੋਣਗੇ, ਜ਼ਰੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਏ।

ਰਾਤ੍ਰਿਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸੌਣ ਕਾਰਨ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਉੱਠਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਟੇਲੀਫੋਨ ਘੰਟੀ ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਸੀਵਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ। ਫੜਨ ਸਕਤਰੇਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦੇ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੰਕ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਬੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਛਾਂਸੀ ਲਟਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਘੁੰਮ ਗਈ। ਸੱਤਿਆਨਾਸ! ਇਨ੍ਹਾਂ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਕਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਰ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਗੋਪਾਲਨ ਨਾਇਰ ਵਾਗ, ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲੰਬੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹੁਕਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਖਿਲਾਫ ਕੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਪਸੀ ਚੀਡ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਝੰਡੇ ਦਾ ਪੋਲ ਹੈ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਦਮੀ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਪੁਲਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਵਸੀਲ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਮੀਨਾਰਿਵਾਲਾ ਸੰਕਰ ਪਿੱਲੇ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਏਕੜ ਜਮੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਮੀਨ ਖੋਹ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਅੱਗੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਲਪੁਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੁੱਨਪਰਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਲਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਦੂਰ ਹੱਟ ਗਏ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਣ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਦੀ ਛਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ :

ਇਟਕਾਡ ਪਹਾੜ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਬਗੀਚਾ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮੁੰਹ ਤੇ ਇਕ ਚਪੇਕ ਵੱਜਣ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਹੀ ਦਿਉ। ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ? ਮੈਨਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਦੇ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ? ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਕੋਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਦੈਣ ਲਈ ਇਕ ਜਵਾਬ ਹੈ। ਮੈਨਨ ਜੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਇਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕੰਮ ਦੀ

ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਰਦਾ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ । ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬੱਸ । ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਦਰਦ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਕਤੀ ਮਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ।

ਨੈਕਰੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਤੱਲ ਨੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ । ਇਹ ਸਵਾਲ ਬਗੈਰ ਪੁੱਛੇ ਉਹ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕੀ ।

"ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਤ੍ਰਿਵੇਂ ਦਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ ?"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸ ਬਾਂ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਇੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਹੈ ?"

ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਾਰੇ ਐਸ-ਅਨੰਦ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਤਾਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰਫ ਜਿੰਦਾ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ ।"

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਇਹ ਦਿੜ੍ਹ ਫੈਸਲੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਕੀ ਸੌਚ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਨਾ ?"

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ, ਦਿਲ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਂ ਵੀ ਅਸਰ ਕਰ ਗਿਆ । ਕੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ? ਉਹ ਸਧਾਰ ਹੀ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ । ਚੋਟ ਲੱਗਣ ਜਿਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ—

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ :

"ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ । ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਅੱਗੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਹ ਸਭ ਵੱਸਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜਿਉਏ । ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਖੋ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ? ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ।"

ਉਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਮੁੰਹ ਨਹੀਂ ਮੌਜ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਖੋ ਗਿਆ । ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਸ ਘਰ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ । ਉਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਕੰਮਾ ਲਈ ਕੋਈ ਬਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਉਥੋਂ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ! ਉਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿਵੇਂ ਭੰਗ ਹੋਈ ?

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨੱਚਰਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ :

"ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿਉ, ਕੁਝ ਛੁਪਾ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖੋ । ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਾਂ । ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲੇ ਸੀ ? ਸੱਚ ਕਹੋ ।"

ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ। ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਠੰਦਾ ਵੀ ਪੇ ਗਿਆ। ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਝੂਠ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਡਾਟਣ ਲਈ ਮਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਪਰਾਧੀ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਫਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਨਿਆਂ ਹੈ। ਯਕਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁਖੀ ਘਰ ਮਿਲੇਗਾ, ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।

ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਕੋਮਾ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਂਤੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਸਮ ਖਾਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਕਸਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਫਿਰ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਉਸ ਐਰਤ ਨਾਲ ਗਲਤੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਰੋਏਂਗੀ ਨਹੀਂ, ਤਦ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੱਟ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੇਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਰੋਵਾਂਗੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੁੱਖੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੀ, ਦੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਵਾਂਗੀ।” ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ।

“ਓਹ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਰੋ ਰਹੀ ਏਂ।”

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਪੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਨਹੀਂ।” ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਦੱਸੋ।”

“ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਲਈ ਮਿਲ ਗਏ। ਸਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵੀ। ਪਰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਧਰੋਂ ਇਕ ਐਰਤ ਉੱਥੇ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਫੇਦ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਉਹ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਹ ਇਕ ਲੜਕਾ ਸੀ । ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਬੱਚਾ ਰੋਣ ਲੱਗਿਆ ।

ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਚੁਪਚਾਪ ਖਛਾ ਹੈ । ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ । ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਬੁਤ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਜਿਉਤਰਮਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮਰ ਗਈ ।”

ਵਿਜਯਮਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ । ਸਾਇਦ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰੋਣਾ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਅਪਰਾਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰ-ਸਬਦ ਬੇਨਤੀ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ । ਪਰ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ।

‘ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈ ।’ ਉਸ ਨੇ ਇਹ, ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ?

ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ । ਉਹ ਨਵ-ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਿਜਯਮਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁੱਛੇ ਬਾਂਹੀਰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਡਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਗਈ । ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਣੀਆਂ ਸਨ । ਪਰ ਉਹ ਜਾਚੁੱਕੀ ਸੀ ।

ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਂਗ, ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟਣ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ-ਦਿਨ ਹੈ । ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਸੀ । ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਗੇ ਬੈਠਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਫਰਾਬ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੇਣੀ । ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੋਈ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ । ਪਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਇਦ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਵਾਂਗਾ ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ।

ਕੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ? ਖੋਇਆ ਕੀ ? ਕੋਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਛੱਡਿਆ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਤਕੰਮਾ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਪਿੰਡ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

ਵਿਜਯਮਾ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਈ ਪਾਰਕਵਿਯੁ ਦੇ
ਵੱਡੇ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਤਰਯਨੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ। ਉਸ
ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਵ ਪਿੱਲੇ ਨੇ
ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ
ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।

